

307.411

36
1988

Településtudományi közlemények

36.

Budapest, 1988.

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

36.

BUDAPEST 1988.

Szerkeszti és kiadja

**A MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG,
A BUDAPESTI MŰSZAKI EGYETEM VÁROSÉPÍTÉSI TANSZÉKE
ÉS A VÁROSÉPÍTÉSI TUDOMÁNYOS ÉS TERVEZŐ INTÉZET
A Ts-2/2 KUTATÁSI PROGRAM TANÁCSÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL**

Szerkesztőbizottság:

Barna Gábor, Dr. Deák Sándor, Dr. Faragó Kálmán (a szerkesztőbizottság elnöke),
Dr. Keresztély György (szerkesztő), Dr. Kőszegfalvi György,
Dr. Lackó László, Paksy Gábor

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A HAZAI URBANISZTIKA SZEMLÉLETVÁLTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

DR. PERÉNYI IMRE
a műszaki tudomány doktora

A kérdés felvetése

A magyarországi urbanizáció negyven éve szerves része az európai, ezen belül a szocialista országok városodási, városépítési folyamatának: osztozik annak eredményeivel, fogyatékoságaival. A gazdasági fejlődés 70-es évek végével lezárult extenzív szakasza gyorsított urbanizálódási folyamat előidézője volt. Jelentőssé vált a lakosság koncentrációja, a városokba tömörülés folyamatának növekedése, melynek eredményeképpen városaink száma több mint kétszeresére emelkedett, részben új városok építésével és részben városalapítások révén. A városi hálózat struktúrájában is jelentős és alapjában véve kedvező változások mentek végbe: izmosodtak, teljesebbé váltak az országrészek, megyék fókuszait jelentő szubregionális központok; a városhálózatunk gerincét képviselő középvárosok nagyobbik részében a lakosság megkétszereződött, központi szerepek erőteljesen növekedtek; az ipar egyenletesebben terjed a városhálózatban, és ezzel fejlődésnek indultak a kisvárosok és községek; új, tervszerűen és komplexen épülő ipari városok jöttek létre; kialakultak az országos jelentőségű rekreációs területek és ezeken belül az üdülővárosok és üdülőközségek egész sora.

E nagyarányú fejlődés ellenére a településhálózat egészében a történelem során létrejött feszültségek teljesen nem számolódtak fel, részben pedig újabbak jelentkeztek. A kisvárosok és községek fejlődése, valamint lakosságuk életkörülményeinek minősége nagymértékben differenciálódott; részben a városias fejlődés, részben a stagnálás, sőt visszafejlődés irányába. Még százazrek élnek külterületen, részben tanyákon, részben mezőgazdasági üzemi majorokban, noha számuk a felére csökkent. Kereken másfél-millió ember ingázik naponta, kétszázezer hetente. Jelentős az országos és a városi-községi infrastruktúra elmaradása, fejlesztésének üteme nincs szinkronban az országban végbemenő társadalmi-gazdasági fejlődéssel, változásokkal. Ez vonatkozik a szociális infrastruktúrára (pl. a lakásállomány fejlesztésére) és a műszaki infrastruktúrára egyaránt (szétnyíló közmu-
olló, a közúti hálózat nem képes levezetni a növekvő gépjárműparkra épülő országos és helyi közlekedést, a telefonhálózat kiépítetlensége stb.). Ma már ez a helyzet a gazdasági fejlődés, a társadalmi előrehaladás gátjává vált. A környezetszennyeződés nem csökken, sőt a mezőgazdaság kemizálása, az ipari ártalmak, a

gépjárműpark növekedése és elöregedése stb. révén növekszik.

Az elmúlt évtizedek fejlődésében lényegében ki-domborodik a kor városépítésének sajátos arculata, demokratikus jellege. Felszámolódtak a városi területnek az osztályok szerinti rétegződése. A városépítésben figyelemreméltó törekvések jelentkeznek a tervszerűsége és a komplexitásra. A lakásépítés jelentős méretűvé válik, ez időszak alatt közel két-millió lakás épül. A lakástermelés többnyire egyet jelent új városrészek, közintézmények, közművek építésével, nagyobb városokban a tömegközlekedési eszközök létesítésével.

Főleg nagyobb városokban új városrészek épülnek, helyenként méretük jóval meghaladja a város eredetileg városiasan beépített területét. Ezzel a századforduló idején kiépült és mindinkább avuló belső városrészek és a város peremén korszerű igényekkel épülő városrészek egyre fokozódó feszültséget hoznak létre a városszerkezetben. Az új beépítés telepszerű jellegével, magas és tömör beépítésével nehezen illeszkedik be a kialakult városszerkezetbe, és gyakran a város morfológiai és esztétikai egyensúlyának megbomlásával is fenyeget. Számos városban elmaradt a régi és az új városrészek lakosságának életrendjében, környezetükhöz való viszonyukban is. Gyakran az új lakóterület helyének kiválasztása nem kellően átgondolt, nem ritka az építés szennyezett levegőjű területen, zajos környezetben; kedvezőtlen irányban széthúzza a város területét, nem veszi figyelembe a kialakult úthálózati rendszert és nem kapcsolódik szervesen a meglévő főútvonal-hálózathoz és a tömegközlekedési rendszerhez. Így a várostestben gyakran idegen szervként jelentkezik, önállósra berendezkedve szinte távoltartja magát a környező városrészekről, a környező közösségektől. A beépítés tömörsége általában a környezeti igények kielégítetlenségéhez vezet, mivel a biológiaiailag aktív területek rovására alakultak.

A többnyire egyarcú, sematikus, helyenként már szinte falanszter jellegű beépítés gyakorlatilag városaink elszemélytelenítésének reális veszélyét hozza magával. Emellett mind súlyosabb problémává vált a városok meglévő lakóterületeinek helyzete: karbantartásuk, felújításuk, korszerűsítésük elmaradása, illetve lassú üteme.

Az igen jelentős iparfejlesztés sem mindig jelenti

korszerű ipari területek kialakítását, többnyire fokozódott a városok vegyes területeinek ipari telítettsége, az ipari jellegű telephelyek szórtsága; ezzel fokozva a közlekedési feszültségeket, a környezetszennyeződést.

A vázolt helyzet és az a körülmény, hogy az ország gazdasági fejlődésének, elsősorban ipari fejlődésének extenzív szakasza kimerült, lezárult, és a gazdaság az intenzív, szelektív fejlődés útjának keresésére kényszerült, a terület- és a településfejlesztés egész problémakörének áttekintését, elemzését, ártértékelését és számos esetben feladatainak újbóli meghatározását igényli. A társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái kétségtől meghatározzák a magyarországi urbanizáció újabb szakaszának jellegét. Ezt követnie kell a településtudománynak és a településrendezési tervezésnek az elkerülhetetlen szemléletváltozás és a hatékonyabb irányba korrigálandó módszerek révén.

A következőkben két kérdésre megkísérelünk választ adni.

Az egyik: a hazai urbanizáció eredményei és fogyasztósságai milyen mértékben következményei az elmúlt évtizedekben uralkodóvá vált urbanisztikai szemléletnek? Mennyiben bizonyulnak a jövő szempontjából tartósnak azok az elméleti tételek, amelyek a XX. század első harmadában nyertek megfogalmazást és a háború utáni egyetemes és hazai gyakorlatra voltak meghatározók?

A másik: a társadalmi-gazdasági és technikai-technológiai fejlődés illetve annak kibontakozó új szakasza hazánkban milyen következményekkel járhat a településrendezésre, fejlesztésre, és milyen irányban és mértékben igényli a szemlélet korrekcióját, továbbfejlesztését, változását az urbanisztikában?

1. A XX. század urbanisztikája nem tekinthető egy végleges, lezárult doktrínának. A századfordulóval megindult elméleti törekvések egy folyamatot indítottak el, a nézetek ütközése az elvek mind újabb kitisztulásával, kiigazításával járt. Ezért elkerülhetetlen e kérdésre a választ ebben a változó folyamatban keresni.

A második világháborút követően számunkra is ismeretesebbek voltak azok az elvi tételek, amelyeket az egyetemes, különösen az európai urbanisztika az időben korszerűnek vélt. Megfogalmazásuk többnyire még a század első harmadára esett. Ezeknek az elveknek a szintézisét jelentette az ún. „funkcionális város” elmélete, melyet a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) negyedik kongresszusán Athénban 1933-ban fogadtak el, és a későbbiekben mint a modern városépítés Chartája („Charte d'Athènes”) vált ismertté. A Chartát lényegében kiegészítette számos más jelentős megállapítás, fel-

ismerés. Ezek között volt a lakókörnyezet kialakítására vonatkozó rendszerek — az ún. szomszédsági egységek — illetve a lakókomplexumok koncepciója.

A háborút követően az említett elvek deklarálására kerültek hazánkban is. De lényegében csak az 50-es évek elején alakul, formálódik hazánkban a települések (városok, községek) létrejöttét, fejlesztését, rendezését segítő tudományos tevékenység, mely ez időben kapja a nevét: *településtudomány*. Hamarosan deklarálásra is kerül tartalma, célja, módszere.¹ 1951-ben megalakul a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Főbizottsága. 1952-ben az Akadémián felolvasó ülés keretében ismertették a településtudomány időszerű kérdéseit és felvázolták a több évre szóló kutatási terv súlyponti témáit.

A kutatás bázisa kezdetben a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékén megalakult kutatócsoport volt, melynek külső és belső tagjai között számos neves szakember működött.² A település-tervezés-rendezés főbb elveit egyrészt az athéni deklarációra; másrészt az újabb nemzetközi, főleg a szovjet szakirodalomra (hiszen mögöttük már egy harminc éves gyakorlat volt), valamint a hazai kutatásokra támaszkodva alakították ki. Az eredmények már ebben az időben lényegében túlmentek az Athéni Charta által megfogalmazott „funkcionális város” elvein. A 60-as években bővül a szakterület tudományos bázisa: a Városépítési Tervező Vállalat keretében létrejön a Tudományos Iroda és ezzel a VÁTI a területi és a településrendezés kutatói bázisintézetévé válik. A településtudomány művelésének két másik szervezete továbbra is a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke és a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat. A kutatás tudományos összefogását a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Főbizottsága látja el.³

A hazai településtudományi kutatások abból az elvből indulnak ki, hogy a kutatás alapvető célja a településrendezési-tervezési gyakorlat elméleti alátámasztása. Ez a későbbiekben azzal egészül ki — a hiány kényszerhelyzetéből kiindulva —, hogy társadalomtudományi kutatásokra (településszociológia, településegészségügy, lakás- és kommunális gazdálkodás, településigazgatás stb.) is kell vállalkoznia, illetve ilyen kutatásokat kezdeményeznie. Ezzel a kutatási terület kiszélesedik. A 60-as évek végére a kutatás szinte a területfejlesztés irányába fordul, erőteljes „közgazdasági” jelleggel. Háttérbe szorulnak, majd elmaradoznak a települések egészének, illetve létesítményeinek, területeinek kölcsönhatását vizsgáló településtudományi kutatások.

Ez időben a hazai városépítés — új ipari városok építése és az új lakóterületek révén — a meglévő városok extenzív fejlesztése irányában folyik. Ez a folyamat jelentős mértékben támaszkodott az akkor kor-

szerűnek vélt elmélet főbb tételeire. Az új magyarországi városokban az Athéni Charta által megfogalmazott, deklarált és általunk továbbfejlesztett városépítési elvek érvényesültek. Ez vonatkozik többek között funkcionálisan tagolt területfelhasználásukra, differenciált úthálózati rendszerükre, fejlett intézményellátásukra, magas fokú közművesítésükre, zöldterületi ellátásuk színvonalára.

A korszak egyetemes városépítési törekvései, főleg az európai új városok építésének gyakorlata nagymértékben befolyásolták várostervezői szemléletünket. Tanulmányoztuk az európai új városalapítások kialakításának elveit és figyelemmel kísértük építésük eredményeit. Kétségtelen azonban, hogy több a közös vonás a kelet-európai új városokkal, egyrészt a társadalmi-gazdasági berendezés azonossága következtében, másrészt azok is ipari jellegű városként épülnek. Természetesen az akkori politikai helyzet is elősegítette a szovjet városépítési gyakorlat alapján a tervezői szemlélet egyetemességét.

A 60-as évek közepétől a 70-es években a városépítés mindinkább lakáscentrikussá válik. Készülnek és a megvalósítás stádiumába kerülnek a hosszú távú lakásfejlesztési programok. A városrendezés-tervezés műveleteinek alapvető szerep jut a lakásállomány fejlesztésének mikéntjében, helyének, arányának, jellegének stb. meghatározásában, illetve a beruházás megvalósításában. A nagyvárosokban több ezer lakást befogadó egységek is épülnek. A lakóterületek szerkezetének alkalmazott rendszereire kétségkívül hatottak az ez idő tájt ismert elvi rendszerek: így az amerikai-angliai ún. „szomszédsági egységek” rendszere és a szovjet „rajon-mikrorajon” tervezési elv. (Az elsőnek példája lehet talán legkonzekvensebben megfogalmazott zárt rendszerű budapesti „József Attila-telep”, az utóbbinak talán legjellegzetesebb példája a szigetszentmiklósi lakótelep egy egysége.)

A nemzetközi szakirodalomban és közvéleményben mind több észrevétel hangzik el a városépítés gyakorlatával szemben, mindenekelőtt totális és nem embercentrikus jellege miatt. Hogy azok nem tükrözik sem a társadalmi, sem a nemzeti jelleget, és nem igazodnak a környezeti sajátosságokhoz. Ez az értékelés országonként más és más élességgel jelentkezett, de a városépítés funkcionális egyoldalúságából adódó helyzet az ezredfordulóhoz közeledve európai viszonylatban mind általánosabb problémává vált. A 70-es évekre hazánkban is egyértelműen megfogalmazódik, hogy városépítészetünk gyakorlata nem elégíti ki azt a sokoldalú igényt, amelyet a korszerű várossal szemben támasztunk. A kritika az alkalmazott építészeti-városépítészeti elvekre, így az Athéni Charta által deklaráltakra is vonatkozik. Pedig azok az elvek, amelyeket a szovjet avantgarde mozgalom reprezentánsai, a Bauhaus-iskola mes-

terei vallottak, illetve amelyeket az Athéni Charta hirdetett, a század első évtizedeiben forradalmiak, haladók és összességükben korszerűek voltak. Számos alapvető meghatározásuk többnyire ma sem vitatható, noha steril jellegűek. Nem annyira a korszak gyakorlati tapasztalatai alapján fogalmazódtak meg, hanem inkább a közelmúlt építészetének és városépítészetének kritikájából fakadtak. Az Athéni Charta megfogalmazóinak — de általában Nyugat-Európának — nem is voltak jelentős mérvű tapasztalatai a XX. század elejének városépítésében.⁴ Nagyobb figyelmet érdemelt volna a Szovjetunió tapasztalatainak figyelembevétele, ahol ez időben nagyarányú városépítési folyamat zajlott.

Igy nem véletlen, hogy a második világháború után mind növekvő méretű építési folyamat, átvéve ezeket a steril elveket, elvontan és mereven értelmezte őket. Hiányzott ezeknek az elveknek a kor igényeihez igazodó továbbfejlesztése. A problémák nagyobb része mégis a „Törvények” merev alkalmazásából, a tervezőknek a feladatukhoz nem alkotó hozzáállásából adódott (pl. a funkcionális övezetek merev rendszere, a flexibilitás elvének fel nem ismerése, a technológiai fejlődés jelentőségének túlértékelése).

Érdekes megjegyezni, hogy az Athéni Chartát ért támadások (pl. a „Team 10” 1956. évi dubrovniki „győzelme”) fokozatosan vesztek erejükből. Az Építészek Nemzetközi Szövetségének (UIA) 1978. évi mexikói közgyűlésén elfogadott ún. Machu Picchu Charta lényegében elismeri az Athéni Charta jelentőségét. Együttal megkísérli összefoglalni mindazokat az elveket, amelyek azóta az építészet-városépítészet terén felhalmozódtak. Hangsúlyozza egyrészt azt, hogy „újra egyesítenünk kell az alkotórendszereket”, másrészt azt, hogy az Athéni Charta deklarációjához „hozzá kell rendelni még kettőt; a tér időbeni kontinuitását és az épület, a város, és a táj újból való integrációját”. A Machu Picchu Charta azt is megállapította, hogy „egyes szimptómák az építészeti nyelv elszegényedését jelzik”.

Már az 1950-es évektől kezdődően a nyugati, elsősorban az angol szakirodalomban vitatott témává vált a belső egységek rendszerének létjogosultsága. A felépült szomszédsági egységek elemzése során olyan megállapításokra jutott több szerző, hogy az eredeti gondolat számos vonatkozásban nem valósult meg.⁵ Az új utak keresése lényegében kétirányú. Az egyik abból indul ki, hogy e rendszer megfelelő rugalmasság mellett továbbra is alkalmas a város lakóterületének racionális és harmonikus kiépítésére. A másik az infrastruktúrát mint *lineáris* szerkezetet teszi a lakóterület szervezésének alapjává.

Mi elfogadtuk mind a két utat, sőt az utóbbi gyakorlati alkalmazására is sor került (pl. Újpalotán). Tehát nálunk is mindinkább tért hódított az a nézet,

hogy a lakóterület vázolt rendszerei csak megfelelő rugalmasság mellett alkalmasak a város lakóterületének racionális méretű és harmonikusan működő szervezatként való kiépítésére; valamint, hogy ennek a rugalmas rendszernek abból kell kiindulnia, hogy az egységek területileg nem különülhetnek el teljesen, nem lehetnek „önellátók”.

1976-ban Vancouverben az ENSZ emberi településekkel foglalkozó ún. „Habitat” konferenciája a településfejlesztés, a településtervezés, a területgazdálkodás, a kommunális infrastruktúra kérdéseire kapcsolódóan részletekbe menő ajánlásokat dolgozott ki. Ezek az ajánlások foglalkoznak a fejlesztési politikák és stratégiák, az intézményrendszer és irányítás, valamint a közösségi részvétel kérdéseivel is. Ez az ajánlás az eddigi legátfogóbb nemzetközi aktus, amely a települési környezet alakítását és védelmét célozza. Ez már mélyebb és sokoldalúbb volt az Athéni Chartánál, de ez sem jelentette annak teljes elvetését.

Úgy vélem, a hazai településtudomány művelői is részesei voltak annak a nemzetközi folyamatnak, amely a 70-es években a kor urbanisztikai szemléletének változásán fáradozott. Az ENSZ, a KGST, az UIA és más nemzetközi társulások, szervezetek fórumán aktív, sőt időszakonként meghatározó szerepünk volt. Ez időben gazdag volt a hazai és a nemzetközi eredetű szakirodalom kínálata.⁶ A szakterület — immár két évtizede — önálló szaklappal és időszakos kiadványokkal rendelkezik. Megalakult szélesebb társadalmi igényrel a „Magyar Urbanisztikai Társaság”.⁷

A szakemberképzés és továbbképzés terén számos pozitív döntés történt: a Budapesti Műszaki Egyetemen beindult az urbanista ágazati képzés, az Ybl Miklós Főiskolán a városgazdasági üzemmérnök-képzés, az egyetemen „városépítés-városgazdaság” és „környezetvédelem” posztgraduális szakmérnök-képzés.

Az elmúlt évtizedekben mindig ismertük és a hazai szakmai közvélemény előtt ismertettük a nemzetközi urbanisztikai áramlatokat és az urbanizáció gyakorlati eredményeit. Mondhatjuk, hogy benne voltunk a kor európai urbanisztikai áramlatában, sőt esetenként (pl. a városméretű műemlékvédelemben, az ipartelep létesítésében) annak élére is kerültünk.

Hazai kutatásaink súlypontjában mindinkább a városok megújításának, rekonstrukciójának problémái kíváncsognak. Környezetünk állandó változásnak van kitéve, és annak szerves része, a települési környezet sem lehet statikus; a települések épülnek, fejlődnek és átépülnek. Ez az állandó változás a társadalmi-gazdasági fejlődés által megkívánt ipari és infrastrukturális létesítmények építésének, bővítésének, átépítésének következménye is, üteme a városi környezettel szemben támasztott újabb elvárások követ-

keztében egyre fokozódik. Ezt tetézi, hogy városaink belső területeinek erkölcsi avulása — megelőzve az anyagi avulást — a folyamatot gyorsítja. Ez mind erőteljesebben veti fel az egyébként is dinamikusan fejlődő, növekvő várossal szemben a védelem és a változtatás igényét. Így súlypontként jelentkezik a kutatómunkában az elavult lakóterületek rehabilitációjának és a történelmi városmagok megújulásának és védelmének kérdése.⁸

A kutatómunka intenzitása és hatékonyságának növelése szükséges. Nem hallgathatjuk el, hogy sem az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium által 1980–85-ben „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások”, sem az 1986-ban induló, a Magyar Tudományos Akadémia által irányított „A terület- és a településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” címet viselő kutatás programja nem településcentrikus. A gazdasági földrajz és a közgazdaság aspektusával, szemléletével közelíti meg a kérdéskomplexumot, nem vizsgálva a tudományos-technikai-technológiai forradalom hatását az épített környezetre, az ágazati fejlődés és ezen belül az építőipari fejlődés kölcsönhatásait. Háttérbe szorulnak a műszaki-építészeti jellegű feladatok vizsgálódásai. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy a jövőkutatási tervek realizálása olyan irányban alakuljon, hogy elősegítse a települések fejlesztésével kapcsolatos döntések, elhatározások tudományosan, kellően alátámasztott megalapozását.

Összegezve: a településrendezés-tervezést szolgáló, meghatározó településtudomány nem az egyszer és mindenkorra megfogalmazott elvek gyűjteménye, hanem az állandóan változó folyamatra épült doktrína: elveit az újabb felismerésekhez és a gyakorlat eredményeihez igazítva, nem kevésbé okulva kudarcaiból. Még a településtudomány definíciója is időnként vitára készíti a szakterület művelőit. A változásnak, a megújulásnak ezzel az igényével kell most, a XXI. század küszöbén továbbfejleszteni és számos vonatkozásban újonnan meghatározni korunk urbanisztikáját: elveit és módszereit.

2. A 80-as években társadalmi-gazdasági problémákkal mind súlyosodóan telített, szinte drámai válság van, majd a kibontakozó fejlődési tendenciák a települések fejlesztési feltételeinek kialakításában is újabb helyzetet teremtenek. Ennek elvi megalapozását szolgálta — legalábbis megkísérelte — az a kormány, az Országos Tervhivatal és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium által elkészített és széles szakmai, társadalmi fórumokon megvitatott, de egyúttal több vonatkozásban erősen kifogásolt, „A terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatai” címet viselő koncepció, amely 1985-ben az Országgyűlés elé került és az azt elfogadta. A Koncepció lehamozva a szélsőséges, gyakran szubjektív „értéke-

léseket" egy ötéves bizonytalanság után helyesen értékeli az eddigi fejlődést, meghatározza a terület- és településfejlesztés hosszú távú feltételeit, főbb céljait és prioritásait, a termelőerők fejlesztésének területi feladatait, az életkörülmények javításának területi feladatait és végül a településfejlesztés feladatait. Kiemelten foglalkozik a budapesti agglomeráció, a városok, a községek, az agglomerálódó térségek és a kiemelt üdülőkörzetek fejlesztésének kérdésével.⁹

A következőkben utalni szeretnénk arra, hogy nézetünk szerint melyek azok a különösen jelentős társadalmi-gazdasági változások, illetve tendenciák, amelyek a településrendezés-tervezés szemléletére, elveinek és módozatainak korrigálására vagy újrafogalmazására hatással vannak. Ezek szinte téziszszerű megfogalmazásban a következők:

- A többszektorú gazdasági rendszerben a különböző tulajdonformák arányainak és jellegének változása (az állami és szövetkezeti tulajdon mellett vegyes tulajdon, magántevékenység) a termelés-koncentráció mértékének ártértekélésével jár.
- A gazdaság szerkezetének átalakítása révén a munkahely jellegének részbeni változásával és ennek következtében az infrastrukturális fejlesztésnél a munkaerő nagyobb mozgásának tényével kell számolni.
- A gazdaságirányításban bekövetkezett változások, amelyek növelik a gazdálkodó szervezetek önállóságát, fokozva tevékenységükben a kezdeményezést, az irányítási szintek ártértekélését eredményezik. Ez az irányító szervezetek és háttérintézményeinek ártértekélését is eredményezi.
- Az ipari, a mezőgazdasági, a kereskedelmi, a szolgáltatási tevékenység fokozódó integrációja egy újabb kapcsolatrendszer hoz létre a népgazdasági ágazatok között.
- A technikai, technológiai fejlődés felgyorsulása párosulva az indokolt profilváltozással – jelenleg a gazdasági, az ipari fejlődés egyik kiinduló alapja. Ez minden valószínűség szerint egyben az energia- és területtakarékosság kísérője.
- A lakásépítés, lakásgazdálkodás terén az eddigi és az újabb, átfogó korszerűsítés várható bevezetése a tulajdonviszonyok és a teherviselés, az igények és a lehetőségek változását hozza magával.
- A műveltség, az iskolázottság, a szakképzettség színvonalának emelését szolgáló törekvések, a nagyobb kulturális és művészeti tevékenységi igény és annak várható elismerése az otthonalakítás és intézményellátás terén egyaránt számos újabb követelménnyel jelentkezik.
- A környezeti ártalmak csökkentésére teendő hatékony intézkedések, a környezetminőség javításának növekvő igénye megkívánja a környezetvédelemnek az ágazati tevékenységből való kiemelé-

sét; ennek hatása a településrendezés-tervezés területén is újszerűen jelentkezik.

- Az épített környezettel, a település környezettel szemben fokozódó minőségi elvárások a lakóhely esztétikusabb, egyénibb kialakítását igénylik.
- A demográfiai és foglalkozási viszonyok változásának tendenciái (a népességszaporodás csökkenése, az öregedési folyamat gyorsulása, az ipari népesség arányának csökkenése stb.) és ezeknek differenciált megjelenése a városok jellegétől és nagyságrendjétől függően igénylik a településrendezés-tervezés elveinek és eljárásainak a széles értelemben vett rekreációs igények, a jellegzetes települési csoportok szerinti megkülönböztetését.
- A települések belső területén fekvő, építésre alkalmas területek értékének gyorsuló növekedése és az infrastruktúra kialakításának csökkenő erőforrásai – legalábbis egy ideig – igénylik a szigorú területtakarékos eljárások alkalmazását.
- A politikai intézményrendszer továbbfejlesztése a népképviselői testületek, a társadalmi szervezetek és mozgalmak jogait és szerepét növeli a társadalmi-gazdasági élet egész folyamatában, s ez a településrendezés-tervezés egész folyamatában szerep-körük és joguk megfogalmazását igényli.
- Az állami és az állampolgári jogok és köteleességek ártértekélésének igénye *egy*részt szükségessé teszi egy sor olyan rendelet és intézkedés kiadását, amelyek a tervezés és a megvalósítás folyamatára nagy hatással lehetnek. *Más*részt garanciát igényel, hogy a lakosság az őt érintő elhatározások kialakításának, folyamatának részese legyen.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy mind az 1985. évi településfejlesztési koncepció, mind a gazdasági-társadalmi kibontakozási program gyakorlati átültetése nagyrészt azon múlik, hogy sikerül-e – legalább a közeli jövőben – megfelelő anyagi koncentrációval elmozdítani a holtpontról az *országos és helyi infrastrukturális fejlesztés* ügyét. Úgy véljük, hogy ennek a *feltételnek* a felismerése megtörtént és a cselekvés sem várat sokáig magára. Ez pedig nagy hatású eszköz lesz a településfejlesztés magas szintű korszakához; igényli és lehetővé teszi, hogy a településrendezés-tervezésben rövidebb és nagyobb távlatban egyaránt igényesebben határozzuk meg a teendőket.

Végső célként azt is figyelembe kell venni, hogy a település mind a három szférájára (munka, lét, pihenés) ható fejlődés tendenciáinak a települési környezetre gyakorolt hatása nyomán egy új társadalmi-gazdasági rend igényeihez jobban igazodó, de az adottságokkal is számoló népességgeloszlás új térbeli rendjéhez kell eljutni. Esetleg országgrészenként sajátosan más, de tartalmában egységes, arányos és semmi esetre sem antagonisztikus, egymásra utalt, együttműködő településekből álló településhálózatnak kell létre-

jönnie. Természetes, hogy egy hosszabb folyamatról van szó, nem egyik napról a másikra jön létre ez az új települési rend, hanem fokozatosan, lépésről-lépésre a régi és új elemek harmonikus egybeforrásával. Ennek az új rendnek az alapját már most kellene lerakni. Káros lenne az ezzel ellentétes fejlődés útjára lépni: a háromezres településállomány differenciálatlan fejlődését előirányozni, pontosabban azt deklarálni.

Összefoglalva úgy véljük, hogy a társadalmi és gazdasági környezetkultúra és az infrastruktúra, az életszínvonal és életmód, a közművelődés és a közegészségügy stb. fejlődése a települési környezet-minőség feltétele, ami egyúttal meghatározója a lakosság magasabb szintű életvitelének is. A változások és hatásuk a személyiség és a közösség sokoldalú fejlődésére egyrészt a teljesebb és a magasabb fokú ellátást-szolgáltatást igényli, (mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban) másrészt az egészségesebb és esztétikusabb munkahelyi és lakóhelyi környezetet, a hatékonyabb rekreációs lehetőségeket, tehát egészében tartalmasabb települési környezetet. A szemléleti fejlődés-változás ebben az irányban kell hogy hasson. És ha azt akarjuk elérni, hogy városépítésünk korszerű legyen és beilleszkedjen az európai haladó törekvésekbe, de emellett nemzeti, táji jellegzetességeivel magyar legyen, akkor a következő időszakra a szemléletváltozásnak erre is ki kell terjednie. Az ezeréves magyar városépítés egész története meggyőző bizonyítékot ad arról, hogy településrendje, településeink (falvaink és városaink) karaktere az ország társadalmi-gazdasági, kulturális és technikai fejlődésének haladásától elválaszthatatlan. A városépítést mint tudományos és mint gyakorlati tevékenységet egyaránt az előrelátás és ebből fakadóan az újszerűségekre való törekvés jellemzi. De egyúttal a magyarországi városépítés múltja azt is igazolja, hogy jellegzetes vonása volt a *kontinuitásra* való törekvés: az egymást követő stíluskorszakok egymásra épülve, egymást kiegészítve formálták a városszerkezetet, a városképet.

* * *

A fentiek előrebocsátásával kívánjuk megvizsgálni, hogy az indokolt szemléletváltást milyen főbb irányokba helyezzük. A javasolt *irányok* mindegyikében — az eddigi kialakult és fontosnak vélt elvek tömör összefoglalására támaszkodva — megfogalmaztuk azokat a kérdéseket, amelyeket kíváncsún tartunk, hogy a közeljövőben folyó kutatások súlypontját képezzék. Ezek az irányok a következők:

1. A településalakítás és megújulás területi és hálózati vetületeinek rendszerszemléletű átvértékelése
Korunk településeit — a városokat, a községeket, az összetartozó településcsoportokat — a népesség

és a tevékenység koncentrációja hozza létre. Ezek általában lakóhely, munkahely és pihenő-üdülőhely együttese, melyeknek a munka, az ellátás és a pihenés szférájának sokoldalú igényeit kell kielégíteniük. E három szféra mindegyike a település életvitelét meghatározó egy sor *funkciót* feltételez. A funkciók mindegyike összetett, számos funkció együttesen jelentkezik, és területi illetve hálózati igénnyel lép fel. A település így meghatározott, de idővel változó területekből és hálózatokból tevődik össze; átfogó rendszert alkot, mely egyúttal minden esetben magasabb rendű (regionális, országos) területi és többnyire hálózati rendszereknek körülhatárolható része, eleme. A települési környezet életképességét annak a rendszernek, kapcsolatnak helyes kialakítása biztosítja, amely a település területén, illetve azon kívüli, de vele szerves kapcsolatban levő területek és hálózatok között létrejön. Ezek a kapcsolatok a település területének funkcionális alapelrendezésével, az esztétikai követelmények szem előtt tartásával és a gazdasági törekvések érvényrejuttatásával határozhatók meg.

E rendszerek *egyik része* (a lakóterületi és az iparterületi) komplex területi-hálózati rendszer, amelyben megtalálható általában a település rendeltetésének mind a három szférájába tartozó számos funkció. A *másik része* (a közlekedési és a kommunális szolgáltatási) alapvetően hálózati, de területigénnyel lép fel, noha nagyobb részben az előbbi területi-hálózati rendszerek részeként jelentkezik. Ez utóbbi rendszerek szinte az egész település területét átszövik, illetve felfűzik az említett komplex területi hálózati rendszereket az egységes települési rendszerbe.

A fejlődés jelenlegi tendenciái arra utalnak, hogy a mai gyakorlattal szemben újabb területi-hálózati rendszerek létrejöttével kell számolni. Főleg az alábbi kettővel:

- az *agrárterületi rendszer*, kialakításával biztosítható a mezőgazdaság és a kertgazdaság és járulékos létesítményeinek, valamint a magánhasználatú kis-kertek elhelyezése, csoportosítása és termelési kapcsolatai gazdaságos kiépítése és megközelítése;
- a *pihenő-üdülőterületi rendszer*, kialakításának alapvető követelménye a terület olyan felépítése, amely biztosítja a pihenési-üdülési körülményeket az épületek és a szabad területek arányos elhelyezésével, a pihenő- és a játszóterületek kialakításával, valamint a jó megközelítéssel.

A vázolt területi-hálózati rendszerek kialakításával kapcsolatban *egyrészt* azt kívánjuk még aláhúzni, hogy a rendszer nem azonos az *egység* fogalmával, mivel a településcsoport szerinti fejlesztés azt is jelenti, hogy a funkcionális területi-hálózati egységeknek a városon belüli merev lehatárolása helyett olyan rendszereket kell létrehozni, amelyek a város és környéke egész területén, az összetartozó településcsoporton belül egységesen jelentkeznek. Így pl. a településen

belül és kívül, a központi és a környéki településekben kell kialakulnia a rendszer részeként esetleg több kisebb-nagyobb egységnek. A településcsoport-szerű tervezés tehát azt is eredményezheti, hogy a lakóhelyi, munkahelyi, közlekedési, intézményi ellátás stb. szervezet térbelileg osztott rendszert eredményez. Másrészt nem „steril” rendszerek létrehozásáról van szó, a rendszereket meghatározó funkciók bizonyos átfedése, sőt vegyítése célravezető lehet. Minden esetben a rendszerek „összedolgozása” nélkülözhetetlen. Így pl. a lakóterületi és iparterületi, a lakóterületi és kommunális szolgáltatások, a lakóterületi, ill. iparterületi, valamint a zöldterületi rendszerek „együtműködése” nélkülözhetetlen a település egészének rendszerében, gyakran számos ellentétes tendencia feloldására is törekedve.

Amennyiben a funkciók „vegyítése” olyan mértékű, hogy a meghatározott területen nem egy, hanem több fő funkció kielégítése szükséges, ez „vegyes területek” kialakításához vezet. Így létrejöhetnek pl. lakó- és iparterületi, lakó- és pihenő-üdülőterületi, lakó- és agrárterületi, ipari és agrárterületi rendszerek. Ilyen területek kialakítása célravezető, azonban körütekintően kell eljárni, hogy az egyes funkciók működtetésének zavartalan feltételei biztosíthatók legyenek, sőt „összedolgozásuk” előnyei minél hatékonyabban jelentkezzenek.

Így — szemben az Athéni Charta által hangoztatottakkal — a település területe a *polifunkcionális* vagy *monofunkcionális* területi-hálózati rendszerek együtteséből, illetve a kettő vegyítéséből tevődhet össze. A monofunkcionális és polifunkcionális rendszerek együtműködése összedolgozása alapvető feltétele a városi környezet korszerű kialakításának. E rendszerek összessége alkotja a *település szerkezetét*, olyan átfogó rendszert, rendszeregyüttest, amely egy adott társadalmi-gazdasági igényre és egy konkrét helyre való alkalmazásának eredménye. Ez azt jelenti, hogy:

- a mai társadalmi-gazdasági igényeken túlmenően elő kell hogy segítse — nagyobb távlatban is — a terület szerkezeti egységét, egységrendszerének kialakítását anélkül, hogy ez elkerülhetetlen változásokhoz, fejlődéshez nem igazodó merev rendszerek létrejöttéhez vezetne;
- a települési környezet területfelhasználásának, közlekedési, közmű-, intézményellátási stb. rendszereinek, továbbá morfológiai felépítésének olyan megfogalmazása feltételezendő, amely figyelembe veszi a környezeti adottságokat és a környezeti kapcsolatokat.¹⁰

Korunk településeinek alapvetően nyílnak kell lenniük, nem a munkaerőmérleg egyenlegére tervezendők. Ezért tekintettel kell lenni nemcsak az adott településben, hanem a környékén lakó, naponta be-

járó dolgozókra is, tehát az adott körzet ingavándor-forgalmára. Ez fejlett infrastruktúrát feltételez: kiépített közúti hálózatot, tömegközlekedési eszközöket, tömegkommunikációt, szolgáltatási rendszereket stb. az egész körzet területén.¹¹

Ezzel a rendkívül rövid és tömör összefoglalóval jelezni kívántuk, hogy a településszerkezet alakítására vonatkozó szemléletünk ma hol tart. Az alábbiakban felsoroljuk azokat a tételeket, amelyek vizsgálata meghatározó lehet a kialakult elvek elmélyítésében, korrekciójában vagy újrafogalmazásában:

- Mennyire bizonyulnak tartósnak a település életvitelét meghatározó funkciók, mennyire szorulnak kiegészítésre, illetve milyen újabb kapcsolatrendszer alakul érvényesítésük során; hogyan célszerű megosztani a funkciókat a településcsoporton belül?
- Mennyiben indokolt fenntartani a kizárólag monofunkcionális elvre épülő területfelhasználást, illetve ennek feladása milyen hatással lehet a településszerkezetre?
- A település területi és hálózati rendszerei kölcsönhatásának feltárása és érvényesítése milyen feltételek mellett biztosítja a tervezésfejlesztés egységét?
- Mit eredményezhet az ágazati jellegű települési infrastruktúrák komplex szemléletűvé, településcentrikussá tétele, illetve változást jelent-e e téren a regionális infrastruktúra térhódítása?
- Az intézményrendszerek koncentrációjának, illetve decentralizációjának mi az ésszerű hatása, és mennyiben igényli a település közösségének mai életvitelére a központrendszer kialakítását?
- A környezeti és történeti adottságok, a kontinuitás és az újszerűség hogyan érvényesüljön együttesen a településfejlesztés során?
- A nyitottság és a fejlesztéskészség igénye milyen követelményeket állít fel a területfelhasználással, a településszerkezet alakításával szemben, és ez hogyan érvényesüljön a települések rekonstrukciója során?
- Milyen szemléleti hozzáállást kíván a településrekonstrukciós művelet ökonomikus keresztülvitele?
- A települések, az összetartozó településcsoportok, az agglomerációk (illetve azok eltérő módoszatai) milyen eltérő, sajátos differenciált fejlesztési kéréseket vetnek fel?

2. A települési környezetminőség humánökológiai és esztétikai feltételrendszerének újraértékelése a változó társadalmi-gazdasági viszonyok között

Az épített környezet, szűkebben a települési környezet olyan felépítésére is kell törekedni, melynek révén a környezet *egyrészt* védelmet nyújt az elkerülhetetlen tevékenység és a népesség koncentrációja

követelményeként jelentkező urbanizációs ártalmak: az ipar, a közlekedés, a nagy emberi tömörülés által okozott levegő-, talaj- és vízszennyeződés, a kedvezőtlen zajhatás ellen. *Másrészt* lehetővé teszi a kedvező lakó- és munkahelyi művelődést és nevelést, a testápolást, a testedzést és a rekreációt.

Már a település helyének meghatározása, majd a településszerkezet kialakítása, a beépítési jelleg kiválasztása során szinte elsődleges és egységesen humán-ökológiai és esztétikai feladat, hogy a *természet megnyerő elmeit* — mint pl. a nagyobb vízfelületeket, a jelentősebb zöldterületeket, a domborzati viszonyokat — tekintetbe vegyék. Ennek érdekében a település területének felhasználásánál, jelentősebb létesítményeinek elhelyezésénél gondot kell fordítani arra, hogy a település és lakossága ne legyen megfosztva a természet által nyújtott kedvező lehetőségektől. A település alkatát (alaprajzi rendszerét, a beépítés módját) nagymértékben a környezeti adottságokhoz való alkalmazkodás határozza meg.

A város ökológiai egyensúlyának biztosítása szempontjából alapvető jelentőségű a biológiailag aktív területek védelme és növelése. A város zöldfelületi-zöldterületi rendszerének kialakításánál biztosítva legyen a mennyiségi és minőségi igény egyaránt: területileg elégséges, egyenletes elhelyezéssel összefüggő rendszert alkosson, a környezeti adottságokra épüljön.

A növényzet által fedett területeknek, a zöldfelületeknek, zöldterületeknek sokoldalú szerepük van a városban és a városkörnyéken egészségvédelmi, városépítészeti-tájépítészeti, városszerkezeti-tájszerkezeti, közlekedésbiztonsági, termelési stb. vonatkozásban egyaránt. Alapvetően ebből két rendeltetést kell kiemelni: *egyrészt* a kedvező helyi klimatikus viszonyok kialakítása, *másrészt* a rekreációs feltételek elősegítése. A növényzettel borított területen vagy ahhoz kapcsolódva helyezkedik el a lakó, ipari, kulturális-oktatási-nevelési stb. létesítmények jelentős része, és ez az elhelyezkedés teremti meg a munka, nevelés, pihenés, gyógyulás és szórakozás kedvező körülményeit, a napi munkából szükséges kikapcsolódást, a dolgozók egyoldalú igénybevétele (zárt helyiségben való tartózkodás stb.) ki-egyenlítését.

A szabadidő egy részének, a *pihenés-üdülés* szférájának összetett feladata mellett annak tömeges jellegével kell számolni és azzal, hogy a pihenés környezetét magában a településben, a környékén és a településtől távolabbi területeken egyaránt biztosítani kell. Számolni kell továbbá a hétfégi és évi pihenés megszervezésénél az igény totalitásával, hangsúlyozva a kielégítés kollektív, társas jellegét. Ez nem zárhatja ki a téma sokoldalú és differenciált megközelítését, valamint igényli egyoldalúan kifejlődött sze-

zonjellegének megszüntetését. *Rekreáció* szempontjából alapvető követelmény, hogy az adott célra az igényeknek megfelelő nagyságú és alakzatú terület álljon rendelkezésre. A rekreációs területek befogadóképességének (teherbíró képességének) tényleges megállapítása igen részletes vizsgálatot igényel, s csak több szempont (ökológiai, fizikai és pszichofiziológiai stb.) komplex ártértékelése alapján történhet.

Az esztétikai igények érvényesítése a település egészének és egyes részeinek kialakításában építészeti együttesek létrehozására törekszik azzal a tudattal, hogy korunk települései az egyetemes városépítésben új jelenségek, az új társadalom belső törvényszerűségei alapján fejlődnek, s természetes, hogy megjelenésüknek sajátos vonásokat kell tükrözniük. A település egészét egy egységes, organikus építészeti alakulatnak fogjuk fel, ezért az egésznek egységes megkomponálására kell törekedni, ami nem jelenthet uniformizálást. Az egységnek csupán a település, illetve részeinek egységes léptékében, arányos, harmonikus felépítésében kell jelentkeznie. Egyes részeknek sajátos városépítészeti jelleget kell kölcsönözni, ami elősegíti minden egyes tér, útvonal, kisebb vagy nagyobb terület esztétikus megfogalmazását. Természetesen a megoldás módja mindig egyedi, és a tervezés egyik legfőbb problémáját jelenti.

Az épületek és építmények kialakításával, csoportosításával, környezetének rendezésével az épített környezet olyan felépítésére kell törekedni, melynek révén a szemlélőben a környezet humánus, esztétikus megjelenése következtében kedvező emóciókat vált ki.

Meglevő városainkban különös jelentőségű *egyrészt* nemcsak a meglévő zöldterületek védelme, hanem növényzetük intenzívebbé tétele is, *másrészt* a rekreáció városkörnyéki lehetőségeinek feltárása. A város területéhez csatlakozó azzal közvetlen egymásraltatásban élő, összefüggő területről van szó, amelynek a település beépített területének védelmén túl alapvetően rekreációs funkciója van: a hétfégi pihenés színhelye.

A város rekonstrukciója, átépítése során ügyelni kell arra, hogy a város fejlődése következményeképpen alakult *egyéni* jellegzetességek, sajátosságok ne számolódjanak fel. A történelmileg kialakult városszerkezet, a történelmi és műemléki értékű városrészek, a jellegzetes városképek megőrzendők.

Városaink többségében a belső, történelmi városmag olyan együttes, illetve olyan együttesekből áll, amelyek a városszerkezetbe szervesen illeszkedve, az illető városra jellemző egységiséget megtestesítve alkalmasak arra, hogy az átépülő városközpont városépítészeti jellegét megadják. Ezért különös jelentőséget kap a kontinuitás, a meglévő értékek védelme. Ezekben a városrészekben nemcsak a nagyszámú mű-

emlék, műemlék jellegű és városképi jelentőségű épület védendő, hanem maga a szerkezet: az utcák, terek, az együttesek egymás mellé sorolódása is. A védelem azonban nem szorítkozhat konzerválásra, hanem beavatkozást is igényel annak érdekében, hogy a központ a vele szemben támasztott igények teljesítésére alkalmassá váljék. A régi és az új egymás mellett, egymást kiegészítve alkotja a városközpont, illetve a város új városépítészeti értékét.¹²

Ezzel a rövid összefoglalóval jelezni kívántuk, hogy ez irányú szemléletünk ma hol tart. Az alábbiakban felsoroljuk, hogy melyek azok a tételek, amelyek vizsgálata meghatározója lehet e témához tartozó elvek elmélyítésének, illetve korrekciójának.

- Melyek a településsel szemben felállítható alapvető humánökológiai követelmények, és azok hogy realizálhatók a településrendezési tervek készítése során?
- Milyen célkitűzéssel és milyen eszközökkel lehetséges a településrendezési tervezés során előírni a humánökológia vonatkozásában hátrányos települések helyzetének hatékony javítását?
- Milyen tényezők együttese biztosíthatja a lakosság növekvő rekreációs igényeinek hatékony kielégítését a települési környezetben, és az milyen többlet terület- és létesítményigénnyel jár?
- Meglevő városok tömören beépített belső területein milyen eszközökkel lehet hatékony a környezeti ártalmak mérséklése, a rekreációs igények kielégítése?
- A város környékén milyen funkcionális, humánökológiai és esztétikai feltételek támaszthatók, különös tekintettel a rekreáció igényeire?
- Az épített környezet esztétikuma milyen többletfeladatot jelent a funkcionálisan orientált, a normatívákra épült szemlélettel szemben a jelenlegi tervezési eljárásokhoz mérten?
- A települési és azt körülvevő természeti környezet kívánt egysége hatékonyan milyen eszközökkel érvényesíthető?
- A település karakterének, egyéniségének létrejötte, illetve megőrzése milyen feltételekhez kötött, milyen eszközökkel lehet védeni, rehabilitálni, fejleszteni a történelmi és építészeti értéket magukba foglaló településeket, településrészeket?

3. A lakóhelyi és munkahelyi környezet, az alakítás és megújulás hatékony módok, a változó kölcsönhatások következményei

A lakásállomány fejlesztése súlyponti kérdés településeink fejlesztésében. Kettős feladata: az elavult lakóterületek korszerűsítése érdekében végrehajtandó rekonstrukciós, rehabilitációs munkálatok és a város be-

építési területén, illetve e célra újonnan bevonandó „szabad” területek lakásépítés céljára történő igénybevétele. A fejlesztés e két módjának együttes alkalmazása elkerülhetetlenné vált, mivel az elavult lakóterületek korszerűsítésének igénye súlyosbodott, a lakáshoz jutás igénye pedig nyomasztóvá vált. Noha a lakásállomány kizárólagosan lakótelepszerű fejlesztést eredményező extenzív szakasza lényegében lezárult, mégis csökkentett arányban folytatódik a lakásállomány fejlesztésének az a módja, amely továbbra is kisebb-nagyobb lakóegységeket hoz létre a város peremén vagy ahhoz csatlakozóan.

Az újabb lakókörnyezet kialakítása során figyelembe kell venni a tervezett egység környezetét, beépítési jellegét, módját, állagát, hagyományait stb. és a kialakítandó makrokörnyezetben elfoglalandó helyét, hogy a nagyobb egység kedvező kialakításának érdekében meghatározható legyen az új egység alkalmazkodásának mértéke és módja, ellátási, közlekedési stb. rendszere. A tervezett környezeti rendszernek olyan felépítése legyen, amelynek révén kellő nagyságú és kiterjedésű lakóközösségek szervezhetők egymással kapcsolatban levő hierarchikus felépítésű egységekből anélkül, hogy a változásokhoz, fejlődéshez nem igazodó merev rendszerek jönnének létre, és amelynek kiépítése révén a közösségi élet kialakulása, a közösséghez tartozás érzése és a társadalmi elkötelezettség szükségessége jobban alakítható, formálható, nevelhető. A környezet pszichológiai és fiziológiai hatását a funkcionális igényeken túl az esztétikum is döntően befolyásolja, mégpedig olyan irányban, hogy az a kedvező közérzetet, a környezettel való azonosulást, sajátjának vallását eredményezze.

A lakóház és közvetlen környéke egységet kell hogy jelentsen. A lakás funkciója folytatódik az épületen belüli közlekedőterekben, kiegészítő helyiségekben és az épület környezetében is, és ennek tervezése együtt kell hogy bonyolódjon, a tervezési megoldás egységét kell biztosítani.

A lakókörnyezet kialakítását célzó fejlesztés-tervezés magába foglalja az életvitelhez igazodó, lakóépületekhez alkalmazkodó *beépítési jelleg* megválasztását, ami meghatározza az adott területen az épületek elhelyezésének, csoportosításának, környezetük kialakításának, tehát a lakásépítésnek a módját. Továbbá az intézményellátást, a közlekedést, a szabad területek kiépítésének módjait mindennek végső fokon a lakóterület korszerű szerkezeti kialakítását kell eredményeznie.

A meglevő városoknak azok a lakóhelyi rendeltetésű részei amelyek nem nyújtanak olyan lakókörülményeket, amelyeket a korszerűen megoldott lakókörnyezettől elvárunk, olyan átalakítást igényelnek, amely az előnytelen feltételek megváltoztatásával ezt a különbséget mérsékli. Az átépítési feladatokat

jellegét a városrész adottságai szabják meg: döntően a városszerkezeti elhelyezkedés és az épület- és létesítményállomány értéke. A tervezésnek kell előírnia az előnytelen adottságok felszámolását, a fenntarthatók beillesztését, a településrész egyéni jellegét meghatározók érvényre juttatását. Ez a meghatározója a bontási, felújítási és az építési műveletek mértékének. Természetes, hogy a területek egyedi adottságokkal rendelkeznek, rehabilitációjuk más és más lehetőséget és megközelítést igényel. Az adottságokhoz való kisebb, illetve nagyobb alkalmazkodást, a korszerű városrendezési előírások (a tájolás, a légtérarány, a beépítettség, a laksűrűség stb.) alkalmazásához való ragaszkodást (érvényesítésük egyes területeken nehézségbe ütközik), döntően a gazdaságossági számítások határozzák meg.

A legnagyobb problémát — mind a városszerkezet, mind az épületállomány vonatkozásában — a részlegesen avult területek korszerűsítésének, illetve rehabilitációjának módozatai jelentik. *Városszerkezeti* vonatkozásban *egyrészt* a város általános tervének megfelelő korrekciókat kell átvezetni a területen (pl. új útvonal átvezetése, forgalmi csomópont képzés), *másrészt* a terület korszerűsítéséből adódó teendőket kell elvégezni (pl. az úthálózat ritkítása, övezeti átsorolás, a lakófunkciót zavaró létesítmények kihelyezése). A lakókörnyezetben *egyrészt* a *mikrokörnyezeti* viszonyok javítása (pl. a biológiaiilag aktív területek növelése, az átmenő forgalom kialakítása, az alapfokú intézményellátás javítása, zajvédelem), *másrészt* a lakáskörülmények javítása (a lakások alapterületének és komfortszintjének növelése, az épületek állagvédelme) a feladat elavult épületek bontása, a foghíjakon új épületek építése, meglevők átépítése útján.

A *termelő munkahelyi környezet* kialakítási szempontjai differenciálást igényelnek, mivel a különböző termelési feladatokat, technikai és technológiai feltételek más és más fajta szolgáltatási, ellátási stb. igényekkel lépnek fel. Egy részük technológiai követelmények, környezeti ártalmak, szállítási körülmények miatt elkülönült, önálló ipari-üzemi-raktári területeket igényel, másik részük más fő funkcióval bíró területeken nyer elhelyezést.

Meglevő településekben az ipari ártalmak városrendezési eszközökkel való csökkentése több irányú lehet: Az *egyik*: az ipari üzemek tömbösítése, nagyobb egységekbe való összevonása, azaz a szétszórta fekvő és a lakófunkciókat zavaró kisüzemek egyesítése lehetőség szerint technológiai szempontból is. A *másik* a környezetre káros hatású üzemi létesítmények fokozatos, lépcsőzetes áttelepítése. A *harmadik* a technológiai korszerűsítés, a szűrő-tisztító berendezések elmaradásának pótlása. A *negyedik* az ipari fejlesztés céljára új ipari parkok révén tartalékterületek biztosítása. Az *ötödik*: indokolatlan tartalék-

területek revíziója, ökonomikusabb elrendezéssel egy részük más célra hasznosítható.

A távolabbi környezetükre nézve is zavaró hatású zajos, bűzös, tűz- és robbanásveszélyes üzemek a város egészétől elkülönítve helyezendők el úgy, hogy a város lakó- és középületei, valamint más ipari üzemei is megvédhetők legyenek ezek káros hatásaitól, tehát elhelyezésük révén különálló *ipari települést* alkossanak, biztosítva a lakóterülettel a jó személyközlekedési, különösen tömegközlekedési kapcsolatot.

A város egyes fő funkcióit biztosító terület minden esetben és minden áron való elkülönítésére azonban többnyire nem helyes törekedni. Bizonyos körülmények között *polifunkcionális*, vagy más néven vegyes rendeltetésű környezet fenntartására sőt kialakítására célravezető törekedni. További fenntartásukat, sőt létrehozásukat indokolhatják a monofunkciójú területekkel szembeni előnyeik: a lakosság lakóhelyéhez közelebb juthat magasabb szintű, változatosabb szolgáltatásokhoz; választhat körülményeinek megfelelő munkahelyet; lehetőség nyílik az infrastruktúra többcélú, egymást kiegészítő jellegű felhasználására; változatos városképek alakíthatók ki az eltérő funkciójú és jellegű épületek, létesítmények csoportosításával, valamint a szükségszerűen erőteljes zöldfelületi tagolás segítségével.

A településen belüli mezőgazdasági termelési célt szolgáló munkahelyi környezet értelemszerűen azonos elvek szerint alakítandó ki, mint ahol ipari termelést folytatnak, számolva a technológiai igényekkel és a környezeti hatásokkal. A települési összefüggések a terület kiválasztásában, a településszerkezetbe való beillesztésben, a közlekedési, közmű- és egyéb kapcsolatok megszervezésében, a városképi következmények figyelembevételében jelentkeznek. Az elrendezés — minthogy jórészt kerítésen belül oldandó meg — a mezőgazdasági üzemszervezés feladatának tekinthető.

A meglevő mezőgazdasági üzemekkel szembeni követelmények azonosak az ipari üzemekével, tehát differenciáltak. Az eredmény lehet: megszüntetés, áthelyezés, helybenmaradás fejlesztés nélkül, helybenmaradás területi és kapacitásfejlesztéssel. Az újabb igényekhez és az áttelepítéshez szükséges területek az eddig nem megfelelően hasznosított területek igénybevételével, illetve a megszűnő üzemek telkének igénybevételével nyerhetők.

A lakófunkció és a mezőgazdasági termelés vegyes rendeltetésű településrészei nagy kiterjedésű területet foglalnak el. E településrészek gyakran intenzív beépítésű lakóterületté való átépítésre vannak előirányozva; a nagyrészt elavult épületállomány az ilyen átépítést gazdaságilag indokolja. Ahol a rendeltetés nem változik, vegyes lakó- és termelési célt szolgáló környezet marad; azonban a korszerű lakó-

környezet feltételeihez alkalmazkodjon a mezőgazdasági termelés, legyen az háztáji jellegű vagy nagyüzemi.¹³

Összefoglaltuk az ismertetett elveket, amelyeket ma is korszerűnek, tehát bizonyos feltételekkel maradandónak tartunk, azonban figyelembe kell venni, hogy a 80-as évek kezdetével végbement kormányzati intézkedések megváltoztatták a lakásépítés konstrukcióját (pénzügyi, vállalkozási stb.), struktúráját (lakásnagyság, beépítési jelleg, volumen stb.) és diszlokációját (települések között és településen belül) egyaránt. Hangsúlyt nyert a lakásállomány fejlesztésében is a magánkezdeményezés. Ezzel az eddigi kialakult és alkalmazott tervezési eljárások korrekciót, változtatást igényelnek. Hasonló módon a termelési szférában jelentkező új tulajdonviszonyok és szervezetek (magánkisipar, háztáji gazdaság, gazdasági munkaközösség, kissovetkezet) is mind a tervezésben, mind a szabályozásban számos kérdés újjagondolását igénylik. Alapvetően ártértékelésre szorul a lakóhelyi és a munkahelyi környezet kapcsolata, egymásrautaltsága. A fenti irányban való kutatást az alábbi kérdésekre kívánatos összpontosítani.

- A lakókörnyezet és annak minőségváltozási igénye, illetőleg flexibilitása milyen eszközökkel biztosíthatja a lakás-lakóház-környezet egységét?
- Mennyiben létjogosult a változó lakásállomány-fejlesztési konstrukció mellett a telepszerű lakásállomány-fejlesztés?
- Az elavult lakóterületek megújítása során milyen kritériumok szerint határozható meg a felszámolás, illetve a rehabilitáció művelete?
- Milyen módon alakult az átépülő lakóterületek övezeti rendszere, szerkezete, és milyen hatással van a település szerkezetére?
- A gazdasági-technikai-technológiai fejlődés változó iránya révén melyek az ipar településen belüli helyzetét meghatározó szempontok?
- Kialakítható-e és milyen módon a kedvező lakóhelyi, illetve munkahelyi környezet a vegyes (polifunkcionális) területeken?
- A városrekonstrukció során hogyan alakul az ipari környezet és a lakókörnyezet viszonya; melyek az ipar fejlesztéséből adódó és a település egészére ható főbb településrendezési feladatok?
- Az ipari és a mezőgazdasági termelés növekvő integrációja, az agrárvertikumok létrejötte milyen hatással van a mezőgazdasági üzemre és a településre?
- Milyen célra hasznosíthatók és milyen módon az ipari profilváltás révén felszabaduló ipari és raktári létesítmények?

4. A településrendezés-tervezés korszerűsítésének igénye és hatékonyságának feltételei

A településrendezési tervek szerepe a települések il-

letve épület- és létesítményállományának gazdaságos és ésszerű fejlesztésében *egyrészt* a beruházások elhatározását megelőző döntések kellő szakmai előkészítését, *másrészt* a beruházás jellegének megfelelően optimális lebonyolításának lehetővé tételét igényli.

Az elmúlt negyven év során a tervezés rendje és módszertana jelentős fejlődésen ment át. A városrendezési terveknek az 50-es években meghatározó szerep jutott az új ipari városok létrehozásában, a meglévő városok fejlesztésében. Ebben az időben a tervek előkészítésének sorrendjét az Országos Tervhivatal abból a gyakorlati szemszögből határozta meg, hogy hol lesznek jelentősebb beruházások. Az OT vállalta e terveknek a fejlesztési program oldaláról való alátámasztását. E „programok” azonban elnagyoltak, szubjektívek voltak és nemritkán téves (alá- vagy felülbecsült) kiindulási adatokat tartalmaztak.¹⁴ A településfejlesztés – nélkülözve a jogi-gazdasági-ökológiai aspektusokat – főleg műszaki oldalról indult. A települések tervezésében jártas szakemberek hiányában tervezési metodika nélkül készültek az első általános rendezési tervek. Majd elkészült a „Települések tervezési rendje” című metodikai útmutatás, a város- és falurendezési normatívák, a tervezést megelőző vizsgálatok metodikája.

A 60-as évektől a települések fejlesztése-tervezése tervszerű folyamatává válik. A településfejlesztés központi intézménye ez időben a Városépítési Tervező Intézet. Itt készültek az új ipari városok tervei, a nagyobb fejlődésre szánt városok általános rendezési tervei, kisebb településekre egyszerűsített általános rendezési tervek, illetve ún. összevont, egyesített (általános és részletes rendezési) tervek. A települések központjaira is egy sor rekonstrukciós terv készült, a történelmi városok rehabilitációs tervei is munkába kerültek. Számos új ipari terület és új lakóterület részletes rendezési terve készült. A Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál, a pécsi, győri, szegedi, miskolci, debreceni tervezővállalatoknál városrendezési részleg jött létre. Ezek a vállalatok készítették székelyük és gyakran a környező települések általános és részletes rendezési terveit. Helyenként a tanácsai tervezővállalatok is közreműködnek a településfejlesztési munkákban.

Különös jelentőségű a hazai településrendezés-tervezés egész folyamatában a Budapesttel kapcsolatos munka, annak szemlélete és módszertana. Ez egy negyven éves folyamat, amely a háború után azonnal kezdetét vette.¹⁵ Már az 50-es években arra a felismerésre jutottak, hogy a főváros fejlesztésének-rekonstrukciójának problémái csakis a környező településekkel együtt vizsgálhatók. Nem újkeletű, noha területileg változó bővülő agglomerációról van szó. Az 1960. évi terv készítésének több sajátosságát szükséges még kiemelni. Az *egyik*, hogy a fejlesztési terv (a program) a rendezési tervvel egy időben, egymással kölcsön-

hatásban készült, a jóváhagyás azonban két ütemben történt. A *másik*, hogy ugyancsak együtt készültek a kerületi kerettervek, amelyek a rendezési tervnél nagyobb léptékben, komplexen dolgozzák fel a főváros összes kerületét. Ez a módszer kétségtelenül stabilabbá tette az általános rendezési terv főbb megállapításait. A *harmadik*, hogy a tervvel párhuzamosan készült „Budapest Városrendezési Szabályzata”, amelyet 1959-ben publikáltak. Ezt a tervet hagyta jóvá 1960-ban a kormány, mint Budapest és környéke általános városrendezési tervét.¹⁶

A 60-as és a 70-es évek urbanizációs folyamatának alakulásában nem lebecsülendő e tervek újszerűsége, korszerűsége való törekvése. A tervek rendszeres (talán túl gyakori) felülvizsgálatra kerültek. A városépítés koncepciózus és tervszerű folyamatának kialakulásában jelentős szerep jutott a település-tervezési munkálatoknak. Minden város és község rendelkezett valamilyen formában városrendezési tervvel. Mégis, ha községeink, városaink fejlődésük ellenére jelentkező fogyatékoságait vizsgáljuk, akkor egyértelmű: a településrendezés-tervezés rendje és módszertana alapos változtatást igényel. A probléma elsősorban abban jelentkezik, hogy városrendezési terveink hatékonysága alacsony szinten mozgott. Ez részben abból fakadt, hogy a tervek nem voltak kielégítőek, nem utolsósorban azért, mert nem bírtak törvényerővel, pedig kellett volna, hiszen a tanács jóváhagyta őket. Így az ágazati, csoport-, sőt egyéni érdekek felülkerekednek a terv által képviselt közösségi érdeken. Helyenként maga a tanács sem tekinti városfejlesztési tevékenysége alapokmányának. Ehhez hozzájárul sok helyütt a helyi vezetők „rögtönzése” és a felső szervek túl gyakori „operatív” beleszólása. A felgyújtás ellenőrzésére képtelenek voltak a helyi szakigazgatási szervek, gyengeségük, helyenként szakmai képesítésük alacsony színvonala, az építésrendszet szétziláltsága miatt.

A tervezési művet lényegében az adott feladat optimális megoldásának a megkeresése, a megoldási lehetőségek közül a legmegfelelőbb kiválasztása. Általában mennyiségi és minőségi követelmények érvényre juttatása képezi a területrendezés tárgyát. Az előbbiek a megoldások elbírálása során mérhetők, a ráfordítások mértéke objektív eszközül, összehasonlításként szolgálhat. Az utóbbiak olyan tényezők, amelyek számszerűleg meg nem határozható előnyöket, illetve hátrányokat jelentenek, mégis befolyásolhatják a döntést a lehetséges alternatívák kiválasztásánál.

Ez a művet nem nélkülözheti az irányelveket és bizonyos területeken a normatívákat: nélkülük nincs összehasonlítási alap. Már az 1950–60-as években elkészültek ilyen célzatú irányelvek és normatívák. Azonban részben merevségük („túlszabályozták” a

tervezést), részben empirikus voltuk miatt kedvezőtlenül hatottak a gyakorlatra, és ma már többnyire nem is használhatók.

Ezt azonban nem pótolhatják az 1983-tól folyamatosan kiadott, a tervezést elősegíteni hivatott „területrendezési tervezési segédletek”, ma is nagyrészt megalapozatlanok, nem rendelkeznek kutatási háttérrel és céljuk is helyenként még bizonytalan. Ennek kiküszöbölésére a kutatómunka intenzitása és hatékonyságának növelése is szükséges.

Lényegében a normatív rendszer kidolgozását célzó kutatások kiindulópontját is át kell értékelni. Alapvető követelmény az új *normatív rendszerrel* szemben a differenciáltság és rugalmasság. Mindenekelőtt kétfajta normatívarendszer különböztethető meg: *általános*, amely minden településre, és *részleges*, amely csak az azonos karakterű településekre vonatkozik. Ezt indokolja az a tény, hogy egy adott országban belül, így hazánkban is többfajta nagyságú, jellegű, központi szerepkörű településsel találkozunk. Ezek az eltérő vonások részben megmaradnak, részben változnak a jövőben is. Sok minden befolyásolja alakulásukat: az ország és az adott országrész népessősűrűsége, gazdasági fejlettsége, a természeti kincsek előfordulása, a talajtani és a vízrajzi viszonyok, a közlekedési hálózat sűrűsége stb. Az adott nagyságrend összefüggésben van a település jellegével, központi szerepkörével, történelmi háttérével stb. És mindez, illetve a fejlődés tendenciái közrejátszanak egy adott település helyzetének alakulásában.¹⁷

A települések között helyzetük és fejlődési tendenciáik, feladataik, az agglomerációhoz vagy az együtt élő településcsoportokhoz tartozásuk szempontjából különbség van. Az agglomerálódási jelenség is különböző: nagyvárosi agglomeráció, amely a központi nagyváros körül alakul ki és a kisebb városi és községi települések több vonatkozású együvé tartozásából fakadó (termelési, infrastrukturális, szerkezeti stb.) agglomerálódás. Súlyt kellene helyezni a régióon belüli településhálózat tényleges körzeteire, azon belül az agglomerációs térségek és együtt élő településcsoportok határainak sokoldalú vizsgálódás alapján történő megvonására.

1983 óta erőfeszítések folynak a területi és a településrendezés-tervezés korszerűsítése érdekében. A hatályba lépett rendelkezések újból szabályozzák a tervkészítés folyamatát; meghatározzák a tervek elkészítésével, egyeztetésével, jóváhagyásával, karbantartásával, illetve módosításával kapcsolatos eljárásokat. Újból megvizsgálják a tervfajták tartalmi követelményeit és a tervezési jogosultságot. Az új szabályozás célja a fejlesztési és rendezési tervek közötti összhang erősítése; a tervfajták egymásra épülésének biztosítása; a tervek komplexitása mellett tartalmi egyszerűsítése, áttekinthetőbbé tétele;

a terv időállóságának és ütemezhetőségének biztosítása.

Úgy ítéljük meg, hogy az eddigi erőfeszítések még nem tekinthetők elégségesnek. A településrendezési tervezés hatékonyságának növelése egy sor kérdés mélyreható vizsgálatát igényli. Ezekből néhányat felsorolunk:

- Milyen mértékben prognosztizálható a társadalmi-gazdasági és a technikai-technológiai fejlődés, illetve annak területi és települési vetületei és ennek milyen a várható hatása a településrendezés-tervezésre?
- A területi (országos, regionális) és települési fejlesztési-tervezési terveknek mennyiben kell egységes összefüggő tervezési folyamatot képezniük, és ez az összetartozás milyen fázistagozódást igényel?
- A jelenlegi helyzetben alapvető jelentőségű, hogy a településrendezési terv kiterjedését és feladatát ne a település, hanem az összetartozó településcsoport határozza meg, ennek milyenek a módszertani következményei?
- Milyen szerepe van a területrendezés-tervezés folyamatának a fejlesztést előkészítő, megvalósító, üzemeltető folyamatban, és azt milyen jogszabályalkotással lehetne hatékonytá tenni?
- A terület- és településfejlesztés hosszú távú koncepciója mennyiben igényli a továbbfejlesztést, településkategóriák szerinti differenciálást, esetleg egy újabb Országos Településhálózati Keretterség formájában, és annak mik legyenek az összetevői?
- A települési környezet alakításának, fejlesztésének társadalmi hatékonysága jelenleg milyen kritériumokhoz igazodjon, és hogyan jelentkezzen (esetleg ütemezéssel) ez a közép-, a hosszú és nagy távú fejlesztésben?
- Hogyan értelmezhető a normatívák szerepe a településrendezés-tervezésben, és mennyire differenciálódhat a település és feladat eltérő jellegének megfelelően?
- Milyen összefüggések és eltérések kell hogy legyenek, a feladatok jellegéből és a különböző tervek-től függően a rendezési és szabályozási (jogi és műszaki) tervekben és szabályzatokban?
- Miben jelentkezzen a területrendezési tervezés szemléletének és folyamatának a demokratizálása, nyíltsága, illetve a helyi önkormányzatok, közösségek szerepének növekedése; a rétegek és egyének érdeke hogyan érvényesül?

Ami a közeljövő urbanizációs folyamatát befolyásoló tényezőket illeti, úgy ítéljük meg, bizonyos, hogy a 70-es évek végének, a 80-as évek elejének gazdasági helyzete következtében foganatosított iparfejlesztési

és szociális politika a 90-es évekre is változatlan marad. Úgy véljük, hogy a jelen időszakot átmenetinek kell tekinteni. Az egyébként szükséges dekoncentrációs folyamatnak és a szövetkezeti, csoportos és magánvállalkozás hiánypótló szerepének van egy határa és szerepe egy újabb fejlődési szakasz előkészítésében, mely továbbra is dinamikus lesz. A szocialista társadalmi-politikai és gazdasági-szociális rendszer magasabb fokú szervezethez, termelési és termelési eredményességéhez, kiemelkedő közművelődési politikájával váltja fel a mai átmeneti társadalmi rendszereket. Sem a társadalmi átlakulás folyamatában, sem a gazdasági fejlődésben (az iparfejlesztésben, a közlekedés fejlődésében, a gazdaság bármely más területének fejlődésében) nem lehet – és káros következménnyel járna – a mai helyzetből kiindulva tartós megtorpanásra, különösen pedig leállásra orientálódni.

A várható tendenciákat értékelve arra a következtetésre juthatunk, hogy a jövőben is az ipari termelés fejlődése és az ipari termelőerők területi elhelyezkedésében végbemenő változások, a mezőgazdasági termelés intenzitása, az urbanizálódási folyamat gyorsulása, a városi és városközi közlekedés fejlődése stb. azok a tényezők, amelyek a társadalmi fejlődés kísérői, összetevői. De egyúttal az emberi környezetre, a településekre kedvezőtlen hatást is gyakorolhatnak, a már meglévő károsodási gócek mellett újak létrejöttéhez vezethetnek, és az ellenük való védekezés feltételeinek bonyolultabbá válását eredményezhetik. Ezért a gazdasági elhatározásoknál nagyobb alapossággal kell figyelembe venni az emberi környezetet, annak társadalmi, kulturális és ökológiai értékeit is.

Egy új fejlődési időszakba léptünk tehát, ami egyúttal lehetővé teszi az aránytalanságokkal és feszültségekkel telített, örökölt város-falu-tanya antagonizmus településrendnek a szocialista társadalmi-gazdasági fejlődés célkitűzéseinek megfelelő átalakítását, továbbfejlesztését; és az emberi környezet, ezen belül a településkörnyezet esztétikusabb és humánusabb kialakítását. Ehhez azonban meg kell teremteni a fejlődéshez nélkülözhetetlen anyagi bázist, valamint a szervezeti-jogi feltételeket, és nem utolsósorban ki kell dolgozni a cél eléréséhez vezető fejlesztési koncepciót.

Ahogy az előbbiekből kifejtettük, a kívánt szemléletváltozást az urbanisztikában csakis az újabb tudományos felismerések révén tudjuk elérni. Ez sokirányú, komplex, programszerű kutatómunkát igényel. Ehhez természetesen anyagi források koncentrációja, a kutatói bázis megerősítése és idő szükséges. Ez nem jelenti azonban azt, hogy addig is ne lépünk előre. Nézetünk szerint képesek vagyunk már ma, az átmenő időszakban olyan fejlesztési, tervezési stratégiák kialakítását szorgalmazni, amely a település terü-

felhasználásának, közlekedési rendszerének, morfológiai felépítésének és egyéb követelményeinek megfogalmazásával — a környezeti adottságokat figyelembe véve — biztosítja a külső és a belső környezeti kapcsolatokat olyan mértékben, hogy az mind a település, mind a település és környékének szerkezeti egységét eredményezze. Ez a rendszer kell hogy feltételezze az épületek, a növényanyag, a burkolt felületek, a vezetékek és egyéb létesítmények olyan elhelyezését és csoportosítását, ami a települési funkciók kedvező szervezését eredményezi, továbbá az ökonomiai követelmények csorbítása nélkül esztétikus környezet kialakításához vezet. Emellett fejlett építőipari technológiák alkalmazásával elősegíti az építés termelékeny és ökonomikus szervezését anélkül, hogy a települési környezet kialakításánál akár a funkcionális, akár az esztétikai követelmények hát-

térbe szorulnának. És végül biztosítja a település racionális üzemeltetését.

Végezetül, hogy a településtervezés célkitűzései ne legyenek személytelenek: az egyének és a csoportok konkrét érdekei végső soron összvárosi érdekek. Jobban oda kell figyelni a közösség és az egyének igényeire. Fel kell ismerni és fel kell sorolni a közösség településformáló erejét, nagyobb teret kell biztosítani a kezdeményezésnek, váljék sokrétűvé az öntevékenység. Emellett a politika és a szakma nézeteinek összhangján, egymás megértésének a feladatán kell fáradozni. És azon is, hogy jobban fejlődjön ki a szakmai és társadalmi kritika és bírálat. A tervezés demokratizmusa érdekében a tanácsai szervek, a lakosság szerepének növelése, a tervezés folyamatába való bekapcsolása alapvető fontosságú.

JEGYZETEK

¹ Az első definíciót követően a Magyar Tudomány 1969. 5. számában jelent meg Granasztói Pál tollából „A településtudomány önvizsgálata” című tanulmány. Majd az MTA Településtudományi Bizottsága elfogadta azt a definíciót, mely szerint: a *településtudomány* a települések (falvak, városok), a velük szorosan kölcsönhatásban álló területeknek (környékük) és a nagyobb összetett területeknek, valamint településhálózati rendszereknek egyfelől rendeltetése és működése, másfelől térbeli kialakítása, fejlesztése, megjelenése közötti összefüggésekre vonatkozó ismereteket kialakítja és rendszerezi. Megállapítja, hogy a településtudomány a komplex tudományok közé tartozik, más tudományok, köztük a társadalomtudományok ismereteit is felhasználja, átalakítja saját szempontjai szerint: így összetett tudományegységet alkot.

Jelenleg különösen fontos: növelni kellene a tudomány szerepét, hatását a városaink fejlődését célzó tevékenységre. A *településtudomány* — melynek célját, tartalmát, eszközeit, módszereit az elmúlt harminc év alatt többször vizsgálódás tárgyává tettük — szintetizáló, integráló jellege következtében (mivel számos tudományterületen rohamos fejlődése következett be) szükséges, hogy újabb elemzés tárgyává tegyük.

² Ez a csoport — melyben többek között Granasztói Pál, Faragó Kálmán, Heim Ernő, Borbíró Virgil, Hergár Viktor, Preisich Gábor, Szimály Károly, Pogány Frigyes, Major Jenő, Brenner János vettek részt — a településfejlesztés-tervezés gyakorlatának elősegítése érdekében, rendkívül rövid idő alatt (4–5 év) a tervezést elősegítő számos témát dolgozott fel. Így: a települések helykijelölésének gazdaságossági vizsgálata; városrendezési tervek költségvetése; a városok ellátó övezete; települések közintézményszükséglete; a közműtervezés városrendezési vonatkozásai; zöldterületek tervezési elvei; a városszanálás módszerei; a regionális tervezés alapkérdései; városkompozíció, városépítészeti együttesek; építési övezetek beépítettsége.

³ A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága számos szakmai konferenciát, felolvasó ülést, kerekasztal megbeszélést stb. bonyolított le. (1966. „A társadalmi fejlődés hatása a települések fejlesztésére”; 1969. „A városfejlesztés, az iparfejlesztés összefüggései”; 1971. „A városépítés és az építési technika kölcsönhatásai”; 1973. „A koncentrált lakástelepítés problémái”; 1974. „A városépítés ökonomiai vetületei”; 1977. „Agglomerációk fejlesztése és rendezése”; 1980. „A települések infrastruktúrájának fejlesztése”; 1982. „A magyarországi falusi települések fejlesztési kérdései”; 1984. „A városi lakóterület, helyzet és tennivalók”; 1986. „Településfejlesztés — műszaki haladás.”) Ezek mind a hazai urbanizáció feladatához kapcsolódó témák voltak.

⁴ Az Athéni Charta „szövegezői” nem rendelkeztek jelentős városépítési gyakorlattal. Gropius 1929-ben tervezi a Siemensstadt lakótelepet Berlinben, négyemeletes sorházakkal. 1925–30 között Ernst May tervezi a rómerstadti lakótelepet (Frankfurt am Main) háromszintes épületsorokból és jól megmórgatott felületekkel. Le Corbusiernek pedig ez idő tájt nincs realizált várostervezési műve.

⁵ A 60-as években megindult a lakóterület szerkezeti kialakítása terén új utak keresései. Az egyik irány abból indul ki, hogy a „szomszédsági egységek” eddig alkalmazott rendszere megfelelő rugalmasság mellett továbbra is alkalmas a város lakóterületének racionális és harmonikus kiépítésére, de rugalmasan kezelendő. A flexibilitás, a variabilitás elvét C. Buchanan az ún. „South Hampshire Study”-ban (1966) dolgozza fel egy raster rendszerben. A másik az infrastruktúrát mint *lineáris* szerkezetet teszi a lakóterület szervezésének alapjává, erre építi rá a lakókomplexumokat és az azokat kiszolgáló ellátási intézményeket. J. Jacobs amerikai szociológus kritizálva a lakótelepszerű építést, ismét a városok utcaszerű kialakítását helyezte előtérbe. Az ún. „Team 10”-hez tartozók

(A. és P. Smithson, Bakema, Candilis és mások) már építésszerűen fogalmazzák meg az utcaszerű beépítést, a lineáris elvre épülő szerkezetet.

A CIAM 10 kongresszusának (Dubrovnyik) előkészítése során F. Candilis és társai nemcsak az Athéni Charta „területi egységek” elveit kritizálták, hanem szembeállították vele a „kommunikációs hálózatok” rendező elvét, a város infrastrukturális gerincét, melyet a modern város szervezési rendszerének alapjaként tekintettek.

⁶ Az aránylag bőséges szakirodalomra jellemző, hogy csupán 1970 és 1983 között, főleg hazai szerzők tollából 45, az urbanisztika területével foglalkozó könyv jelent meg. Most úgy észleljük, hogy ez a kedvező folyamat megtorpant. Megjegyezzük még, hogy már az 50-es években a magyar városok építéstörténetének, városépítési jellegzetességeinek és műemlékeinek bemutatására három sorozat indult: a Műszaki Könyvkiadó „Városok—Városképek”, a Képzőművészeti Könyvkiadó „Műemlékek”, az Akadémiai Könyvkiadó a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszék szerkesztésében „Városépítéstörténeti” monográfiák. Míg az első kettőben több tucat városot dolgoztak fel, a harmadikban csupán egy város erejéig futotta.

⁷ A tanácsok önállóságát növelő intézkedések a 60-as évek közepén igényelték egy olyan — társadalmi alapon működő, szakembereket és intézményeket magába foglaló — szervezet létrehozását, amely összefogná, szakmai tanácsokkal ellátná a városokat. 1968-ban az ÉVM és a Fővárosi Tanács segítségével létrejött a *Magyar Urbanisztikai Társaság*; tagságának szakmai összetétele, tevékenységének területe interdiszciplináris jellegű. Azóta a Társaság négyévenként rendezett országos városépítési tanácskozással, konferenciával, konzultációkkal, nemzetközi kapcsolataival a tanácsoknak, várospolitikusoknak, a települések problémájával foglalkozó sokféle szakembernek jelentős segítséget ad.

⁸ Mindinkább ahhoz a felismeréshez jutottunk, hogy a városok igényelt fejlesztésének és elkerülhetetlenné vált *rekonstrukciójának* célkitűzései egybeesnek. Ez lényegében a város korszerűvé tételeként elválaszthatatlan *egysége*; a városfejlesztés feltételezi a rekonstrukciót, annak kisebb vagy nagyobb mértékét. Az elmúlt évtizedek a gyakorlatban bizonyították, hogy az olyan fejlesztést, amely nem tartalmazza a régebbi városrész rekonstrukcióját, nem lehet eredményesnek tekinteni, mind feszítőbb ellentétekhez vezet az új, a mind korszerűbb igényekkel épülő és a régi, mind nagyobb mértékben avuló városrészek, városi létesítmények között. A magyar városok korszerűsítésének problémájával foglalkozik Faragó Kálmán: „Városrekonstrukció” című, 1986-ban megjelent könyve.

⁹ Az Országgyűlés a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól a 12/1980—85. számú határozatot hozta. Számos, a jövőre nézve értékes megállapítása mellett több elnagyolt, sőt téves megállapítást is tartalmaz. Így többek között, hogy a hosszú távú fejlesztés feladatait külön-külön város- és községcsoportonként tárgyalja. Ez a bontásrendszer ellentétes a város-falu együtteseiből alakítandó településcsoport szerinti fejlődéssel. Nem tudunk egyetérteni azzal a szemlélettel, amely a városfejlődést és a községfejlődést egymástól elválasztónak tartja. Sajnos az azóta kiadott államigazgatási intézkedések némelyike is ezt a téves felfogást támasztja alá.

¹⁰ A változtathatóság, a rugalmasság stb. igényeit településeink vonatkozásában összefoglalóan flexibilitási képességként tüntetjük fel. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 10—7101—Et elemző tanulmányában szereplő fogalom meghatározás szerint a *flexibilitás* a település, az építménycsoport, az építmény, illetve az építményen belüli, meghatározott rendeltetésű berendezés, hálózat ama tulajdonsága, hogy a település, az építménycsoport, az építmény vagy a berendezéshálózat annak fizikai élettartama alatt, az időközben bekövetkező vagy felmerülő funkciófejlődési, funkcióváltozási vagy minőségváltozási igényeknek megfelelően, gazdaságosan, az elsőrendű rendszerek, szerkezetek érintetlenül hagyásával, legfeljebb kis változtatásával, a többi rendszer, szerkezet egyszerű módosításával, cseréjével, áthelyezésével, kiegészítésével átalakítható és ezáltal erkölcsi élettartama meghosszabbítható, esetleg a fizikai élettartammal egyenlővé tehető. Úgy ítéljük meg, hogy ez a definíció településre vonatkozóan még további elmélyítést, pontosítást igényel.

¹¹ Az a rendszerszemléletű állítás, mely szerint a település-tervezés olyan térbeli rend megteremtése, amelynek eredményeként a település területi és hálózati elemei bizonyos összefüggő csoportosításban jelentkeznek a település és környezete *egységes* kialakítását eredményezve, az utóbbi években némileg továbbfejlesztésre került. Lásd Perényi Imre: „A városszerkezet az Athéni Charta értékelésének tükrében”, *Építés—Építészettudomány* 1986. XVIII. kötet. 1—2. szám.

¹² Az a felismerés, hogy a település esztétikai aspektusait nem lehet a funkcionálisan orientált igények mellett figyelmen kívül hagyni, újabban a 60-as évektől jelentkezett Granasztói Pál, Korompay György, Perényi Imre, Pogány Frigyes munkásságában. Granasztói Pálnak életműve volt a városépítéssel témaköre. Lásd: „Ember és látvány városépítészetünkben” (1972), „Építészet, városépítés, társadalom” (1982) és más munkái.

A környezetminőségi követelmények érvényesítése mind jelentősebb feladattá vált a terület- és településfejlesztés terén. Ez párosult a növekvő *rekreációs* igényekkel.

A *pihenési-üdülési* környezet kialakítása — amit a lakosság fizikai és szellemi erőnléte egyaránt igényel — sokirányú és bonyolult tevékenység. Lásd Perényi Imre: „Város—ember—környezet” című, 1976-ban megjelent könyvét és Gerle György: „Tervszerű környezetfejlesztés” c. 1982-ben megjelent könyvét.

¹³ A települések fejlesztésének, rekonstrukciójának még hosszú távon is egyik legfőbb célkitűzése a korszerű lakókörülmények létrehozása, a kor igényeihez igazodó lakókörnyezet kialakítása. Ez elérhető mind az elavult lakóterületek felszámolásával, korszerűsítésével, mind a település beépítési területéhez újonnan bevonandó területek korszerű beépítése révén. E kettős feladattal kapcsolatos elvek összefoglalását adja Perényi Imre: „A lakókörnyezet: adottságok és lehetőségek” című, 1984-ben megjelent könyve. A téma elmélyítését eredményezték a BME Városépítési Tanszékben Faragó Kálmán irányításával 1983—1988 között végzett kutatások.

A település alapelrendezésének ökonomikus és esztétikus kialakításának alapfeltétele a munka és egyéb funkciók, az ipari és egyéb területrészek, az üzemi és egyéb létesítmények egymáshoz viszonyított, átgondolt elrendezése. A munkahelyi környezet alakítására vonatkozó aránylag szűkös szakirodalomból kiemeljük Kőszegfalvi György: „A korszerű ipartelepítés alapjai” című, 1978-ban megjelent könyvét. A tárgyalat témához kap-

csolódik még Kőszegfalvi György: „A településfejlesztés és az infrastruktúra” című, 1976-ban megjelent könyve.

¹⁴ Az új magyar ipari városokat először kis városoknak tervezték, majd hamarosan többségüket középváros dimenziójára tervezték át. Így pl. *Dunaújváros* lakosságát az első városrendezési terv 1950-ben 20–25 000-re tervezi, a későbbi, 1952. évi terv már 40 000 főre méretezi a várost azzal, hogy távolabbi fejlesztés esetén 60 000 lakos elhelyezésére legyen lehetőség. Az 1965-ben elkészült általános rendezési terv és a Dunaújváros településcsoport (Nagyvenyim, Rácalmás, Kisapostag településekkel) 1981-ben készült terve a város lakosságát hosszú távon (1995-re) 74 000 főben, illetve az összetartozó településcsoportét 83 850 főben határozza meg.

¹⁵ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa keretében még 1945–46-ban egy külön munkabizottság sorozatos ülésein tárgyalta a főváros és környéke városfejlesztési problémáit. A főváros (ez időben „Nagy-Budapest”) első általános városrendezési tervét — még a Közmunkatanácsban készült vizsgálatok alapján — 1948-ban az Építéstudományi és Tervező Intézet dolgozza ki. E terv magába foglalja Nagy-Budapest területét is, és azt a fővárossal tervezési egységnek tekinti. A terv többek között hangsúlyozza a város É–D-i irányú fejlesztését, a belső területek lazítását, és a külső területek igénybevételével megakadályozza a város további K-i irányú terjeszkedését.

¹⁶ Kétségtől némi hiányossága ellenére (így pl. a terv tévesen nem számolt új ipari, raktári, kisüzemi területek szükségességével) az 1960. évi általános városrendezési

terv tíz évig szabályozta és irányította a főváros fejlődését. Alapkonceptiójában most sem tekinthető elavultnak. Noha a tervtől helyenként indokolatlan jelentős eltérés jelentkezett, elsősorban új lakónegyedek elhelyezése révén tovább bővül a város területe (elsősorban a nem kívánt keleti irányban). Talán a legszembetűnőbb az úpalotai lakótelep létesítése, melynek közlekedési problémái még ma sem megoldottak (némi már a 80-as években segít az M3 bevezetése). Beépülnek a „szabad” területek, ezáltal nem kívánt módon felszámolódik a városszerkezet külső tagoltsága, csökkennek a zöldterület számára fenntartott területek.

¹⁷ Ezek szerint a hazai városállományban tizennégy típus különböztethető meg. Ezek a következők:

- fővárosi agglomeráció
- nagyvárosi agglomeráció
- nagyváros
- ipari községek összevonásából fejlődő ipari középváros
- nagyvárosi fejlődés útjára lépett középváros
- ipari jellegű új középváros
- jelentős történelmi városmaggal, fejlett iparral bíró középváros
- kevésbé fejlett iparral, jelentős városi kultúrával bíró középváros
- a középvárosi fejlődés útjára lépett kisváros
- ipari jellegű kisváros
- történelmi városmaggal, kevésbé fejlett iparral bíró kisváros
- agrárjellegű megőrzött kisváros
- üdülő jellegű kisváros
- a városodás útjára lépett nagyközség, a „törpeváros”.

A TERÜLETFEJLESZTÉS IRÁNYÍTÁSÁNAK ELVI KÉRDÉSEI*

DR. BARTKE ISTVÁN

a közgazdaságtudomány doktora

A területi szerkezet rendszerszemléletű vizsgálata esetén megkülönböztethetők egy oldalról a térségi rendszereken belüli, illetve az azok közötti valóságos természeti, fizikai, társadalmi-gazdasági típusú mozgások, az ún. „reálfolyamatok”, más oldalról mindezen mozgásokat, változásokat vezérlő, ún. „irányítási folyamatok”. Ez utóbbiak köre, eszközei — az előbbiekhöz hasonlóan — ugyancsak széles; az eszköztár egyik végét a pénz, a monetáris eszközök, a másikat pedig az adminisztratív vagy szebb kifejezéssel a „tudatos társadalmi beavatkozás” képviseli. A pénz mint irányítási eszköz a piacon keresztül hat; az adminisztratív beavatkozások formája rendkívül változatos lehet. Ugyanakkor működnek a két szélső típus különböző arányú kombinációi is, sőt a gyakorlatra ezek a jellemzőek.

A területfejlesztés irányításának módszerei és eszközei döntően attól függenek, hogy az irányítás milyen folyamatokra milyen objektív feltételek (korlátok) között és milyen célok érdekében hat. E tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy az előbbieket tekintve melyek a különböző típusú regionális irányítási rendszereknek egyaránt háttérül szolgáló legáltalánosabb összefüggések. Ezért röviden vázolja a területi szerkezet felépítését, az annak átalakulásában megnyilvánuló tendenciákat (törvényszerűségeket), valamint a területfejlesztés irányításának alapfeladatait. Eszmeileg abból az ismert tételből indul ki, hogy az irányítás akkor tekinthető tudományosan megalapozottnak — a társadalmi-gazdasági élet eme szférájában is —, ha épít az objektív folyamatokban megnyilvánuló törvényszerűségekre.

1. A területi szerkezet felépítése térségi rendszerekből

A „térségi rendszer” a „területi egység” szinonímája, amennyiben ez utóbbi megfelel a rendszerkritériumoknak, az általános rendszerelmélet következő megállapításait a területi egységekre vonatkoztatva: A rendszer működése abban nyilvánul meg, hogy időnként „inputot fogad be és outputot bocsát ki, és eközben megváltoztatja belső állapotát”, továbbá: a rendszerhez tartozó (külső és belső) folyamatok két csoportba sorolhatók. Jelleműket, hatásmódjukat

tekintve elkülönülnek az anyagi, fizikai „reálfolyamatok” és a „szabályozási” (szellemi) folyamatok. (V.ö. a 9. sz. irodalmi forrással.)

A területi egységek rendszerként való kezelése eléggé elterjedt gyakorlat. A regionális szakirodalom (pl.: 6.) a térbeli rendszerek különböző nagyságrendi fokozatait említi meg, így megjelöl városi, régióközi és nemzetközi rendszereket. Kiemeli a területi rendszerek alkalmazkodóképességének jelentőségét, mint ami fennmaradásuk feltétele. A térbeli rendszerek (mint társadalmi típusú, komplex élő objektumok) elemeiket a hatékonyság elve szerint rendezik. Ilyen közelítésben a hatékonyság a rendszer olyan képessége, ami a változó környezeti feltételeknek való megfelelést (az azokkal való állandó kölcsönhatás képességét) jelenti. Ez a felfogás a „területi hatékonyság” sajátos feltételekre alapozott komplex értelmezése. Alkalmazására ezért akkor van mód, ha a területi egységek „önfinanszírozási” elve fokozottan érvényesül. Az ilyen megszorítás azonban eleve korlátozza a rendszernek tekinthető területi egységek körét. Ugyanakkor az intézményi és irányításkorszerűsítés egyik jellemző vonása az önfinanszírozást erősítő, illetve ahhoz közelítő elemek gyarapodása a regionális irányításban.

A térbeli rendszereket illető különböző felfogások megegyeznek abban, hogy azok belsőleg hierarchikus felépítésűek, különböző fokozatú elemekből (alrendszerekből) állnak (pl. ország, megye, település stb.). Az alkotóelemek — adott hierarchiafokon — azonos rendűek, azaz kapcsolataik egymással, továbbá a felsőbb, illetve alsóbb hierarchiaszinten álló rendszerekkel azonos elvek szerint szerveződnek.

A területi rendszerekben az azokat alkotó tényezők három nagy, jellegben, funkcióban eltérő csoportja különböztethető meg. Az első csoportba a területi rendszerek természeti komponensei tartoznak; ezek a természet azon elemeiből állnak, amelyekre az ember az újratermelési folyamat során hat (nyersanyag, talaj, telephely stb.), illetve amelyek az emberi lét közvetlen feltételei. A természeti komponensek elemei egymástól többnyire nem elszigetelten, hanem egymással fizikailag is szoros kapcsolatban, mint természeti környezet fordulnak elő. A tényezők máso-

*Ez a tanulmány a szerzőnek a TS-2/2 program keretében végzett kutatási munkájáról ad összefoglaló ismertetést.

dik és harmadik csoportját a fizikai (művi) és társadalmi elemek építik fel.

A területi rendszerek *természeti elemei* a természet egy része, vagyis meghatározott éghajlati és domborzati viszonyokkal rendelkező földfelszín (talaj), az ásványi nyersanyagok, a felszíni és talajvizek, a növényzet és állatvilág olyan körülhatárolt egységei, amelyekkel az ember (társadalom) a termelés, illetve léte következtében kapcsolatba kerül. A természetnek a termelés, általában az emberi (társadalmi) lét számára felhasznált elemei a természet egészébe differenciáltan épülnek be. Egyesek közülük viszonylag egyenletesen (folyamatosan) helyezkednek el (levegőburok), mások egyenlőtlenül, koncentráltan települtek (mint pl. az ásványi nyersanyagok).

A természet (a természeti földrajzi környezet) folyamatosága a tartalom, minőség szempontjából egynemű (azonos hasznosítású) elemek fizikai kapcsolata mellett abban is megnyilvánul, hogy a heterogén elemek meghatározott csoportjai között is funkcionális, illetve fizikai összefüggés van. Így pl. a mezőgazdasági termelés természeti tényezői három alapvető összetevőből állnak, a földfelszín (amelynek legfontosabb része a talaj), a légkör, valamint az előző kettővel kölcsönhatásban álló hidrológiai ciklus elemeiből (13.). A természeti tényezők meghatározott kombinációkban képezhetik a területi rendszerek részét, ez ugyanis a társadalom számára történő hasznosulás egyik feltétele. A termelés számára szükséges összetétel lokálisan viszonylag ritkán van adva, a megfelelő kombináció létrehozásához általában a természeti elemek (tényezők) egy részének térbeli átcsoportosítása szükséges. E körülmény – a termelésre történő társadalmi munkaráfordítás minimalizálásának követelménye miatt – hatással van a társadalmi-gazdasági rendszerek, illetve a termelés területi elhelyezésére.

A természeti elemek térbeli mobilitása – adottságainál fogva és a technika fejlettségétől függően – eltérő mértékű. A térségi rendszerek működésének feltétele az összes rendszerelem (tehát a természetin kívül a társadalmi és művi elemek) funkcionális kölcsönhatása, térbeli egyesítése. A különböző típusú elemek egymáshoz viszonyított mobilitása határozza meg a hatékonyság követelménye alapján a rendszer telepítési orientációját, azt, hogy mely elemcsoport gyakorol a többire vonzó hatást. A természeti elemek egy része helyhez kötött (ásványi nyersanyagok, termőtalaj), más részük viszonylag mobilis. Ez utóbbiak közé elsősorban a természetnek az eredeti fizikai összefüggésből kiszakított és a megmunkálás egyes fázisainak alávetett darabjai (félkésztermékek) tartoznak. Az ilyen munkatárgyak térbelileg a térségi rendszerek társadalmi vagy művi elemeihez orientálódnak. Meg kell különböztetni e rendszerelemeket

a természet azon átalakított részeitől, amelyek a gazdasági rendszerek működésének kedvezőtlen hatását (környezetromlás) tükrözik.

A természeti földrajzi környezet – a társadalmi létre gyakorolt hatás szempontjából – a társadalom természeti erőforrásainak felel meg. Elemei, elemcsoportjai tartalom, minőség szempontjából különböznek, de eltérnek keletkezésük mechanizmusa szerint is. Így beszélünk megújuló és meg nem újuló erőforrásokról, ez utóbbiak felhasználás esetén – a társadalom életének periódusában – nem képződnek újra (ásványi nyersanyagok). Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert a megújuló természeti erőforrások bázisán – történelmi közelítésben – állandó, a meg nem újulóakhoz kapcsolódóan pedig időleges gazdasági tevékenység jöhet létre (gazdasági rendszerek, folyamatok).

A természet és társadalom közötti sajátos viszony, hogy a hasznosítható természeti tényezők köre – a történelem eddigi menete során – globálisan szélesebb volt, mint amit a társadalom ténylegesen felhasznált. Bizonyos kivételek ugyan (egyes térségekre, illetve erőforrás-fajtákra korlátozva) eddig is előfordultak, a jellemző azonban az, hogy a társadalomnak módjában állt választani a természeti erőforrások hasznosításának fokát és módját illetően. Ez lehetővé tette azt, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerek az alakotőlemeknek – bizonyos korlátok között térségenként is – közel optimális kombinációja alapján épüljenek fel, illetve a természeti tényezők közül a társadalom céljainak legmegfelelőbbeket hasznosítsák. A felhasználás intenzitása azt fejezi ki, hogy a társadalom a rendelkezésre álló természeti „készletekből” milyen hányadot köt le állandóan vagy periódikusan. A meg nem újítható természeti erőforrások hasznosításának intenzitása meghatározza az igénybevétel időszakát (hogy pl. mennyi idő alatt termelik ki az ásványvagyon) és a rájuk épülő gazdasági rendszerek élettartamát.

A gazdasági rendszerek tényezőinek második csoportja a *fizikai (művi) elemekből* épül fel, vagyis azon elemekből, amelyeket az ember (társadalom) hoz létre (létesítmények, berendezések) és amelyek – az anyagi javak előállítása, valamint a munkaerő újratermelése során – közvetítik kapcsolatát a természethez.

A fizikai elemek tartalom és funkció szerint ugyancsak csoportosíthatók; a funkcionálisan egynemű csoportokon belül pedig meghatározott fokú koncentrátságban jelennek meg. Akár a termelést, akár a munkaerő újratermelését szolgálják, általában több ember kapcsolatát közvetítik a természethez. Ez tehát azt jelenti, hogy egy alsóbb fokú rendszerhez a fizikai elemek funkcióképes integrált egységéből meghatározott – és önmagában nem mindig funkció-

képes — rész tartozik, magasabb fokú rendszerbe viszont az említett egységek osztatlanul épülhetnek be. A fizikai elemek egy-egy integrált egysége a koncentráció alacsonyabb vagy magasabb fokát képviselheti, tehát kevesebb vagy több térségi rendszert szolgálhat ki. Így a különböző fokú gazdasági rendszerek technikai jellegű szervezője, vagyis visszahat az alacsonyabb és magasabb fokú rendszerek egészének csoportosulására. Ezekre meghatározott vonzó és összetartozó hatást gyakorol.

A társadalom és gazdaság területi szerkezetének, illetve a különböző fokú térségi rendszereknek a fizikai elemei kettős típusúak. Mozgásteret nyújtanak a gazdasági folyamat lebonyolításához és közreműködnek a folyamat megvalósításában. Az első típushoz tartozó integrált egységek az építmények, létesítmények, amelyek részben a tér meghatározott szakaszainak építészeti körülhatárolásával hozzák létre a folyamatok mesterséges környezetét (4.), mozgásterét, részben a területi munkamegosztás szolgálatában állnak. A második típus az elsőől abban különbözik, hogy az ember átalakító tevékenységét közvetítik — a kijelölt mozgástérén belül — a gazdasági rendszerek természeti és társadalmi elemei között. Ezek integrált, funkcionális egységet képező formái a gépek, berendezések, felszerelések, közülük tartoznak a munkaeszközök.

A térségi rendszerek fizikai tényezőinek további sajátosságaira hívja fel a figyelmet az a körülmény, hogy a munkaerő-reprodukció folyamata berendezésekkel, felszerelésekkel ellátott építményekben valósul meg (lakóépületek, közintézmények), továbbá az egyes gazdasági rendszertípusok munkamegosztás szerinti elkülönülése életre hívta a szállítási folyamatokat, amelyek a természeti, fizikai és társadalmi elemek különböző típusú — rendszerek közötti — áramlást teszik lehetővé. Ez utóbbi folyamatokat fizikai értelemben is megvalósuló integrált egységek (közlekedési létesítmények, közművek) egy része vonalas formában jelenik meg, hálózatokká szerveződik (7.), tehát a folyamatok mozgásterét jelöli ki, más részük (mint munkaeszköz) a folyamatokat tartja fenn. A nyersanyag-, félkész- és késztermék, energia- és vízellátás szélesebb értelemben véve természetátalakító művelet, mivel egyrészt megváltoztatja a természet eredeti és lokálisan is meghatározott összetételét, másrészt előfeltétele a szűkebb értelemben vett termelési folyamatnak (a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek iránti differenciált igények kielégítésével). A fizikai elemek akcióképes egységekbe való koncentrálódása, a viszonylag homogén funkcióval rendelkező, azonos folyamatípusok lebonyolítására szolgáló egységek magasabb fokra szerveződése hozza létre az ún. „művi környezetet” (termelő létesítmények, lakó-

épületek, közintézmények, közművek, közlekedési létesítmények) (12.).

A térségi rendszerek alkotóelemeinek harmadik csoportja a *társadalmi elemek*, az emberek. Jellegzetes vonásuk, szemben a természeti és művi elemekkel, hogy fizikai, illetve biológiai értelemben egységet képeznek. A társadalmi elemek önmagukban is funkcióképesek, mobilitásuk a többiét meghaladja. A gazdasági rendszerek centrumát alkotják. Ez azt jelenti, hogy az anyagi termelés rendszereiben az ember (tehát a társadalmi elem) a folyamatok mozgatója (hat a természeti elemekre — a fizikai elemek közvetítésével), illetve az elemeket rendszerbe szervezi (valamint az alacsonyabb fokú rendszereket magasabb fokúakká) és szabályozza azok működését. Ez utóbbi minőségében az ember a szellemi folyamatok kialakítója és hordozója. A munkaerő-újratermelés részrendszereiben az ember kettős elemként funkcionál. Egyrészt amelyet az átalakító hatás részint közvetlenül, részint a fizikai elemeken keresztül ér, másrészt pedig, amely az említett hatást gyakorolja. Ezekhez a rendszerekhez is kapcsolódnak szervező és szabályozási folyamatok, amelyek az ember — mint társadalmi rendszerelem — sajátos funkcióján alapulnak.

A gazdasági rendszerek természeti és fizikai elemei a társadalomhoz való viszony alapján differenciálódnak (mint pl. a természeti erőforrások hasznosítási módja, a fizikai elemek emberi hatásokat közvetítő jellege stb.), a társadalmi elemek közötti funkcionális különbségeket részben a természeti és fizikai elemekkel, részben a többi társadalmi elemmel alkotott kapcsolat határozza meg. Az eltérő tulajdonságokkal rendelkező társadalmi elemeket is — a rendszerek típusától, funkciójától függő — csoportosulás, koncentráció, illetve kombináció jellemzi. Ennek részletesebb taglalásától e keretekben eltekintünk.

2. A területi fejlődés törvényszerűségei

Azokat a lényegi, tartós összefüggéseket nevezzük a társadalom és a gazdaság területi elhelyezkedésére ható törvényszerűségeknak, amelyek a térségi rendszerek természeti, fizikai és társadalmi elemeinek, illetve maguknak a regionális rendszereknek a térbeli megoszlását és e megoszlás átalakulását alapjaiban meghatározzák. Jellegüket tekintve ezek gazdasági törvények, középpontjukban az ember azon természetes törekvése áll, hogy a létfenntartáshoz — adott szinten — szükséges anyagi javakhoz és szolgáltatásokhoz a viszonylag legkisebb munkaráfordítás révén jusson hozzá. Ez a törekvés (magatartás) nemcsak az egyes emberre jellemző, hanem kifejezésre jut az emberi tevékenységek csoportos és az egész társadalomra kiterjedő szervezésében is (hatékonyság elve).

A hatékonyság mint a gazdaság működésének alapelve részben a társadalmi újratermeléshez tartozó tevékenységek területi koncentrálása, valamint az előbbiektől térbeli megosztása révén érvényesül. A tárgyalta rendszerek térbeli elmozdulásának két ellentétes irányú tényezője, amely időben és térségben változva, illetve egymással kölcsönkapcsolatban hat. együttesen képezi a gazdaság (társadalom) térben egyenlőtlen fejlődésének (fejlettségének) alapját. A gazdasági tevékenység térben való szervezése a társadalmi-gazdasági rendszerek koncentrálásán és megosztásán túl a viszonylag homogén rendszer-elemek együttese által kialakított (természeti, fizikai és társadalmi) **strukturális vetületek*** térbeli összehangolása mellett valósulhat meg hatékonyan. Ezért a másik alapvető törvényszerűség a társadalmi újratermelési folyamatban szerepet játszó rendszerelemek, illetve strukturális vetületek területi összehangjára irányuló tendenciában nyilvánul meg. (Egyensúlyi törvény.)

A két törvényszerűség egyaránt kifejezésre jut a társadalom és a gazdaság területi elhelyezkedését jellemző állapotban és az adott állapot megváltoztatására irányuló tendenciákban, mint összpontosulásra, szétszóródásra vezető folyamatok, a rendszerelemek (strukturális vetületek) koordináltságának javulása stb. A törvényszerűségek általános érvénye abban is kifejeződik, hogy azok eltérő regionális nagyságrendekben, tartalom szerint is differenciált szférákban egyaránt megnyilvánulnak. A két törvényszerűség egymást feltételezve (erősítve és korlátozva) érvényesül. A gazdasági rendszerek térbeli összpontosulását mint az egyenlőtlen fejlődés megnyilvánulását — egyéb koncentráció adottságok híján — segítheti valamely strukturális terület kialakult térbeli állapota. Ilyen hatás fejeződik ki abban, ha a rendszer egyes tényezői más rendszeralkotó elemekre vonzást gyakorolnak. Ugyanakkor az egyes struktúrák térbeli állapotának tehetetlensége korlátozza is a térségi rendszerek és elemeik mozgékonyágát, mivel a helyzetváltoztatás hatása (a rendszerbe tartozó strukturális elem kapcsolatainak keresztül) az egész strukturális területet érinti, feszültségeket kelt abban. A két törvényszerűség között tehát olyan kapcsolat is van, amelyben az egyenlőtlen fejlődés a mennyiségi, az egyensúlyi törvény pedig az arányossági (minőségi) követelmények érvényesítésére hat.

*A „strukturális” terület fogalma a területi rendszerek (keletkezés és tartalom szerint) homogén elemeinek kisebb-nagyobb mértékű „horizontális” integrálódását jelöli. Az ilyen „terület” a területi szerkezetnek az egyes elemeket funkcióban, kiterjedésben egyaránt meghaladó tényezője.

A térben egyenlőtlen fejlődés egyik alaptényezője a területi koncentráció, amelynek történelmi időszakokon keresztül folyamatosan tapasztalható érvényesülése több, egy mástól jellegében különböző okra vezethető vissza. Ilyen pl. az, ha a területi rendszer valamely fizikai tényezője több elemi egységet szolgál ki, és így más rendszerelemeket (pl. embereket) koncentráció, illetve koordináló hatással rendelkezik. A természet átalakítása ugyancsak megkövetelheti az elemi szintű gazdasági tevékenységek koncentrációját (pl. olyan esetben, amikor több ember együttes fizikai erőfeszítésére van szükség). Ezek azonban önmagukban nem vezetnek el a társadalmi újratermelési folyamat nagyobb arányú (térbeli) összpontosulásához.

A munkamegosztás továbbfejlődése, elmélyülése hozott minőségi változást a gazdaság és a tér kapcsolatában. A társadalmi munkamegosztás ugyanis többnyire területi munkamegosztást is jelent, de nem vezet automatikusan a munka nagyarányú térbeli koncentrációjához. Csak meghatározott szint után kelt ilyen tendenciát. A tőkés kooperáció kialakulása, a különböző munkaműveleteknek az időbeli egymásutániságból a térbeli egymásmellettiiségbe való áthelyezése — a munka ésszerű megosztásából és koncentrációjából adódó termelékenységnövekedés, továbbá a gépesítés feltételeinek megteremtése mellett — a munka területi összevonásából adódó pótlólagos előnyöket is megtestesítette (10.). A gazdaság térbeli elhelyezkedésének állapotára a manufaktúra és később a gépi nagyüzem mégis elsősorban a termelő tevékenységnek a termelékenység emelkedésével, a gépesítéssel kölcsönhatásban levő koncentrációján keresztül hatott. A termelés és a tér viszonyában ez azért jelentett minőségi változást, mert a munka megosztásából adódó termelékenységi tartalékok nagyságrendekkel megnöttek. Fontos következménye volt továbbá a tőkés kooperáció kialakulásának, hogy (a munkahelyek térbeli összevonása révén) területileg elszakadt egymástól az anyagi termelés (szolgáltatás) és a munkaerő újratermelése; a lakóhelyeket térbelileg külön csoportosítva. A vázolt tendenciák a gépi nagyipar bázisán bontakoztak ki teljesen; térbelileg is koncentrált termelő és szolgáltató szervezetek (vállalatok) jöttek létre, fejlett belső munkamegosztással.

Itt indokolt rámutatni arra, hogy a termelőerők vázolt fejlődése révén a társadalom egyre intenzívebb kapcsolatba került a természettel, egyre mélyebben hatolt abba. A hatékonyság elve az embert olyan magatartásra sarkallta, hogy emez intenzív kapcsolatból a számára közvetlenül hasznosakat ragadja meg és hanyagolja el a kedvezőtlen mellékhatásokat. Így kialakult a természeti környezet folyamatos károsodásának tendenciája.

Az újratermelési folyamat térbeli koncentrációjának másik alapvető oka a természeti-földrajzi környezet és helyzet differenciáltsága, vagyis az előbbiek azon természetes tulajdonsága, hogy a társadalmi termelés számára a Föld felszínén nem azonos, hanem jelentősen változó feltételeket nyújtanak, amelyek miatt a termelés megszervezésének lehetősége és hatékonysága a területi elhelyezkedéstől függően lényeges mértékben változik. A természeti-földrajzi környezetnek a gazdasági folyamatok szempontjából kiemelt részei (a természet egyes strukturális vetületeinek elemei) térben egyenlőtlenül helyezkednek el, meghatározott térségeken koncentrálnak. Ezek a gazdasági folyamatok kiinduló feltételét jelentő, az ember (társadalom) számára hasznosítható nyersanyagok, illetve telephelyek, amelyek a gazdasági rendszerek többi elemeinek összpontosulására hatnak (részben az egyensúlyi törvény alapján). A gazdasági rendszerelemek, rendszerek térbeli koncentrációjának további oka lehet a földrajzi helyzet. Ilyen fejlődés a természeti tér azon pontjain valósul meg, amelyek alkalmasak arra, hogy az újratermelési folyamat természeti, fizikai és társadalmi elemeit térbelileg egye-sítsék, valamint a gazdasági folyamat területileg szétválasztott, de egymással összefüggő szakaszait (a szállítási tevékenység közbeiktatásával) viszonylag kevés társadalmi munkaráfordítással összekössék. A kiemelt földrajzi pontok közé tartoznak a potenciális (vagy valóságos) szállítási pályák csomópontjai.

Az újratermelési folyamat térbeli koncentrációjának külön — bár az előző kettőnél jelentéktlenebb és másodlagos — oka a fizikai elemek azon tulajdonsága, hogy azonos termelési vagy szolgáltatási szükségletet összevont formában kevesebb munkaráfordítással elégítenek ki. Ebben a tekintetben az összpontosulás mértékének saját (tehát magukból a fizikai elemekből levezethető) optimum-pontjai vannak (pl. a lakóépületek színtszámának növelése — egyéb tényezők, mint telekár stb. változatlansága mellett — bizonyos határ után növeli a fajlagos építési költségeket). Más oldalról viszont a fizikai elemek funkcióképes kombinációi szerint (létesítményfajtánként) külön-külön érvényes optimum-pontok — több létesítményfajta együttes megjelenésekor — a komplexen szemlélt koncentráció fokára emelően is hathatnak (küszöbhatás).

A gazdaság térben egyenlőtlen fejlődésének a koncentráció mellett — azzal ellentétes irányban ható — másik alaptényezője a decentralizáció. Ennek tárgyalása előtt utalni kell arra, hogy a koncentrációnak olyan korlátai is vannak, amelyek decentralizáló hatást hordoznak. Mérséklő tényező pl. a kitermelhető nyersanyagok lokális korlátozottsága és maga az a körülmény, hogy a nyersanyagokhoz nehezen lehet hozzáférni. Ilyen következménye van a beépítésre al-

kalmas területek szűkösségének, általában az emberi tevékenységek letelepítéséhez, folytatásához szükséges természeti környezet korlátozottságának. Mérsékli vagy térben áthelyezi a koncentráló hatást a nyersanyagok könnyű szállíthatósága. A gazdasági rendszerek természeti elemeinek viszonylag egyenletes területi elhelyezkedése a fizikai és társadalmi elemekre is ilyen hatást gyakorol.

Korlátozza a gazdasági rendszerek (rendszer-elemek) területi összpontosulását saját térbeli kiterjedésük is. Az újratermelési folyamat nagy összpontosulása esetén ugyanis a fizikai elemek szükségszerűen nagy halmaza megnöveli a területi kiterjedést, emeli a belső szállítási távolságokat és költségeket, ami csökkenti a koncentráció által megalapozott hatékonyságot. Az általános hatáson belül mint különös tényezők érvényesülnek a munkaerő-újratermelés feltételei. Az újratermelési folyamat térbeli koncentrációjának része — a népesség összpontosításán keresztül — a lakóhelyek mint fizikai elemek nagy kiterjedéssel járó területi halmozódása, ami a munka- és lakóhely közötti közlekedési távolságot megnöveli. A kiterjedést — és így a szállítási költséget is — mérsékelheti a lakosság térbeli összezsúfoltsága, ez azonban egyebek mellett pszichikai korlátokra is ütközik, amelyek az emberek között bizonyos minimális teret határolnak le (5.).

A koncentráció mérséklődése, lassulása minőségi változás után decentralizálódásba mehet át. Ez abban nyilvánul meg, hogy a már aktivizált, de fejlődésükben — a hatékonyság csökkenése miatt — lassuló földrajzi térségek (pontok) mellett újak nyílnak meg, a többihez hasonló vagy jobb hatékonyság mellett, a növekedés számára.

A specializált (és területileg koncentrált) termelés hatékonysági előnyeit a szállítási szükségletek növekedése is mérsékli, az ellentétes költséghatások együttesen jelölik meg az ésszerű kompromisszumot (8.). Ez a körülmény a (térbeli) munkamegosztást is korlátozza, mivel a szállítási költségek fokozott növekedése — az adott technikai és társadalmi viszonyokra jellemző ponttól kezdve — megszünteti a munka megosztásának a területi koncentrációval kölcsönhatásban levő gazdasági előnyeit.

A munkamegosztásból és a természeti környezet differenciáltságából eredő, alapvető koncentráció (gazdaságossági) hatások külön-külön is, de együttesen, egymást erősítve is érvényesülnek. Ez utóbbi a tér azon pontjain, részein következhet be, amelyek a gazdasági folyamatok számára nagy mennyiségű nyersanyagot összpontosítanak, és emellett a munkamegosztás szempontjából is kiemelkedő (helyzeti és más) adottságokkal rendelkeznek. A decentralizáló hatások a koncentrációk fejlődésének meghatározott fokán lépnek fel. A két ellentétes tendencia — a felté-

telek rendszeres eltérései miatt — időben és térben is váltokozva érvényesülhet. A vázolt koncentráció és decentralizáló hatások együttesen alkotják a gazdasági területileg egyenlőtlen fejlődésének az alapját.

Az egyenlőtlen térbeli fejlődés törvényének tükrében felül kell vizsgálni az „egyenletes fejlesztés” korábban gyakran hangoztatott elvét. A kérdés történelmileg először úgy fogalmazódott meg, hogy a területfejlesztés célja a gazdaság (ipar) egyenletes elhelyezkedésének kialakítása. A nemzetközi tudományos és gyakorlati tapasztalatok nem igazolták a termelőerők egyenletes elhelyezkedésének elvét. Ehelyett indokoltabb racionális területi megoszlásról beszélni (14.), vagy azt a népesség egyenlő társadalmi felemelésének elvével helyettesíteni.

Az *egyensúlyi törvény* létezésének, érvényesülésének alapja az, hogy a térségi rendszerek heterogén elemeinek funkcióképes csoportosulása a társadalmi-gazdasági folyamatokban szerepet játszó strukturális vetületek meghatározott területekenkénti aránya mellett valósulhat meg. Ez azt jelenti, hogy a törvény akkor érvényesül, ha az említett strukturális vetületek elemei területileg olyan kombinációkban állnak rendelkezésre, hogy azok folyamatosan működő, lokálisan meghatározott társadalmi-gazdasági rendszerek tényezői lehessenek. A folyamatos működés feltétele a hatékonyság, vagyis hogy a gazdasági rendszerek önmaguk (bővített) reprodukálására képesek legyenek.

Az újratermelési folyamatban részt vevő (természeti, fizikai és társadalmi) strukturális vetületek térbeli rendeződése kölcsönhatás jelleggel történik. A természeti földrajzi környezet és helyzet szempontjából kiemelt pontok, térségek (mint a természet egy strukturális vetületének egyenlőtlenül elhelyezkedő elemcsoportja) orientálják a társadalom területi elhelyezkedését.

Emellett a struktúrákat térbelileg koordináló tulajdonsággal rendelkeznek a fizikai elemek (a fizikai struktúra egyes vetületei) is. Jellemző vonás, hogy az előbbiekre összefüggő vetülete visszahat a többi (természeti, társadalmi) strukturális tényezőre, sőt erőteljesen fokozza a komplex területi szerkezet stabilitását, bizonyos vonatkozásokban merevvé téve azt. A társadalmi szerkezet más strukturális vetületeket közvetlenül orientáló képessége az előbbieknél összetettebb. Az emberek (társadalom) területi elhelyezkedése (települése) főként a fizikai struktúrákhoz kötődik. Más szempontból közelítve viszont a társadalmi szerkezet, illetve egyes vetületeinek szerepe elsődleges és kiemelkedő. Ilyen szerepet játszhat a rendszerelemek és elemcsoportok térbeli összehangolásában a társadalmi tudat; amennyiben az említett folyamat (a térbeli „igazodás”) annak ellenőrzése alatt, illetve a tudat közvetítésével megy végbe. Ez a körülmény a folyamatot segíti, megvaló-

sulásának feltétele, de részben korlátozza is. Ilyen hatása lehet a megismerés hiányosságainak, de sajátos egyéni vagy társadalmi megfontolásoknak (preferenciáknak) is, amik a voluntarizmus veszélyét hordozzák.

A strukturális vetületeknek az újratermelési folyamat szempontjából vizsgált összhangja sohasem teljes; a létrejött arányok folyamatosan megbomlanak. Ugyanakkor az átalakulás újabb összhang felé mutat. Egy adott időpontra jellemző állapotban a régi és az új összhang elemei keverednek. A részstruktúrák (vetületek) területi elhelyezkedése — mivel az átalakulás történelmi folyamat — az előző periódus (hatékonysági, összhang) követelményeit is tükrözi még, és csak legújabb elemeiben alkalmas arra, hogy a korábbi állapotot az újabb követelményeknek megfelelően módosítsa. A változó összhang- (egyensúlyi) feltételek irányába a strukturális vetületek az egyenlőtlen térbeli fejlődés révén haladnak, miközben az eltérő tartalmú szerkezeti tényezők között meghatározott determinizmusok vannak. Ilyenek pl. a gazdasági rendszerek funkcióképességének térségenkénti aránykövetelményei.

Az egyensúlyi törvény lényegében azt a követelményt fejezi ki, hogy a természeti, fizikai és társadalmi elemek, amelyek meghatározott struktúrák részei, térbelileg társadalmi-gazdasági rendszerek képződésére alkalmas módon csoportosuljanak. E minőségi követelmény mellett mennyiségi kritérium, és mint ilyen a területi hatékonyság mérhetőségének biztosítója, hogy a különböző tartalmú (heterogén) elemek kombinatív térbeli csoportosulásai maximális mennyiségű (illetve teljesítményre képes) rendszer szerveződésének lehetőségét alapozzák meg. A szerkezeti tényezők ilyen térbeli igazodása az egész terület bizonyos mértékű elmozdulásával, illetve elemeinek belső helyváltoztatásával megy végbe. Mivel a strukturális vetületeken belül az egyes elemek meghatározott térbeli kapcsolatban vannak egymással, ami természetes vagy kiinduló állapotnak tekinthető, az elemek belső elmozdulása révén feszültségek keletkeznek.

A szerkezeti tényezők belső feszültségeinek feloldása részben feltétele a térségi rendszerek létrehozásának, az újratermelési folyamat térbeli szerveződésének, optimális területi megosztáshoz való közelítésének. Az ilyen tevékenység társadalmi munkaráfordítást igényel (pl. úgy, hogy szállítási pályákat kell kiépíteni vagy módosítani, tehát a fizikai struktúrát kell bővíteni, illetve átalakítani), ami mint eredménnyel a gazdasági rendszerek gyarapodásával, illetve az újratermelési folyamat bővülésével állítható szembe. Mérhető tehát, hogy a strukturális vetületek milyen mértékű átalakítása térül meg a gazdasági rendszerek jobb területi elhelyezkedése, teljesítő-képességének növekedése révén.

3. A területi irányítás alapfeladatai

Az előző pontokban utaltunk arra, hogy — mint a természeti tér meghatározott részeihez tartozó embercsoportok, társadalmak együtteseit — a természeti és társadalmi tényezők közötti lokalizált kölcsönhatások generálják. A kölcsönhatások a társadalmi fejlettség egy adott fokától kezdve döntően nem közvetlenek, hanem azokat az emberek által létrehozott művi elemek („infrastruktúra”) közvetítik. Így az ember és a természet lokalizált kapcsolatának minőségét újabb elemcsoport is meghatározza (a már nevezett tényezőkön kívül, mint a természeti környezet sajátosságai, a társadalmi megismerés foka stb.), nevezetesen a társadalom által felhalmozott eszközök mennyisége és színvonala. Ezek az eszközök részben az anyagi javak előállításán (termelőeszközök és termelő infrastruktúra) részben a társadalmi szolgáltatások nyújtásán (nem termelő infrastruktúra) keresztül járulnak hozzá a társadalom reprodukálásához.

A regionális rendszerekben tehát — azok típusa, nagyságrendje és más tényezők szerint változó — konkrét mennyiségi összefüggések szükségesek a természeti környezet, a művi elemek és a társadalmi összetevők között ahhoz, hogy azok harmonikusan működjenek és megfelelően illeszkedjenek a többi regionális rendszer közé, együttműködjenek azokkal. E szükséges mennyiségi összefüggéseket neveztük regionális egyensúlyi követelményeknek.* A fentiekből az is következik, hogy az egyensúlyi követelmények nemcsak időben és általánosságban változnak, a műszaki és társadalmi fejlettségtől függően, hanem területileg is. Részben — és e tekintetben nem jellemző módon — a természeti és társadalmi adottságok „térbeli” eltérései miatt, részben azonban a regionális rendszerek nagyságrendi, illetve funkcionális eltérései következtében. Nyilvánvaló, hogy egy nemzetgazdaságot átfogó területi egységgel mint regionális rendszerrel szemben más belső aránykövetelmények fogalmazódnak meg a természeti, társadalmi, művi, illetve a gazdasági szféra egyes elemei között, mint mondjuk a nemzetgazdaság viszonylag kis részét alkotó egyes város vagy más település belső tényezőivel szemben. A regionális rendszerek — más oldalról vizsgálva — a területi munkamegosztásba illeszkedő társadalmi-gazdasági objektumok, és mint ilyenek horizontális kapcsolatban vannak egymással. Ezeket a kapcsolatokat a rendszer kimenetei és bemenetei valósítják meg, és rajtuk keresztül történik a regionális rendszerek reprodukciója. A bemutatott törvényszerűségek alapján a területfejlesztés irányí-

tásának két alapfeladata fogalmazható meg, a következők szerint.

3.1 A területi irányítás egyik alapfeladata: a térségi rendszerek újratermelésének szabályozása

E feladat háttere a regionális rendszerek térben egyenlőtlen fejlődése. Az említett rendszerek eltérő származású elemeinek (természetes, művi, társadalmi elemek) különböző megújulási (újratermelési) periódusa általános problémát vet fel a komplex tartalmú rendszerek reprodukciója szempontjából.

Az irányításnak a gyakorlatban kell választ adnia arra a kérdésre, hogy a komplex társadalmi-gazdasági rendszerek újratermelésének mennyiben kritériuma az egyes elemek változatlan tartalomban (esetleg formában) való visszaállítása, és mennyiben lehet a mechanikus reprodukció követelményétől eltekinteni. Ez kapcsolatos a következő pontban jellemzett irányítási feladattal, nevezetesen a rendszereken belüli egyensúlyi viszonyok szabályozásával.

Erre a kérdésre az irányítás (tervezés stb.) valamilyen választ mindig ad, ez azonban többnyire rövid távú követelményeket elégít ki a hosszabb távú fejlődési irányzatokba való betekintés elhanyagolásával. Mivel az egyensúlyi feltételek nem jelentenek még egy-egy időpontra vonatkoztatva sem a gyakorlatban határozott arányokat a rendszer természeti, művi és társadalmi elemei között, az elméleti optimumoktól való eltérés, különösen, ha az tendenciózus, hosszabb idő alatt a rendszer reprodukcióját veszélyeztető torzulásokat okozhat. Az utóbbi évtizedekben vált tudatossá, hogy pl. a természeti környezet károsodása nemcsak egyes regionális rendszerek reprodukálására, hanem az emberiség globális létfeltételeire is károsan hat. Az irányítási gyakorlat igényli tehát a kérdés elméleti tisztázását is.

A korábbi utalással egybehangzóan lényegében arra kell megbízható választ adni, hogy mennyiben azonosítható a regionális rendszerek egészének újratermelése az egyes alkotóelemek reprodukciójával. A fogalom elméleti tisztázása természetesen nem hordoz értékítéletet a reprodukció gyakorlati megvalósulását illetően. Annak tudatában kell viszont azt megtenni, hogy a regionális rendszerekre általában nem jellemző az egyszerű újratermelés. Ennek következtében az egyes rendszerek egymás közötti viszonyában állandó elmozdulás van. Az irányítás arra kíváncsi, hogy a viszony említett globális változása milyen tartalmakat kaphat.

A regionális rendszerek rendkívül összetett objektumok, és minden elemük alá van vetve az időbeli változásnak. A genetikailag eltérő elemek más és más módon reagálnak az időre, újratermelési periódusuk is eltérő; de a viszonylag legállandóbb természeti környezet is — az elemek egy-egy térségre jellemző össze-

*A regionális egyensúly fogalmának más tartalma is ismeretes. „Kiegyensúlyozott” térbeli fejlettségről olyan összefüggésben is beszélnek, amikor a különböző térségek között nincsenek nagy fejlettségbeli eltérések.

tételét tekintve — folyamatosan változik. Valamely adott állapotának a visszatérése csak az általánosabb vonásokat tekintve valószínűsíthető. Fokozottan érvényes ez a művi környezetre és a társadalomra.

Ebből tehát olyan következtetés adódik, hogy a regionális rendszerek egyszeri állapota újólag nem állítható vissza. Természetes tehát, hogy azok belső egyensúlyi viszonyai is dinamikus jellegűek, vagyis változó minőségű elemek hasonló típusú kombinációja által fejeződnek ki, miközben e kombinációknak az irányítás időről-időre azonos tartalmakat tulajdonít. A regionális irányításnak tehát el kell vonatkoztatnia az egyes rendszerek elemeire kiterjedő konkrét mennyiségi és minőségi viszonyoktól; csak bizonyos absztrakciók alkalmazásával képes arra, hogy a regionális rendszerek időbeli fejlődését vagy több rendszer egyidejű viszonyát figyelemmel kísérje, leírja. Így preferenciáit is csak az említett absztrakciók közvetítésével tudja érvényesíteni. Ugyanakkor ez egybevágh az irányításnak amaz igényével is, hogy a rendkívül sok összefüggés közül néhány kiválasztásával illetve befolyásolásával kísérje meg a regionális folyamatokat terelni.

Ilyen elvonatkoztatás a konkrét összefüggésektől az ha pl. a társadalmi tényező „változatlanosságát” tekintjük az „egyszerű” újratermelés ismérvének, amit a népességszám szinten maradása fejez ki. Valójában ez két okból is erős absztrakció. Azért, mert a népességszám változatlanossága mögött a társadalmi viszonyoknak — mint a társadalom alkotóelemeinek — nagyarányú átalakulása húzódhat meg, de azért is, mivel a társadalom az adott regionális rendszernek a többiek (természeti, művi elemek) mellett csak az egyik tényezője. Hasonlóan elvonatkoztatott, illetve a regionális rendszerek állapotának leírására, összehasonlítására alkalmazott fogalmak pl. a termelés abszolút vagy lakosságra vetített értéke, a foglalkoztatottság szerkezete, az ellátottság különböző intézménytípusok szerinti foka stb. Ugyanakkor ezek a fogalmak, illetve a hozzájuk kapcsolódóan kialakított mutatószámok látszólagos hiányosságaik ellenére is hasznos irányítási eszközök, mivel általuk a regionális rendszerek lényegi tulajdonságai ragadhatók meg.

Más oldalról viszont az említett vagy azokhoz hasonló absztrakt fogalmak csak meghatározott feltételezések mellett alkalmazhatók az irányításban. A gyakorlat ezt általában tudomásul is veszi. Amikor valamely regionális rendszert, annak fejlődését pl. a népességszám változásával jellemezzük, akkor feltételezzük, hogy mögötte mint összefoglaló kategória mögött meghatározott arányok vannak. Abból indulnak ki, hogy pl. a lakosság száma az adott térségen úgy gyarapodott, hogy közben a fő szerkezeti (kormegoszlás stb. szerinti) arányok nem torzultak, a

munkahelyek száma és választéka az adott népességszámmal és szakképzettséggel arányosan nőtt stb. Feltételezzük tehát a területi rendszer társadalmi tényezőjével összefüggő egyensúlyi követelmények fennállását, az egyensúlyok — legalábbis hozzávetőleges — érvényesülését.

Az előző hallgatólagos kikötések, amelyek természetesen csak az adott példában foglaltatnak benne — nem érvényesek akkor, ha a népességszámmal összefüggő részmutatókat (kormegoszlás, munkahelyek száma és megoszlása stb.) külön is számszerűsítik — az irányítás számottevő hibaforrásai. A tervgazdálkodás gyakorlata bizonyította, hogy a termelőeszközök döntően ösztönözi tulajdona, ami lehetőséget nyújt a gazdasági viszonyok részletekbe menő társadalmi irányítására, ösztönöz is arra, hogy a tervezők belenyúljanak az egységet képező gazdasági folyamatokba.

Ez technikailag úgy jelenik meg, hogy a népgazdasági tervek (mindenekelőtt a centralizált mechanizmusok esetében) részletesen, gyakran a vállalatok szintjéig lemenően és azok belső folyamataiba is beavatkozva meghatározzák a gazdálkodás céljait, eszközeit, anyagi feltételrendszerét. A tervező központnak tehát vállallnia kell a részekre bontott, autonóm gazdálkodási folyamatok újraegyesítését és a részek között a megfelelő arányok meghatározását is. Ez egyebek mellett pl. azt jelenti, hogy a gazdálkodó szervezetek (és azokkal együtt a területi rendszerek) működésének reprodukálásához szükséges eszközöket (pl. az állóeszközök pótlása a műszaki színvonal fejlesztése érdekében) központi elhatározás alapján „juttatják” vissza, vagy elvonják az adott szervezettől, lehetetlenné téve ezzel a gazdálkodás megújítását.

A regionális irányítás, általában a gazdaságirányítás ilyen centralizált formájában a döntések hibaforrása rendkívüli mértékben megnő. Az arányok részletekbe menő szabályozásához, a térségi és országos egyensúlyi összefüggések megfelelő keretek között tartásához nagyfokú informáltság, hatalmas tervezőapparátus és bonyolult módszertani kelléktár szükséges. A hibaforrások így is csak viszonylag kismértékben csökkenthetők. Emellett a tervezés, a központi irányítás bármilyen kifinomult és részleteiben szabályozott rendszere sem tudja pótolni a gazdálkodó szervezetek és közösségek érdekeltségének hiányát, ami a gazdaságot fontos lendítőerejétől fosztja meg. A centralizált irányítás a termelőeszközök társadalmi tulajdona esetén is csak a gazdasági fejlettség alacsony fokán vagy rendkívüli körülmények között lehet kedvező hatású. Bonyolultabb gazdasági szerkezet, a gazdasági kapcsolatok normalizálódása a centralizáció mérsekklését, az irányítás decentralizálását indokolja.

A regionális irányítás számára — különösen diverzifikált gazdasági szerkezet, bonyolultabb újratérme-

lési feltételek mellett — kedvező körülmény, ha a gazdálkodó szervezetek (vállalatok, intézmények, területi szervezetek) magas fokú gazdasági önállósággal rendelkeznek, ami lehetővé teszi gazdasági tevékenységük folyamatos megújítását. Ebbe bele lehet érteni a piaci viszonyok szelektáló hatását, azt, hogy a gazdálkodó szervezet (ezek közül elsősorban a termelő-vállalat) visszafejlődik, megszűnik, ha nem tart lépést a piaci követelményekkel és tevékenysége gazdaságtalanná válik. A területi rendszer, amely önmaga is, illetve megfelelő szervezetre gazdálkodást folytató egység lehet és sok önállóan gazdálkodó szervezet (vállalat, intézmény) számára ad működési területet, természetesen nem szűnhet meg, de életére hatással van a benne működő vállalatok eredményessége vagy kudarca, így a regionális rendszert ez utóbbi szervezetekkel érdekegyezés kapcsolja össze.

Ebben az esetben a regionális rendszer reprodukciója visszavezethető a benne gazdálkodó szervezetek folyamatos megújulására. Az ilyen területi rendszerben — ha az rendelkezik közös (tanácsi) irányító szervvel — a belső egyensúlyi viszonyok nagyobb része saját (helyi) szabályozást kap a gazdasági körfolyamatok önmagukat megújító és korrigáló hatásai révén, más oldalról pedig „külső” gazdasági hatásokra reagál, és reprodukciója a magasabb szintű rendszerből is befolyásolható gazdasági eszközökkel. A piacgazdaságban ez jellemző a területi rendszerek reprodukciójára. Ugyanakkor e rendszerek instabil jellegűek, amely hátrányuk gazdaságuk folyamatos korszerűsítésével mérsékelhető. Ezért ilyen körülmények között rendkívül fontos szerep jut az innovációs folyamatnak, amely feltétele annak, hogy a regionális rendszer munkamegosztási kapcsolatait fenntartsa, önmagát megújítsa.

A tervgazdálkodás feltételei között, annak centralizált formájában — mivel a legkisebb gazdasági rész-folyamatot is központilag szabályozzák — nemcsak vállalati szinten, de területileg sem alakulnak ki autonóm gazdálkodási körök, vagy csak nagyon korlátozott funkcióval létezhetnek ilyenek. Ebből következően nincsenek gazdaság által integrált területi egységek sem, mivel az újratermelési folyamatnak az irányítási rendszer által kinyitott körei nem záródnak az adott térségen belül, hanem a nemzetgazdasági szint összefolyamataiba csatlakoznak be, illetve onnan is erednek. Az irányítás hibaforrása is azért nő meg rendkívüli mértékben, mert minden területi egyensúlyi összefüggést távolról és mégis direkt módon szabályoznak. Erőteljes a veszélye annak, hogy az irányítás túlzottan határozottá válik, mivel kizárják a helyi ismereteket, kezdeményezéseket a dinamikus helyi egyensúly fenntartásához. Ez óhatatlanul magával vonja az anyagi és társadalmi erőforrásokkal való pazarlást, a hatékonyság ten-

denciajellegű csökkenését is. Viszont stabilizálja a regionális képződményeket („kvázi rendszereket”).

A gazdaságirányítás 1968. évi reformja Magyarországon lépést jelentett egy — több elemében — decentralizált forma működtetéséhez a társadalmi tulajdonviszonyok uralkodó jellege mellett, a tervgazdálkodás keretei között. A vállalatok, termelő szervezetek gazdasági önállóságának növekedése számottevő haladás volt ahhoz, hogy helyreálljon a területi rendszerek egyik fontos elemcsoportjának autonóm újratermelési lehetősége. Továbbra is centralizált maradt azonban a másik lényeges elemcsoport, a lakossági ellátást végző intézmények (oktatás, egészségügy, kultúra stb.) reprodukciójának irányítása. A regionális rendszerek működésének, fejlődésének társadalmi szabályozásában így bizonyos kettősség tapasztalható.

A népesség (a regionális rendszer tartalma) napi reprodukciót szolgáló szükségleteinek kielégítési forrásul lényegében a munkajövedelmek szolgálnak, a hosszabb periódusban jelentkező igényeket pedig a társadalmi tisztajövedelemből elégítik ki. Mivel ez utóbbi döntően a magasabb fokú szükséglet kielégítése érdekében központi újraelosztás útján juttatják vissza a regionális rendszerekbe, azok reprodukciója — ilyen tekintetben — nem automatikus, tehát a központi tervezőszervek akaratától és munkájának megbízhatóságától függ. Ez azt jelenti, hogy térségi szinten csak részleges (a munkajövedelmeken keresztül realizálódó) kapcsolat van a jövedelemtermelés és -felhasználás között.

A képhez az is hozzátartozik, hogy az alapfokú szolgáltatások (pl. a lakás és az ahhoz kapcsolódó közművek) tekintetében felemás a helyzet; a központi irányítási szemlélet a munkajövedelmeket növekvő arányban az alapellátás fejlesztésének forrásaként tekinti. Számottevően növekedtek az utóbbi évtizedben a lakossági terhek, aminek ellentétét bizonyos értelemben az jelentette, hogy bővültek a jövedelemszerzési formák is. Az ilyen tendencia tehát — függetlenül egyéb, szélesebb társadalmi hatásaitól — egy oldalról előmozdíthatja a következetesebb regionális irányítás kialakulását. Ugyanakkor az irányítás korrektté tétele további intézkedéseket kíván (bérreform stb.).

Az említett kétarcúság megszüntetéséhez két módszer áll rendelkezésre. Az egyik a bérstruktúra olyan átalakítása, hogy a munkajövedelmek minél teljesebb módon foglalják magukban a munkaerő (illetve a népesség) reprodukciójának költségeit; a szolgáltatásokat igénybe vevő lakosság pedig megtéríti az adott intézményekben eszközölt ráfordításokat és hozzájárul azok újratermeléséhez. Ez az út — nemzetközi tapasztalatokat is figyelembe véve — aligha

járható. A másik lehetőség, illetve módszer az, ha a nem anyagi (ún. „ingyenes”) szolgáltatások finanszírozása növekvő arányban a regionális rendszerek társadalmának együttes feladatává válik, és ehhez a forrásokat a helyi jövedelemtermelés (az anyagi ágakban képződő nyereség) egy részének közvetlen átirányításával, vagy helyi adózás formájában teremtik meg.

Az irányítási rendszernek a fentiek szerinti továbbfejlesztése, működtetése kettős következménnyel jár. Először is: területi szinteken záródó, önmagukat automatikusan szabályozó gazdasági (társadalmi) körfolyamatok jönnek létre, amelyek tendenciaszerűen az adott térségre jellemző egyensúlyok kialakulására, fenntartására hatnak. Az autonóm folyamatok — amennyiben azok iránya össztársadalmi megítélését tekintve kedvezőtlen — külső impulzusokkal, általában gazdasági eszközök alkalmazásával is befolyásolhatók. A térségek tehát nem esnek ki a felsőbb szintű (országos, regionális) irányítás szférájából; a fentről lefelé irányuló (tehát a nem piaci jellegű) orientáció azonban semmiképpen sem jelent részletes beavatkozást a térség belső kapcsolataiba.

A regionális szinteken egységet alkotó (záródó) gazdasági folyamatok az adott területi egység összefolyamatainak változó részét foghatják át; az irányítás szempontjából az a kedvező, ha minél nagyobb rész jut ebbe a körbe. A területi egységek (regionális rendszerek) stabilizálásának feladata sem hárítható át magasabb (pl. országos) szintre. Ehhez a fő eszköz olyan (általános) gazdasági környezet létrehozása lehet, amely az anyagi termelést (illetve szolgáltatást) végző szervezeteket piacképességük fenntartására, termékszerkezetük állandó megújítására, jövedelemtermelő képességük fokozására kényszeríti.

Másodszor: azok a térségek, amelyeknek belső szerkezetét önmagukat automatikusan szabályozó gazdasági folyamatok uralják, regionális rendszereként jelenhetnek meg és működhetnek. Automatikus ezek reprodukciója is, ami részben a többi regionális rendszerrel folytatott piaci (horizontális) kapcsolatok révén valósul meg. A területi munkamegosztásba döntően piaci hatásokra illeszkednek. Úratermelésük sajátosságait is ezek határozzák meg. A regionális rendszerek reprodukciójának kérdése előtérbe helyezi a területi egység nagyságrendjét, társadalmi-gazdasági tartalmát. Ez úgy fogalmazódik meg, hogy bármilyen térség alkalmas-e az említett folyamat irányítására, illetve: melyik az a legkisebb területi egység, amelyben a természeti, a művi környezet és a hozzájuk tartozó társadalom automatikus reprodukciója értelmezhető. Ezeknek a térségeknek nyilvánvalóan össze kell függeniük a gazdasági körfolyamatok egyes típusai által lehatárolt terekkel. Mielőtt részletesebben tárgyalnánk a témát, ki kell térni a felvetett kérdés egyik kikötésére, nevezetesen: miért a legkisebb területi egységet keressük és nem valami mást?

Erre az a legkézenfekvőbb válasz, hogy a decentralizált irányítás, ami a gazdálkodó egységek (vállalatok, intézmények, területi szervezetek) gazdasági önállóságát kívánja és feltételezi — egyebek mellett a gazdasági körfolyamatok kiteljesedése, a munkamegosztási kapcsolatok minél korszerűbbé válása, a reprodukciós automatizmusok táplálása érdekében —, tehát a decentralizált irányítás alkalmas leginkább az érdekviszonyokat a társadalmi haladás és a térségi fejlődés szolgálatába állítani. Ehhez viszont — mint térségi alapegység — természeti és művi környezetével az a területileg integráns társadalmi csoport tartozik, amely adottságainál, környezeti feltételeinél fogva potenciálisan alkalmas saját regionális rendszerének autonóm megújítására.

A területi egységnek mint regionális rendszernek tehát rendelkeznie kell jövedelmet hordozó létesítményekkel (munkahelyekkel) vagy más forrásokkal a munkahelyeken anyagi termelést vagy szolgáltatást végző, illetve jövedelemmel rendelkező (szakképzett) emberekkel, valamint a munkaerő, szélesebb értelemben a társadalom reprodukcióját szolgáló társadalmi és anyagi feltételekkel. Ha a minimálisan szükségesnél nagyobb regionális rendszerre fogalmazódik meg a reprodukció követelménye, akkor az megvalósulhat a belső arányok eltorzításával, a természetnél fogva autonóm gazdálkodási körök felbontásával, ami nehezen megoldható érdeellentéteket okozhat a társadalom területileg integráns csoportjai között, lényegében a tervutasításos irányítás szimptomáit hordozza.

Visszatérve a feltett kérdésre: a társadalom és a természet közötti — művi környezeten keresztül megvalósuló — kölcsönhatás területileg meghatározott és hosszú történelmi fejlődés folyamatában kialakult alapegysége a település. Eredeti társadalmi-gazdasági tartalmát tekintve alkalmas volt a legfontosabb egyensúlyi viszonyok szabályozására, gazdaságának és társadalmának viszonylag autonóm folyamatai megteremtették önmaga megújításához az alapfeltételeket. Az utóbbi évszázadban tapasztalt viharos gazdasági-társadalmi átalakulások a települési egyensúlyok felbomlását idézték elő. Ebben különösen nagy szerepet játszott a munka- és lakóhelyek erőteljes térbeli eltávolodása egymástól, ami sajátos munkamegosztást szült egyes települések, településcsoportok között.

A központi funkciót ellátó települések az anyagi termelés és a nem anyagi szolgáltatások munkahelyeinek — népességszámuknál lényegesen nagyobb hányadát — koncentrálták, másokban pedig túlsúlyra jutottak a lakóhelyek. Sajátos, de eléggé elterjed funkcióként centrum-periféria, központi település-vonzáskörzet viszony váltotta fel a hagyományos település belső kapcsolatait. A településre értelmezett egyensúlyi viszonyok egy része is az in-

tégráns településcsoportra, a munkaerővonzás által egybekapcsolt térségre tételeződött át (mindenekelőtt a munkahely–munkaerőforrás egyensúlya). Elméletileg ez a térségi rendszer vált tehát gazdasági folyamatai révén a regionális irányítás alapegységévé. A gyakorlatban azonban az irányításnak – a területileg integráns gazdasági kapcsolatok mellett – egyéb tényezőkre is figyelemmel kell lennie (közigazgatás, érdekviszonyok stb.). Így a valóságban alkalmazott területi egységek kompromisszum eredményei. Ugyanakkor sajátos eszközök bevezetésével a település is funkcionálhat a vázolt kritériumokat kisebb-nagyobb részben kielégítő területi önszabályozó egységként. Ez azonban a település jellemzőitől (funkció, nagyság stb.) is függ.

A regionális rendszerek újratermelésének irányítása nem jelent eleve meghatározott elvek megvalósítására való törekvést; így nem lehet általános cél a térségi arányok változatlan reprodukciója, de az egyes regionális rendszereken belüli eredeti természeti-termelő-eszköz-társadalom viszony fenntartása sem, ha ilyen egyáltalán el is képzelhető elméletileg, illetve erős absztrakció alkalmazásával. A regionális rendszerek reprodukciójának alapjaiban az azokat alkotó egyszerűbb gazdasági-társadalmi rendszerek (vállalatok, intézmények, háztartások) újratermelésén, illetve a közöttük levő kapcsolatok dinamikus reprodukcióján kell nyugodnia. Az ettől való eltérés csak kivételes esetekben lehet indokolt. Az irányítás feladata a térségeken belüli és az azok közötti arányok törvényszerű, a gazdaságossági elvet érvényesítő átalakulásának az elősegítése, aminek révén tartósan érvényesül mind a regionális rendszerek, mind pedig a magasabb szintű rendszer (végső soron az ország) társadalmának érdeke. Az irányítás feladata tehát kettős, egy oldalról a magasabb szintről jelent befolyást az alsóbb szintű regionális rendszerek közötti viszonyokra, más oldalról a rendszerek minden szintjén optimalizálja a belső kapcsolatokat. Ehhez változatos eszköztár alkalmazható, amelynek bemutatása nem a jelen tanulmány feladata.

3.2 A területi irányítás másik alapfeladata: a regionális egyensúlyi viszonyok szabályozása

A fő egyensúlyi követelmények megvalósulása alapfeltétel a regionális rendszerek harmonikus működése és fejlődése szempontjából. A nemzetgazdaság egésze mint területi rendszer szintjén a legfontosabb egyensúlyi követelmény a jövedelemtermelés és -felhasználás arányát, kapcsolatát tekintve fogalmazódik meg. Ez azt jelenti, hogy a nemzetgazdaság tartósan nem használhat fel több jövedelmet, mint amit realizál. Ezen a szinten is lehetséges természetesen külső erőforrások bevonása a gazdálkodásba; számításba kell azonban venni azt, hogy az említett erőforrások be-

áramlását – azok mennyiségét általában meghaladó – belső erőforrás-kiáramlás követi. A nemzetközi pénzpiac által nyújtott hiteleket ugyanis kamataival együtt kell visszafizetni. Ezért – leegyszerűsítve az összefüggéseket – a külső erőforrások (időleges) bevonását olyan felhasználási (fejlesztési) politika indokolhatja, ami a befektetett tőke után a kamattehernél nagyobb hozamot tesz lehetővé. A hozamokat meghaladó kamatterhek esetén ugyanis a külső erőforrások bevonása helyett egy idő után a belső források nettó kiáramlása következik be. A nemzetgazdaság mint regionális rendszer egészének reprodukciója szempontjából tehát alapfeltétel, hogy hosszabb időszak alatt ne haladja meg a jövedelmek felhasználása a rendszerben realizált jövedelmek mennyiségét.

A nemzetgazdaság egészét tekintve számos további egyensúlyi követelmény fogalmazható meg, ezek nagyobb része azonban származékos jellegű. Kevésbé veszélyeztetik (a jövedelemtermelés és -felhasználás viszonyához képest) a rendszer újratermelését. Más oldalról ezek nagyobb része az alsóbb szintű regionális rendszerekre értelmezhető elsődlegesen, eredetileg azokhoz kapcsolódóan kristályosodik ki. Az ilyen típusú regionális rendszerek szerinti összegezése adja ki a magasabb rendszerbe jellemző egészet. Ezek természetesen mennyiségileg nem egyeznek meg az olyan lehetséges közelítéssel, amiben az adott egyensúlyi követelményeket felülről, a magasabb regionális (országos) szint átlagos összefüggéseiből kiindulva számszerűsítik. Gondoljunk pl. arra a jelenségre, amikor a munkahelyek és a munkaerő száma között regionális rendszerenként más és más kapcsolat van (az egyik helyen a munkahelyek száma haladja meg a munkaerőt, a másikon pedig fordítva), amelyek – a magasabb regionális rendszer szintjén – egymást közömbösítve egészében egyensúlyi állapotot jeleznek, jóllehet részleteiben több irányú az egyensúlyhiány. Ez önmagában is meggyőzően érvel amellett, hogy a területi tervek érdemben vissza tudnak hatni az országos tervekre.

A legtipikusabb területi egyensúlyi követelményekhez tartozik a munkaerőforrás mennyiségének, szakképzettségének és a munkahelyek számának, válassztékának stb. viszonya. Ebben a tekintetben is látszólagos, illetve számszerű országos megfeleltetés sem cél, sem pedig eszköz nem lehet a foglalkoztatáspolitikára számára, mivel általában az országok területileg túlzottan nagy rendszerek ahhoz, hogy a munkahelyek és az aktív népesség közötti rendszeres kapcsolat (pl. a napi ingázás útján) megvalósulhasson. Ez az egyensúlyi követelmény tehát kisebb térségekre, az ésszerű munkaerő-vonzáskörzetekre értelmezhető, amelyeken belül bármely kereső bármelyik munkahelyet meghatározott utazási időtartamon (pl. 45'-en) belül elérheti. Ki kell emelni a már jelzett ténytet, hogy

a munkahelyek és a munkerőforrások számszerű megegyezése — a munkaerő-vonzáskörzeteken belül — meglehetősen elnagyolt követelmény; az egyensúlyi feltételei közé tartozik, hogy a globális összhang megfelelő munkahelyválaszték mellett valósuljon meg.

Az ilyen felfogásból kiindulva lehatárolt, illetve a konkrét térségi feltételek szerint képződött területi egységek potenciális regionális rendszerekként vehetők számításba és alkalmazhatók a területi irányítási rendszer térségi elemeiként. Az alkalmazás lehetőségét egy szempontból befolyásolja az a körülmény, hogy az adott területi egységek formális vagy „csak” informális rendszerek-e, rendelkeznek-e egységes államigazgatási szervezettel vagy sem. Más szempontból az is alapvető körülmény, hogy az „önfinanszírozás” feltételei milyen mértékig alakultak ki. (Erre a kérdésre korábban már utaltunk.) Bármennyire fontos térségképző kritérium azonban a munkaerő-vonzás, önmagában, függetlenül a vonzás erősségétől, térségi kiterjedésétől stb. nem hoz létre a területi tervezés (irányítás) céljaira általánosan alkalmazható területi egységeket.

Ehhez egy oldalról a munkahelyek számának meghatározott mértékű koncentrációja szükséges a települések egy részében, amelyek ezen keresztül a vonzasközpont funkcióját töltik be. Az előbbihez kapcsolódó településhálózati követelmény, illetve sajátosság a népesség, a településileg koncentrált munkahelyeken foglalkoztatott munkaerő viszonylag decentralizált elhelyezkedése a településrendszer kisebb elemeiben, amelyek így a vonzaskörzetek alkotó tényezői lesznek. Más oldalról — túl a vonzás kellő térségi kiterjedésén, intenzitásán — az is szükséges, hogy az adott térség (döntően a munkaerő-vonzasközpont) olyan munkahelyválasztékkal rendelkezzen, amely lehetővé teszi (potenciálisan) az önerőre támaszkodó, kiegyensúlyozott fejlesztést. Magyarország településrendszere olyan szerkezeti sajátosságokkal rendelkezik, hogy az ellátottság, a népsűrűség jelenlegi és a közeli jövőben elérhető színvonalát is figyelembe véve kb. másfél száz munkaerő-vonzasközpont térségszervező szerepe vehető elsősorban számításba. Ennél természetesen sokkal több a munkaerő-vonzasközpontok száma (bizonyos tekintetben majdnem minden település az); viszont nagyságrendjük, szerkezetük, vonzásuk kiterjedése és intenzitása nem indokolja, hogy a területi irányítás (központi, esetleg megyei szinten) kiemelt figyelmet fordítson rájuk.

Az említett munkaerő-vonzasközpontok vonzás-területének átlagos sugara kb. 14 km. Ez azt is jelenti, hogy általában minden központ vonzaskörzetének minden településéből elfogadható utazási idő alatt elérhető. Persze jelentős a szóródás a központok között — a közlekedési és más feltételektől függően —

az elérhetőség idejét, kulturáltságát és más tényezőit tekintve. Levonható azonban a következtetés, hogy másfél száz (döntően a munkaerő-vonzás által lehatárolt) területi egység kellően gazdag tartalommal rendelkezik, és „kezeléstechnika” szempontjából nem túl sok egység ahhoz, hogy a területi irányítás integráns térségekként alkalmazza azokat. E megfontolást erősíti az a körülmény is, hogy az említett térségek a középfokú ellátási-szolgáltatási funkciók szervezése számára is megfelelőek. A vonzasközpontok jogállása igazodott ehhez, amennyiben körüket döntően a városok és a városi jogú nagyközségek alkotják.

A fentiek szerint definiált vonzaskörzet (amelynek határait alapjaiban a munkaerő-vonzás jelöli ki) a munkahelyek és a munkerőforrások összhangja mellett egyéb egyensúlyi követelményeket is involvál. Területére, illetve népességszáma és szerkezetére vonatkoztatva az egészségügyi, oktatási, kulturális és más ágazathoz tartozó középfokú szolgáltató kapacitásoknak meg kell felelniük a lakosság mennyiségi és minőségi igényeinek. A közmű-, közlekedési és más infrastrukturális hálózatokat illetően ugyancsak megfogalmazhatók a konkrét egyensúlyi követelmények, kiindulva a vonzaskörzet termelési és lakossági szükségleteiből.

A lakosság helyi szükségleteit kielégítő létesítményeket (az ún. alapfokú lakossági szolgáltatásokat) tekintve az egyensúlyi követelmények nem vonzaskörzeti szinten, hanem ennél kisebb területi egységekre (általában a településekre, egyes esetekben településrészekre) vonatkoztatva jelentkeznek. Következésképpen ez esetben nem vezethetők le vonzaskörzeti közelítésben az alapfokú szükségleteket kielégítő létesítményekkel szembeni igények, hanem ezeket helyesen a településenként számított szükségletek összegezésével lehet meghatározni. Ilyen szempontból és tartalommal tehát a települések is önálló tervezési egységek, függetlenül attól, hogy milyen munkamegosztás szerint kapcsolódnak be az irányítás általános rendszerébe.

A vonzaskörzetek (e közelítésben súllyal a munkaerő-vonzaskörzetekre alapozott középfokú ellátási körzetek) létét, fennmaradását, fejlődését gyakorlatilag a gazdaság ágazati szerkezetének gyors átalakulása, ennek következtében a munkahelyek telepítési kritériumainak megváltozása, illetve a településrendszernek a művi környezet viszonylagos merevségében megnyilvánuló tehetetlensége hozta magával, elméletileg azonban kapcsolhatjuk a szolgáltatások gazdaságos szervezésének igényéhez, társadalmi követelményeihez is. Mint ismeretes, a magasabb fokú szolgáltatások olyan népességszám mellett működhetnek gazdaságosan, amely — a településrendszer adott tagozódása, viszonylag alacsony népsűrűség stb.

esetén — több település lakosságának összegezéséből tevődik ki. Következésképpen a magasabb fokú szükségletet kielégítő intézmény több település lakossága számára közösen létesül, ami önmagában is vonzáskörzetet generáló tényező. Más oldalról viszont a szolgáltatási létesítmények gazdaságos méreteinek csökkenése, az infrastrukturális ellátás normatíváinak javulása, a népsűrűség növekedése a vonzáskörzetek méreteinek csökkenéséhez, számuk gyarapodásához vezet; több központi település látja el, kisebb vonzásterületre kiterjedően, a magasabb fokú szolgáltatásokat. Ilyen fejlődést a terület- és településfejlesztés 2000-ig szóló koncepciója is megenged, amennyiben az ezredfordulón 180–250 középfokú ellátást végző település (város) létét feltételezi az 1985. évi kb. 150-nel szemben.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a vonzáskörzetek elvesztik irányításban viselt szerepüket; azt azonban igen, hogy e funkció bizonyos mértékig átalakul; esetleg a térségre jellemző egyensúlyi feltételekben is módosulás következik be. Jelenlétét azonban azt, hogy közlekedés valósul meg a vonzáskörzetek által fedett nagyobb és a települések kisebb térségei között. Ez azonban nemcsak formai jellegű, hanem tartalmi közeledés is lehet, ami mérsékelheti azt a dilemmát, ami jelenleg a tervezésben a település kontra vonzáskörzet okoz. Az ilyen fejlődés lehetőséget nyújt az országos és helyi szintű irányítás közötti regionális szint (vagy szintek) funkciójának ismételt átgondolására, az irányítási munkamegosztás korszerűsítésére.

Ha abból indulunk ki, hogy a területi egységek (és ezzel bizonyos fokig párhuzamosan az irányítási szintek) elkülönítő sajátossága a belső társadalmi-gazdasági folyamatrendszer, amelyből az adott területi egységre jellemző egyensúlyi követelmények emelhetők ki és tehetők az irányítás alapfeladatává, akkor Magyarországon a település, a munkaerő-vonzáskörzet és az országos szint mellett más jellegzetes területi egység nem alakult ki, vagy ha igen, annak feltárása és részére az eredeti tervezési funkció megfogalmazása nem történt meg. Ebből adódnak a megye és a gazdasági körzet irányítási alkalmazása körüli dilemmák.

A gazdasági folyamatok a rájuk jellemző tereket a teret alkotó alaptényezők kapcsolatai révén rajzolják ki (hiszen a gazdasági folyamat a természet és a társadalom közötti kölcsönhatás, a munkaeszközök, azaz a művi környezet által közvetítve). A gazdasági terek (amelyek más közelítésben regionális rendszereként jelennek meg) e sajátosságából deriválódik az irányítás egyik alapfeladata az elemek közötti egyensúlyi viszonyokra irányulóan. E terek tartalmából adódik, hogy az irányítás a komplex társadalmi-gazdasági viszonyokra kiterjedhet; persze nem biztos, hogy ki is terjed; általában csak néhány fő össze-

függést szokott befolyása alá vonni. Ez az irányítás módszereit, jellegét tekintve lényeges kérdés, valamint az is, hogy az említett egyensúlyi viszonyokat, amelyek sok tényező változásának vannak alávetve, miként kell „kezelni”.

A gazdasági tereken kívül, amelyek mind a tartalmi elemek mennyiségi, minőségi változása, mind pedig azok területi elrendezése (újrendezése) szempontjából ideális irányítási egységeknek tekinthetők, léteznek egyéb, egyszerűbb terek is. A regionális rendszereket felépítő elemek, tényezők különféle csoportjai önmagukban, más összetevőktől viszonylag függetlenül is hoznak létre tereket, általában a homogénnek tekinthető elemek „horizontális” kapcsolatai révén. Ilyenek pl. a természetföldrajzi tájak (nagy-, közép- és kistájak), amelyek a természeti tényezők által generált tereknek tekinthetők. Ezek „hasznossága” nemcsak abban fejeződik ki, hogy pl. a természetföldrajzi környezet sajátosságainak feltáráshoz rendező elvül szolgálhatnak, hanem többek között abban is, hogy a természeti erőforrások tervszerű hasznosításához is felhasználhatók. Elég talán utalni arra, hogy a mezőgazdasági termelés területi irányítása szempontjából milyen fontos a termelési feltételek területi differenciáltságát is jellemző tájörzetek feltárása; de más természeti erőforrásokra is kimutatható a térségek szerinti rendeződés. Következésképpen fontos — hasznosításuk tervszerűségének javítása szempontjából — az így létrehozott sajátos terek figyelembevétele is.

Jellemző „infrastrukturális” tereket hoznak létre a művi környezet elemei. Közülük legszembevetőbb a települések beépített területe, amely az említett elemek csomópontszerű halmozódása. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy e csomópontokat a különféle rendeltetésű vonalas létesítmények hálózatszerűen összekapcsolják, akkor világossá válik az infrastrukturális terek szövevényes, bonyolult formákban való megjelenése. A területi irányítás szempontjából elsősorban a különböző funkciót betöltő infrastruktúra-rendszerek — külön-külön és együttesen — érdemlnek figyelmet, amennyiben azok (részeinek és egészének) térbeli elrendezése vagy újrendezése jelentkezik feladatként. Más oldalról pedig az infrastruktúra-rendszerek és közvetlen hatássférái által lehatárolt területek (mint tervezési, irányítási egységek), sajátos kiterjedésű egyszerű terekként, a művi elemek területi elrendezése szempontjából jönnek elsődlegesen számításba.

A területi rendszereket felépítő elemek horizontális kapcsolatai számos „egyszerű” teret hoznak létre; a természeti és művi terek mellett sok hasonló típusú, de tartalmában más elemek által keltett térről lehet beszélni, és azokat más-más jellegű, de általában egyszerű irányítási feladatra alkalmazni. A társadalmi viszonyok területi vetületei (ilyen közelítésben:

egyszerű terei) ugyancsak nagyszámúak lehetnek, és tartalmuknak megfelelő (regionális) irányítási feladatra használhatók. Az ún. „egyszerű terek” közös sajátossága — az alkalmazás szempontjából — az, hogy általuk a térbeli (természeti-fizikai-társadalmi) összefüggések egy-egy homogén szférája ellenőrizhető; döntően arra szolgálnak, hogy elemeik — társadalmi szempontból — célszerű elrendezéséhez, felhasználásához szemléleti, viszonyítási keretet adjanak. Ezek-

hez, miként a korábban tárgyalt komplex társadalmi-gazdasági terekhez általában nem kapcsolódnak több oldalú egyensúlyi követelmények. Nem mondható azonban, hogy az előbbiek teljesen hiányoznak belőlük; feltárásuk szolgálhatja elemeik hatékony felhasználását is. Ilyen közelítés az egyszerű tereknek komplex területi egységekkel (rendszerekkel) való kapcsolataira mutat rá, és felhívja a figyelmet a tartalmilag eltérő szférák közötti átmenetre.

IRODALOM, HIVATKOZÁSOK

1. *Bartke István*: A területi struktúra elemzésének feladatai és módszerei
(A regionális elemzések módszerei c. kötetben — szerk. Kulcsár Viktor)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
2. *Bertalanffy, Ludwig von*: General System Theory: A New Approach to Unity of Science
Human Biology, 1951, Vol. 23.
3. *Erdei Ferenc*: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
4. *Gábor László*: Az építészeti-építéstudomány helyzete és fő feladatai az építésben, az építés iparosításában
Magyar Tudomány, 1978. 11. sz.
5. *Hall, E. T.*: Rejtett dimenziók
Gondolat, Budapest, 1980.
6. *Isard, Walter*: Strategic Elements of a Theory of Major Structural Change
Papers of the RSA, Vol. 38, 1977.
7. *Jakab Sándor*: Műszaki hálózatok a területi tervezésben
Területrendezés, 1973. 3. sz.
8. *Kádas Kálmán*: Racionális üzemnagyság és telephely
Technika, 1937. 6.
9. *Kornai János*: Anti-equilibrium
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971.
10. *Marx, Karl*: Tőke (Marx-Engels művei, 23. kötet)
Kossuth Kiadó, Budapest, 1967.
11. *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
12. *Perényi Imre*: Lakásépítés — lakókörnyezet-alakítás
Területrendezés, 1977. 2. sz.
13. *Petrasovits Imre*: Gazdálkodás a mezőgazdaság természeti erőforrásaival
Magyar Tudomány, 1978. 9. sz.
14. *Secomski, K.*: The Problem of the Theory of Distribution of Productive Forces in a Socialist Economy
Ekonomista, 1956. No. 2.

JÖVŐKÉP ÉS AZ ALTERNATÍV STRATÉGIÁK TELEPÜLÉSHÁLÓZATFEJLESZTÉSI KONZEKVENCIÁI

DR. KOVÁCS GÉZA

a közgazdaságtudomány doktora

Jelen tanulmány folytatása a Településtudományi Közlemények 1987. évi 35. számában megjelent „A településfejlődés és a műszaki fejlődés kölcsönhatása nagy távlatú alakulásának tendenciái” c. írásomnak. Az a cikk az MTA Településtudományi Bizottsága által szervezett, 1986. december 4–5-én megtartott tudományos konferencián elhangzott előadásomat tartalmazta. Az előadásom és az azt tartalmazó írás kapcsolódott a Ts–2 OKKT 2. alprogramjának a kutatásához is. Jelen írásom is e program keretében folytatott további kutatások eredményeire épül.

1. A nagy távlatú komplex jövőkép által sugallt megfontolások

A hazai nagy távlatú komplex jövőkép kidolgozása — ezt a jövőképet az Országos Tervhivatal számára készítettük a 2000. éven túlnyúló hosszú távú tervezési munkaprogram keretében — abból a feltételezésből indultunk ki, hogy meghaladva jelenlegi — korántsem csak gazdasági, hanem ökológiai, társadalmi, sőt tudati szférákat is magába foglaló — súlyos egyensúlyi problémáinkat, *sikerül úgy előbbre lépünk a műszaki-gazdasági strukturális megújulás és a közösségi értékeket preferáló fejlődés útján, hogy annak eredményeként egy új fejlődési szakaszhoz jutunk el. Ennek az új fejlődési szakasznak jellemzője lesz természeti környezetünk, műszaki-gazdasági, társadalmi, sőt tudati fejlettségünk új szintézise.* Ez persze nem azt jelenti, hogy a társadalom akkori állapotának nem lesznek meg a maguk ellentmondásai, a dinamikus egyensúly fejlődéséből következő feszültségköci, amelyeket majd akkor kell megoldani. Azt azonban mindenképpen kell hogy jelentse, hogy ez az új szakasz összetevőiben, értékeiben mindenképpen el fog térni a mostanitól és normál társadalmi fejlődést, valamint társadalomirányítást, tudományos előrelátást feltételezve, a jövőképből levezethető normatív követelmények, prioritások mindenképpen hatással lesznek az odavezető utunkra. Ehhez az új fejlődési szakaszhoz való eljutásnak persze feltétele bizonyos fejlődési utak végigjárása.

Az új fejlődési szakaszhoz való eljutás feltételeivel már korábban is foglalkoztunk. Akkori számításaink amelyeket a 60-as évek vége felé végeztünk, azt mutatták, hogy különböző GDP növekedési ütemvariánsokat megvizsgálva, az ezredforduló körül akkor tudnánk e posztindusztriális társadalom küszöbéhez eljutni, ha átlagosan, s persze korántsem egyenletesen, 1970–2000 között mintegy 5–5,5%-os növekedési ütemet tudnánk biztosítani. Jóllehet a szóban forgó időszak első évtizedében magas volt a növekedés üteme, újabb, tartósan alacsony növekedési ütemeinket figyelembe véve és pártdokumentumokban körvonalazott mai és következő 8–10 évre valószínűsített fejlődés alapján e korábbi számítási változat valóra válásának nagyon kicsi a valószínűsége. *A posztindusztriális fejlettségi szintre újabb számításaink szerint 2020 körül — akorábbi kritériumok figyelembevételével — akkor juthatunk el, ha a gazdasági növekedés átlagos ütemét 1985–2018 között 3%-ban tudjuk valóra váltani.* Ez persze nagy feladatot jelent az elkövetkező években. Negatív oldalról közelítve a kérdést, 1%-os átlagnövekedés esetén 99 évre, másfél %-os növekedés esetén 66 évre lenne szükség e fejlettségi szint eléréséhez. Következésképpen a posztindusztriális szint küszöbére ez utóbbi növekedési ütemek esetén 2084-ben, illetve 2051-ben érnének el. Ha a növekedés alacsony üteme tartósabbá válik, akkor később nagyobb növekedési ütemre lesz szükség az induló hátrány ledolgozásához. Az alacsony és magasabb ütemek változásának sokféle időbeni kombinációja lehetséges, és ezekre ugyancsak széles körű számításokat végeztünk. Aggályt keltő negatív adottságként vethető fel az is, hogy *hagyományos növekedési tényezőkben gondolkodva a mai magyar népgazdaságban — ugyancsak számításaink szerint — mintegy 2–2,5%-os növekedési lehetőség van.* Ilyen növekedési ütem esetén is 50, illetve 40 év múlva érnének el a posztindusztriális fejlődési szakasz küszöbéhez, amely években gondolkodva a 2035., illetve a 2025. évet jelenti. Nem nehéz belátni, hogy ilyen körülmények között több probléma merül fel. Mindenekelőtt az, hogy itt *nem egyszerűen az évek*

tovább tolásáról van szó az új szakasz kezdetének elérését illetően, hanem olyan mértékű nemzetközi változásokról, hogy a kiindulópontként kezelt feltevételek már nagyjából nem állják meg a helyüket.

Ugyancsak a korábbi évtizedekben végzett számításaink arra is felhívták a figyelmet — mások függetlenül tőlünk ugyanilyen eredményre jutottak —, hogyha a gazdasági növekedés üteme tartósan 3% alatt marad, akkor állandósulnak a társadalmi feszültségek mert nem lehet megvalósítani olyan társadalmi célokat, amelyek az alapvető szükségletek (lakás, oktatás, egészségügy, infrastrukturális hálózatok fejlesztése) kielégítése szempontjából rendkívül lényegesek.

Két tényező persze fordított előjellel is felvethető. Mindenekelőtt az, hogy *a posztindusztriális fejlettségi fok a nemzetközi tudományos-technikai fejlődés talaján esetleg alacsonyabb egy főre jutó GDP-szinten is elérhető.* Hiszen számos műszaki tényező kevesebb ráfordítással elterjeszthető a társadalomban és annak gazdaságában már ma is, és a következő évszázad első évtizedeiben még inkább. Másrészt bizonyos kényszerítő körülmények *a posztindusztriális társadalomból sok mindent (az ökológiai környezet védelmét, az informatikai társadalom irányába való fokozott előrelépést) előrehozhatnak már az ipari-fogyasztói társadalomra jelzett fejlődési szakaszra.* Ezek valós lehetőségek, ám a fordítottjuk is fennállhat, az, hogy *a posztindusztriális társadalom ismérvsrendszere is egyre gazdagabbá válik, következképpen a fejlődési fokra való eljutás késedelmesebb, esetleg egyre költségesebb lesz.* Az említetteken túl azonban van egy átfogóbb problémakör is: *a nemzetközi élvonalhoz való közelítés, illetve az attól való elmaradás alternatívája fogalmazódik meg itt és ez nem függetleníthető a gazdasági növekedés jövőbeni ütemétől.*

A gazdasági növekedésnek, és társadalmi szerepének megítélésére napjainkban is túlzott mértékben hatnak szélsőséges nézetek. Értelmiségi fejekben, sok esetben közgazdászok fejében is túlzottan él az öncélú gazdasági növekedés negatív emléke, és most sokan szinte lényegtelennek tartják a gazdasági növekedés ütemét, hangsúlyozva annak passzív következményként való kialakulását. Ez utóbbi nézetekhez kapcsolódik az is, hogy a gazdasági növekedés gyorsítását szinte azonosnak tekintik a korszerűtlen, külföldi és igényesebb hazai piacokon eladhatatlan termékek bővített újratermelésével. Pedig *a modernizáció gyorsulásának is lehet legalábbis egyik fokmérője — kiváltképpen jelenlegi fejlettségi szintünkön — a gazdasági növekedés ütemének a gyorsulása.*

Bár még nem ismételtük újból azokat a régebbi számításokat, amelyek alapján azt vizsgáltuk, hogy

hol helyezkedhet el fejlettségünk mai, kétségtelenül magasabb fokán a gazdasági növekedés kritikus határa, valószínű hogy e határ alacsonyabb növekedési ütemet jelent, mint 20–25 évvel ezelőtt. Valószínű azonban az is, hogy e kritikus küszöb felette van a közelmúlt évek gazdasági növekedési teljesítményeinek. A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy a gazdasági növekedés, annak ciklikus voltát is tudomásul véve, a tőkés országokat is magasabb fejlettségi szintre viszi. A közelebb kerülés vagy a történelmi léptékű lemaradás alternatívája miatt sem lesz közömbös a növekedés. Azt is figyelembe kell venni, hogy *a posztindusztriális társadalomban a materiális és posztmateriális értékeknek és szükségleteknek egy új kombinációja alakul ki az anyagi javakkal és az anyagi jellegű szolgáltatásokkal való ellátottság szilárd talaján.* Így az anyagi javak és anyagi szolgáltatások szintje már kevésbé lesz akadálya egy közösségi társadalom zavartalan működésének, s talán éppen ezért lesz majd akkor, abban az időben kevésbé fontos kérdés az egy főre jutó GDP mutatóval mért gazdasági fejlettségi szint. A 60-as évek óta eltelt idő ebbeli felfogásunkat mindenfajta vita ellenére sem ingatta meg. Megerősödött viszont az a felfogásunk, hogy *a 2–2,5%-os növekedési lehetőség-határ csak adott növekedési tényezők és struktúrák esetében igaz.* Ez pusztán arra utal — ami persze nem közömbös —, hogy *hagyományos módon a növekedés nem gyorsítható fel. Ezek a tényezők és struktúrák viszont nem egyszer s mindenkorra adóttak.* Meg kell tehát az egészen más növekedési feltételrendszert keresni.

Ez az összefüggés más kiinduló pontról előrehaladva is vizsgálható. Felvethető úgy is a kérdés, hogy *nemcsak a posztindusztriális társadalom gyarapodik új elemekkel, hanem a ma és a közeljövő ipari-fogyasztói társadalmi is gazdagodhat posztindusztriális-posztmateriális elemekkel.* Annál is inkább, mert a korábbi fejlettségi fokhoz is kapcsolódtak nagyon fontos, több esetben erőszakosan megszüntetett emberi-erkölcsi „posztmateriális” értékek. Mindennek ellenére hangsúlyozni szeretném, hogy *a fejlettség és a struktúrák kapcsolatát azonos vagy eltérő civilizációs típusban gondolkodva tüzetesen vizsgálni kell a jövő szempontjából is.*

Ehhez a következő fejlődési szakaszhoz való eljutás követelménye *változatos feladatok megfogalmazását, valóra váltását sugallja térbenileg is, az ország változatos tereit és települési viszonyait figyelembe véve.*

Társadalmunk térszerkezete azt mutatja, hogy „sűrűsödő” és „ritkuló” terek léteznek egymás mellett. Jól megfigyelhető volt már korábban is, hogy az elmúlt évtizedek fejlődésének eredményeként nálunk is ún. „urbanisztikai tengelyek” alakultak ki

és erősödtek meg. Ez a térségi fejlődés azt jelentette, hogy e tengelyek mentén és egyes térségi sűrűsödési pontoknál *nőtt a természeti környezet művi létesítményekkel való terhelése, esetenként művi túlterhelést is eredményezve, és ez a társadalmi-gazdasági tevékenység térbeni sűrűsödését is maga után vonta.* Ez szerves térségi konzekvenciája volt annak, hogy szocialista társadalmunk sajátos ipari társadalomként fejlődött. A fejlődésnek nem az előzőekhez hasonló intenzitású, de bizonyos fokig talán érthető mellékhatása volt, hogy a területi fejlettség mértékéenként túlzottan előtérbe kerültek az ipari társadalmat jellemző mutatók. Más mércével mérve persze jobban felértékelődhettek volna az urbanisztikai tengelyeken kívüli területek is. Az ökológiai környezet szempontjából fontosak pl. a jóléti erdők, de más szempontból ugyancsak fontosak a kutatási bázisok, az oktatási, az egészségügyi, a sportlétesítmények. *A hazai térségek sűrűsödésének, ritkulásának a folyamata még nem fejeződött be, és sok tekintetben következménye más jellegű társadalmi-gazdasági tényezőknek. Minthogy itt tartós, nehezen változtatható folyamatokról van szó, éppen a következő fejlődési szakasz követelménye szempontjából növelni kell a befolyást a fejlődésre, elsősorban a szélső pólusokon jelentkező „túlfutások” megakadályozásának formájában.* Így pl. fékezni kell az agglomeráció túlfejlődését, meg kell akadályozni egyes térségeinkben a települések indokolatlan elnéptelenedését.

Hazai térszerkezetünk azt is mutatja, hogy *egyik póluson innovációs központok, más pólusokon műszakilag erodált területek alakulnak ki.* Nálunk is megjelentek a tudományos-technikai fejlődés igényének felismerésén alapuló innovációs központok hol egyetemek szerves részeként, hol akadémiai intézetekként, vagy éppen nagy termelői jellegű vállalatok részeként. Ugyanakkor tudatosult az is, hogy ipari és mezőgazdasági termelésünk nagy részére jellemző a közepes korszerűség, vagy éppen a túlhaladott technikai, technológiai rendszer, amely térbeni eloszlás alapján kifejezetten műszakilag erodált területeket alakít ki. A kétpólusú fejlődés következménye, hogy miközben elkezdődött ezen innovatív góccok adott településben való kiépülésének folyamata, presztízst, foglalkoztatást, magasabb intellektuális szintet stb. biztosítva e településeknek, a másik pólusokon a válságágazatokhoz tartozó üzemek településeiben és azok kisugárzó környezetében szélesebb lakossági rétegeket érintő kilátástalan helyzetek, strukturális munkanélküliségből és egyéb tényezőkből adódó feszültségek alakultak ki. Ma még nagyobb mértékben nyitva levő kérdés, hogy hogyan lehet megfogalmazni e települések jövőképét úgy, hogy azok valóra válása összhangban legyen a következő fejlődési szakasz követelményeivel. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert

a meghozott közbülső intézkedések esetleg olyan folyamatokat indítanak el, vagy erősítenek fel, amelyek távlati szempontból inkább feszültségnövelő és kevésbé feszültségoldó tényezőkké válhatnak. Mai szemmel nézve, jelenlegi gazdasági helyzetünk alapján talán abszurditásnak tűnik, de *célszerű lenne mégis megvizsgálni annak a feltételeit, hogy a válságágazatok súlyos gondokkal küzdő települései milyen feltételek között mennyi idő alatt és milyen irányú innovációs góccokká fejleszthetők.* Ezek között a települések között nagyobb számban vannak olyanok, amelyekben a szocialista iparosítás keretében koncentrált fejlesztést valósítottak meg, jelentős művi létesítményeket hoztak létre, egyebek között infrastruktúrában is. Kár lenne lemondani továbbfejlődésük nagyobb távlatokat biztosító útjainak, célrendszerének a megkereséséről.

Térszerkezetünk jellemző vonása az is, hogy az innovációs fejlődés szempontjából *településrendszerünk, benne városhálózatunk erősen aszimmetrikus.* Más kutatói bázison végzett vizsgálatok pl. jól mutatják, hogy *a nagyobb történelmi múlttal rendelkező városaink — rendszerint régi iskolavárosaink — szélesebb és strukturáltabb szellemi potenciállal rendelkeznek, mint mondjuk a szocialista iparosítás időszakában felépített, merőben új városaink.* Ez utóbbi város-csoportban ugyan nagyobb arányú volt a technikai-termelési bázis, az értelmiségen belül nagyobb az aránya az erősen specializált műszaki értelmiségnek. Ez utóbbi városok a szocialista iparosítás időszakában az akkori mércével mért hazai modernizáció élvonalához tartoztak, s úgy tűnik, „elment mellettük a történelem”, tehát civilizációs fejlődésüknek újabb modernizációs fokát kell megkeresni. Valószínűleg a településekre is igaz az a történelmi tapasztalat, miszerint „a monolitikus rendszerek általában törekenyebbek”, ezért a szűk profilú települések is nehezebben néznek szembe az új típusú kihívásokkal. A hagyományosan gazdagabb, sokirányú funkcióval rendelkező településeknek jobb a „kiegyenlítő mechanizmusuk”, könnyebben védekeznek a feszültségekkel szemben, és könnyebben bonthatók ki belőlük merőben új struktúrák. Minthogy az újabb innovációs hullámnak még csak a kezdetén vagyunk, egy bővülő piaci rendszer talaján is a szocialista piacgazdaság valóráváltása esetén is *országos szintű feladatnak is kell tekinteni, hogy e városaink megfeleljenek az innovatív tevékenységi struktúrák által támasztott követelményeknek.* E feladat sok vonatkozásban összekapcsolható a műszakilag erodált területekkel kapcsolatban elmondottakkal.

E témakörhöz tartozik a *főváros stratégiai tervének innovációs szempontból való újbóli átvizsgálása, jövőképének kollektív erőfeszítéssel való megrajzolása, illetve továbbfejlesztése.* Fővárosunkban is meg-

találhatók a modernizációval összefüggésbe hozható feszültségek. Itt is nagy a korszerűtlen technológiák, tevékenységek részaránya, sokszor alacsony szintűek a szolgáltatások, kevés az innovációs góc. A népesség számának a csökkenése, a főváros művi létesítményei nagy részének nagyfokú elhasználódottsága egyaránt kínálja a városfejlesztés esetleg egészen új alapokra való helyezését, az agglomerációs környezettel való kapcsolatának újrendezését. Ennek kapcsán célszerű újból megvizsgálni a főváros és agglomerációja körkörös szemléletű, illetve a domborzati és az ökológiai viszonyok által kínált, tagoláshoz alkalmazkodó fejlesztési alternatíváját.

Jobban és újszerűbben kell tudatosítani a beépített környezet által kínált lehetőségeket és korlátokat is. Az épített struktúra bizonyos keretek között meghatározza annak felhasználási irányait, figyelembe véve a művi rendszer flexibilitásának a fokát is. Meghatároz stratégiai prioritásokat is. Minthogy az épített művi rendszerek tartósan helyhez kötöttek, lehetőségeket és korlátokat jelentenek a társadalmi tevékenység térbeni újraelosztásához. Itt az időtényezőnek különösen fontos szerepe van. Jól látható pl. a társadalom és a társadalomirányítás nagy koncentrációkat feltételező értékrendje kapcsán kiépült gyárrendszerek, nagyüzemek és a hozzájuk kapcsolódó lakótelepi koncentrációk történelmi legkorábban jelentkező megkérdőjeleződése, még mielőtt ezek reális megszüntetésére a fizikai és erkölcsi kopásuk közötti ellentmondás bekapcsolásával is mód nyílna. Lényeges kérdés, hogy épületállományunk és infrastrukturális hálózatunk kicserélésébe, felújításába, a puszta megőrzésre való törekvésbe mennyire játszanak bele rövid távú pénzügyi nehézségek és mennyire távlati társadalmi-gazdasági modernizációs követelmények. A jövőképi követelmény szempontjából fokozottabban kellene érvényt szerezni a távlatibb korszerűsítési követelményeknek. Annak is meg kell keresni a módját, *hogyan kapcsolhatók össze modernizációs követelmények újszerűen a műemlékvédelemmel. Nemzetközi politikai összefüggések miatt is felértékelődik az a kérdés, hogy tudjuk úgy megőrizni településeink népességmegtartó szerepét, s ezzel együtt társadalmunk adott rétegének identitástudatát, amelyben nagy szerepe van az adott tájhoz, településhez való kötődésnek is, hogy ezzel együtt e települések is részesei lehessenek a tudományos-technikai, társadalmi és tudati fejlődésnek, ne maradjanak vagy ne kerüljenek hátrányos helyzetük miatt a társadalom periferiájára.*

2. Alternatív stratégiák településfejlődési és településfejlesztési követelményei

A hosszú távú terv kidolgozásában általános koordinációs jelleggel a 2005-ig terjedő időtartam szerepel.

Ennek keretében a jövőképhez viszonyítva nagyobb hangsúlyt kap a jelenlegi helyzet, valamint a kidolgozásra kerülő VIII. ötéves tervvel való kapcsolat követelménye.

A 2000. éven túlnyúló hosszú távú tervezés munkáiról szóló 1987. novemberi összefoglaló beszámoló — amelyet az OT Távlati Tervezési Főcsoportja készített — korántsem a véglegesség igényével négy változatot szerepeltet a jövő alternatíváiként. Ezek az alternatívák a következők: „I. Radikális szerkezetváltás, piacvezérelt szelekcióval”; „II. A műszaki fejlődés felgyorsítása”; „III. Belső termelési vertikumok fejlesztése, a társadalmi feszültségek mérséklése”; „IV. Adósságkezelő stratégia”. Bizonyos értelemben meglepő, hogy az alternatívák között nem szerepel sem egy ökológia-centrikus, sem pedig a népességet, a humánbiológiai vagyont középpontba állító alternatíva.

Az OT-dokumentumban szereplő első változat azt tűzi ki célul, hogy „... a társadalmi-gazdasági fejlődésünk mozgásterét korlátozó strukturális determinációkat radikálisan megszüntesse. A gazdaságpolitika centrumába a piac által vezérelt gyors és radikális szerkezetváltás kikényszerítését állítja jelentős társadalmi és gazdasági feszültségek vállalása árán, megkísérelve kitörni a gazdasági fejlődés hibás körfolyamatából. Ez az alternatíva a társadalmi értékrendben jelentős súlyt ad a vállalkozói készségnek, a kockázatvállalásnak a teljesítményelvét a nemzetközi versenyképesség, a jövedelemtermelő képesség szigorú mércéje alá rendeli.” A II. alternatíva „... fokozottan előtérbe állítja a műszaki technikai haladás szerepét a társadalmi-gazdasági fejlődésben és annak érdekében csoportosítja át a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrásokat. Célul tűzi ki, hogy megállítja a fejlett országoktól való fokozódó lemaradásunkat és egyre szélesebb fronton indítja meg műszaki-technikai felzárkózásunkat. A műszaki haladás felgyorsulása, a modernizáció előrehaladása javítja nemzetközi versenyképességünket, csökkenti az eladósodásunkból származó terheket és növekedést gátló hatását.” A III. alternatíva, „a belső orientáció alternatív felfogása szerint a jelenlegi helyzetben kevés esélye van egy radikális strukturális átalakítással járó áttörő jellegű export-orientált fejlődési pálya megvalósításának, az erőfeszítéseket a védekezésre, a külső kapcsolatok csökkentésére és a belső feszültségek feloldására kell koncentrálni. Ez az alternatíva az ország tőkésimport-igényességének csökkentésére, a háttérpar és az infrastruktúra fejlesztésére, a struktúrapolitikában pedig nem annyira a radikális változásokra, mint inkább a meglévő struktúra korszerűsítésére helyezi a hangsúlyt.” A IV. alternatíva a hangsúlyt „... még fokozottabban az életszínvonal-áldozatok vállalása árán is a szükséges aktívum elérésére, az eladósodási tendencia meg-

állítására helyezi. "Összefoglalva azt is kiemeli a szóban forgó OT-beszámoló, hogy a különböző alternatívák mögött má-más nézetrendszerek és érdekek húzódnak meg. A közgazdasági vitákban, egyebek között a hosszú távú tervezés munkaszakaszában készült megalapozó tanulmányokban *további alternatívák is megfogalmazódtak*. Így pl. egy hangsúlyozottabb nemzetközi nyitást, illetve a *hazai szükségleteket jobban figyelembe vevő, esetleg a külkereskedelmi volument csökkentő, de modernizációval összekapcsolt* alternatívát is szembeállítottak, és a másodikként említett alternatíva mellett érveltek. Ugyancsak megfogalmazásra került egy olyan további alternatíva is, amely bizonyos fókig hasonlít az előzőhöz, s amely szerint *össze kell kapcsolni a lakossági alapszükségletek biztonságos kielégítését egy tudományintenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztési stratégia valóra váltásával*. (Ezt az alternatívát egyébként mi fogalmaztuk meg a jövőkép és a jelen lehetséges összekapcsolásaként.) Ugyancsak szenvedélyes viták tárgyát képezte már hosszú idő óta a *termelés-centrikus, illetve infrastruktúra-centrikus gazdaságfejlesztés alternatívája*.

E koncepcionális alternatívák száma tovább növelhető és a későbbi társadalmi vitákban tovább fog nőni átfogó és fontos részkérdések vonatkozásában egyaránt. Metodológiai tanulságként azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy *a túlzottan sok alternatíva sem növeli feltétlenül a tisztánlátást*. Ez utóbbi esetben ugyanis elmosódnak a koncepcionális különbségek az alternatívák között. Miközben a korábbi hosszú távú tervezés alternatív problémakezelésében esetleg nem volt kielégítő az alternatívák száma vagy azok irányultsága, most óvakodni kell a másik irányú egyoldalúságtól. A túlzottan sok alternatíva elleni védekezésnek persze nem az a módja, hogy megakadályozzuk újabb alternatívák felvetését, végiggondolását. Ellenkezőleg, *meg kell keresni annak a módját is, hogy a különböző társadalmi szervek, mozgalmak — legyenek azok intézményesültek vagy informálisak — által elképzelt fejlődési utak is belekerüljenek a tervezés rendszerébe*. Szükséges azonban, hogy az alternatívák ne maradjanak meg az ötlet szintjén, egyebek között a központi adatbanként is működő tervezési apparátus nyújtson segítséget a különböző helyeken felmerült alternatívák feltétel- és következményrendszerének a végiggondolásához, többek között konkrét számításokra is támaszkodva.

A hosszú távú tervnek fentiekben — vázlatosan — ismertetett alternatívái maguk is felfoghatók a nagy távlatú jövőkép realizálásának vagy realizálhatatlanságának módozataiként. Emellett a hosszú időtartamban elképzelt fejlődésnek a jelennel összekötő változataiként is. Mondanivalónk lényegét ugyan nem

érinti, de a kép teljességéhez hozzátartozik, hogy az alternatívák számát a hosszú távú tervezésről készült újabb jelentésben a távlati tervezési főcsoport már csökkentette azzal, hogy a IV. alternatívát törölte.

A jelenlegi vélekedés szerint ennek a hosszú távú tervezési periódusnak az első 8–10 éve tűnik különösen kritikusnak. Ebben az időszakban kell megvalósítani a stabilizáció és a kibontakozás olyan összekapcsolását, amely lehetővé teszi az új növekedési és társadalomfejlődési pályákra való átállást úgy, hogy a folyamatok egyben irreverzibilisek legyenek. Ennek kapcsán persze fel lehetne vetni, hogy a korábbi tervezői munkának is mindig gyengesége volt, hogy a tervperiódus első éveit feszültségektől terhelteknek, a távolabbiakat viszont szebbeknek, problémamentesebbeknek mutatta be. Ebbe a csapdába nem szabad beleesnie a jelenlegi tervezőmunkának! A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy korábbi előrejelzéseinkben már felhívtuk a figyelmet arra, hogy az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági fejlődését motiváló hajtóerők a 80-as évek második felében és a 90-es évek első felében végleg kimerültek, kimerülnek. Elengedhetetlenül szükséges tehát új növekedési és új társadalomfejlődési pályákra átállni. Túljutottunk azon az időszakon is, amely még egymástól elkülönülten kívánta a stabilizációs és a kibontakozási feladatokat megoldani. *Ma már eléggé általános az a vélemény, hogy a stabilizációs és a kibontakozási feladatokat együtt, kölcsönös összefüggésükben kell megoldanunk!* A Központi Bizottság 1988. július 13-ára összehívott ülésének napirendjén szereplő „Népgazdaságunk helyzetéről és fejlődésének fő irányairól” c. dokumentum előzetes ismertetése szerint is „... a stabilizáció és a kibontakozás nem rövid távú feladat, hanem — megalapozott és hatékony cselekvés esetén is — hosszabb, közel évtizedes fejlődési szakasz gazdasági problémáját jelenti.” Ez a program egyébként két változatban terjeszti elő a gazdaságpolitikai teendőket, hangsúlyozva, hogy a két változatban bizonyos alapvető problémák azonosan jelennek meg. Az A változat a kötöttségektől mentesebb gazdaságirányítás koncepcióját vázolja fel, míg a B változat az eddigi restriktív gazdaságpolitika következetesebb megvalósítását mutatja be. Az A változat fő célként a gazdasági struktúra átalakítását, a világ gazdasági változásokhoz történő alkalmazkodásunk felgyorsítását jelöli meg. Ezért a figyelmet a radikális szerkezetátalakításra, a dinamikus műszaki fejlesztésre, a reform gyorsabb kibontakozására fordítja. A szerkezeti változások elsősorban vállalati fejlesztési döntések függvényei. A B változat a termelési szerkezet átalakítását a külgazdasági egyensúly rövidebb távú javításának alárendelten irányozza elő. E szerkezetátalakítás lassúbb ütemben történhet, a fejlesztés legfőbb iránya a tőkés export gazdaságos

növelése, s az alacsony jövedelmezőségű kivitel megszüntetése. Eszközrendszere az eddigi gyakorlat következetesebb folytatásaként értelmezhető. Ugyancsak számol a reform kibontakozásával, de jóval fokozatosabb előrehaladást ígér. Vonatkozik ez az importkötöttségek oldására és az árrendszer liberalizálására is. A B változatnak tagadhatatlan előnye, hogy a nagyobb fokozatosságból adódóan a társadalmi feszültségek rövid távon enyhébben jelentkeznek. A gazdaságtalan export mérséklésével fékezi természeti erőforrásaink elherdálását.

Az előzőekben jól látható, hogy a *Központi Bizottság ülésére készített előterjesztés — legalábbis az elkövetkező 8–10 évet figyelembe véve — az alternatívák csökkentésének útját választotta*. A két alternatíva természetesen nem egyszerűen az OT-jelentésben szereplő négy alternatíva közül kettőnek a kiválasztását jelenti. Mégis úgy tűnik, hogy az A alternatíva inkább az OT I. számú alternatívájához áll közelebb, magába foglalva a II. alternatíva számos elemét is. A B alternatíva pedig hangsúlyozottan az OT III. számú alternatívájához áll közelebb, anélkül hogy mechanikusan ismételné azokat. De fellelhető a szóban forgó két alternatívában más, korábban említett alternatívák számos eleme is. Ilyen értelemben tehát jól tükrözi az alternatív gondolkodás fejlődési folyamatát. A KB-ülésre készített előterjesztés azt is hangsúlyozza, hogy „Ha az idei népgazdasági terv céljai nem teljesülnek, akkor jövőre a gazdaság minden más prioritása a külgazdasági egyensúly javításának rendelődne alá.” Ez viszont azt jelentené, hogy tisztább formában és sok tekintetben rövid távú hangsúllyal az OT IV. számú alternatívája indulna a megvalósulás útjára. Ez az alternatíva azonban az adósságleépítés céljából fokozott mértékben növeli a különbséget a megtermelt és itthon felhasználható jövedelem között. Következésképpen ebben az alternatívában mind a felhalmozás, mind az életszínvonal fokozott romlása is nyomasztó és kilátástalan teher, a későbbi kibontakozás bénító korlátja. A külgazdasági egyensúlynak való kemény alárendelődés sem oldja meg a problémáinkat középtávon sem, hosszú távon viszont kifejezetten aláássa továbbhaladásunk lehetőségeit. Mindezt annak ellenére hangsúlyozni kell, hogy jelenlegi gazdasági helyzetünk alapján reális a veszélye a IV. alternatíva rövid távú kényszerének. Ám ez esetben meg kell keresni az adósságállomány kezelésének más módját, más alternatíváját.

Tüzetesebb tanulmányozást igényel az is, hogy a rövidebb, tehát 8–10 éves időszakra vonatkozó alternatívák közötti választás, avagy a két változatnak esetleg valamilyen szintézise, egyes elemeknek a másik változatba való átvitele mennyire határozza meg a hosszú távú alternatívákat, tehát azokat, amelyek időtartama túlnyúlik az ezredfordulón. Minthogy a

kiválasztott alternatíván döntések alapulnak, nyilván ezeknek a hatása is tovább él 8–10 évnél. Az majd később derül ki, hogy a döntéseknek ténylegesen milyen hosszú időn keresztül lesz befolyásoló hatásuk. Az A és B alternatíva közötti választás után, avagy egy átalakított változat elfogadása után, a valóra válás stádiumában prognosztizálni kell annak hosszú távú jövőt formáló hatását. Ezekhez a feltételek, a munkák előrejelzett ütemét elfogadva 1988 vége felé, ill. utána alakulnak ki.

A műszaki-gazdasági fejlődési lehetőségek és korlátok egymástól eltérő módon jelennek meg a különböző alternatívákban. Az OT I. számú alternatívájában a műszaki fejlődés követelménye közvetett formában van jelen, annak a feltételezésével, hogy a modernebb, innovatívabb termékek rendszerint piacképesebbek, versenyképesebbek, termelésük és értékesítésük kevesebb kockázattal jár. Ez így azonban határozott formában nincs kimondva ebben az alternatívában. Ennek is megvan a maga logikája, de a veszélye is. Éppen a gyors fejlődést felmutató ázsiai országok példája is jelzi, hogy nemzetközi versenyképességük a modernbb termékek termelésének árnyában nőtt. Viszont nem mellékes az sem, hogy az innováció leszűrhető a pénzügyi kérdések körére is, és növelhető a jövedelemtermelő képesség bizonyos piacokon olyan termékekkel is, amelyek nem járulnak hozzá közvetlen formában a nemzetközi élvonalhoz való közelebb kerülésünkhöz. A KB számára készült előterjesztésben üdvözlendő a pénzügyi és a műszaki innováció összekapcsolására való törekvés, minthogy mind az A változat, mind az OT I. változata nagy szerepet szán a piacnak, a nemzetközi kapcsolatoknak, felértékeli a vállalkozást és a kockázatvállalást, megnöveli a vállalati szféra szerepét is. Ma még nem tudni azonban, hogy a piachoz való igazodás mennyire lesz sikeres egyik vagy másik vállalatnál, illetve azok telephelyén. Azt sem tudni, hogy a többletjövedelmeket mely településen, mely telephelyen kívánják majd felhasználni. Ebből az is következik, hogy az OT I. és a KB-ülésre készített előterjesztés A változatának regionális, településbeni következményei a műszaki fejlődés, a műszaki fejlesztés szempontjából ma még nehezen kezelhetők. Ma még inkább csak a meglevő induló feltételekből lehet következtetni arra, hogy a felértékelődött piaci viszonyok, a fokozottabb nemzetközi nyitottság melyik vállalatnak, melyik településnek milyen potenciális emelkedési lehetőséget kínál. Az, hogy a fokozottabb kockázattal járó vállalkozás ebből mit realizál, csak később derül ki, és időbeni késéssel lehet csak nálunk is ennek prognosztizálását elvégezni, annál is inkább, mert a piac, a verseny ma még erős korlátok közé szorítva működik.

Az OT II. alternatívája karakterisztikusabban mű-

szaki fejlesztés-centrikus; így közvetlen formában kap benne hangsúlyt a technikai innováció. Ez az alternatíva sem hangsúlyozza nagy műszaki fejlesztési programok jövőbeni fontosságát, de nyomatékosan igényli a műszaki fejlesztés tudatos központi irányítását. E folyamatok *elvileg nagyobb lehetőséget biztosítanak a különböző települések fejlesztésének központi irányításához is.* A kiemelt szerepkörű fejlesztési programok hasznosságáról, piacgazdasági szerepéről megoszloak a vélemények. Nyitva levő kérdés az is, hogy az *A változat a gazdasági struktúra piac-centrikus átalakításához felvállalja-e a piac és a központi szerepkörű programok együttes hasznosítását, és ha igen, ezek egymáshoz való viszonyát hogyan rendezi el.* Erről a tervezés reformja keretében lehet majd jobban megbizonyosodni annak előrebocsátásával, hogy központi programok végrehajtása is helyezhető piaci viszonyok játékszabályai alá.

Amennyiben az OT I. változata, illetve a KB-előterjesztés A változata kap hangsúlyt a megvalósításban, — a KB-ülés vitája és állásfoglalása ezt sugallja — és ezt sikeresen, gyorsuló ütemben valószínűsíthetjük meg, számolni kell azzal is, hogy *a differenciálódási folyamatok felerősödnek és maguk után vonják a települések közötti és a településeken belüli differenciálódások fokozódását is.* A differenciálódás megjelenhet pusztán jövedelem-differenciaként, de összekapcsolódhat a műszaki fejlettségbeni különbségek növekedéseként is. Ez azért lényeges kérdéskör, mert az *elmúlt évtizedek fejlődésének jellemző vonása volt a területek közötti kiegyenlítődés erősödése, és ennek keretében egyfajta kiegyenlítődés érvényesült az azonos szintű, szerepkörű települések között is.* Az I. és az A változatok e téren tendenciaváltozást sugallnak. E tendenciaváltozás egyaránt jelentheti a lakossági rétegek közötti jövedelemkülönbségek növekedését és a települések közötti differenciálódások fokozódását is, egyebek között művi létesítményeiben, korszerűségi fokában. *Ma még nyitott kérdés, hogy e differenciálódás talaján elv marad-e pl. a települések népességmegtartó képességének a fokozása, a lakosság szociálisan rászoruló rétegei létbiztonságának adott szinten való minden településre kiterjedő garantálása és ezzel együtt a települések alapellátottságának a garantálása.* A KB-előterjesztés nyilvánosságra hozott szövege ezt a problémát pozitívan érinti a hátrányos helyzetű lakossági rétegek vonatkozásában mint megoldandó feladatot. Nem tér ki azonban annak települési konzekvenciáira. Valószínű, hogy társadalmi rendünk természetéből adódóan — az aktuális nemzetközi politikai kérdésekké vált településproblematikát is figyelembe véve — erről nálunk sem lehet lemondani, függetlenül attól, hogy ennek a mechanizmusa, az érintettek köre, a juttatások mértéke és módja, a központi és helyi szervek

közötti áldozatvállalás aránya, a kisközösségi részvétel szerepe általában is és a I., valamint az A változattal felvállalt feszültségek mértékétől függően is változhat!

Az OT III. sz. alternatívája lassúbb ütemű változtatást jelző voltával, a szociálpolitikai megfontolások nagyobb hangsúlyával, nem utolsósorban az infrastruktúra fokozottabb felvállalásával inkább hozzájárul a hátrányos helyzetű települések és lakossági rétegek helyzetromlásának a mérsékléséhez. Ezzel együtt regionális problémakezelése is kevesebb feszültséget tartalmazó fejlődést sugall, bár a regionális problematika itt sincs kibontva. Ugyanez elmondható a B változatról is. Itt a gond az, amit a KB-előterjesztés is tartalmaz, hogy ti. ha a gazdaságpolitika modernizálást és változtatást ösztönző intézkedései ez utóbbi változatok esetében nem érik el a „kritikus tömeget”, ami tényleges fordulatot hozhatna a gazdaság stabilitásában, fennállhat a visszarendeződés veszélye.

Az OT IV. változata regionális szempontból is a leghátrányosabb. Ezzel így tovább nem célszerű foglalkozni, minthogy törölték az alternatívák sorából. E változat bekövetkezésének veszélye miatt a probléma differenciált helyzetromlásként, nem pedig javulásként fogalmazódik meg.

A vitákban megfogalmazott *infrastruktúra-centrikus gazdaságfejlesztési stratégia sajátos módon járul hozzá településeink fejlődéséhez.* Ennek keretében mindenekelőtt a *kommunikációs hálózat fejlesztésének kell kiemelkedő jelentőséget tulajdonítani.* Ez mindenekelőtt a *telefonhálózat* fejlesztésének radikális felgyorsítását, esetleg új alapokra való helyezését követeli. Ez ugyanis feltétele a kistelepülésekkel való gyors kapcsolattartásnak, amelynek egyaránt szerepe van az egészségügyi szolgáltatásban, a mentők gyors kihívása révén, de szerepe van új vállalatok, vállalkozási formák elmaradott térségekben való településében is, s nem utolsósorban a munka és a különböző tevékenységek térbeni újraelosztásában is. Valós példák igazolják, hogy elmaradott, nemzetiségi területeken azért hiúsultak meg külföldi tőkével megvalósítható üzemtelepítések, mert nem tudták garantálni az anyavállalattal való gyors kapcsolattartást. Jól működő telefonhálózat esetén pályakezdő fiatalok és idősebb, értelmiségi munkakörben dolgozók is szívesen települnek nagyobb gyakorisággal falvakba. Jól működő telefonhálózat esetén csökkenhetnek az árubeszerezéssel, munkával kapcsolatos utazások, növelhetők a lakások funkciói.

Teljesen új kihívást jelent a műholdas televíziózás hazai terjedése. Jóllehet ennek lehetőségére már korábban is felhívtuk a figyelmet, valójában nem készülünk fel sem az oktatásban, sem a társadalmi együttlésben e lehetőség valóra váltására.

A kommunikációs hálózat kiépülésével jól kapcsolható az *adatbankhálózat kiépítése és üzemeltetése*. Ez egyaránt fontos a különböző szinteken születő döntések megalapozása és a társadalmi demokrácia kiszélesítése, sőt új alapokra helyezése szempontjából is. Az informatikai társadalomba való eljutás az *információk felértékelődését* eredményezi. Az informált-ság követelménye követelményként támasztja az informálhatóságot is.

A közlekedés tekintetében mind a települések közötti, mind a településen belüli közlekedés esetében továbbra is az *egyéni tömegközlekedés* kétpólusú fejlesztése a mérvadó, változatosabb struktúrákat, szervezési megoldásokat feltételezve, nagyobb hangsúlyt adva a környezetvédelmi követelményeknek. Mai tömegközlekedésünkben településeken belül és között eléggé hiányoznak a kisebb kapacitású tömegközlekedési eszközök.

Az ún. *lakossági infrastruktúra szerepe is felértékelődik*. Részben a munkaerővel szemben támasztott növekvő követelmények miatt és általában is, emelkedik a társadalom iskolázottsági szintje. Az iskolázottság mértéke nemzetközi összehasonlításokban egyre fontosabb mutatóvá válik. *Új technikai rendszerek, technológiák fogadásának feltétele egyebek között az ismeret- és készségstruktúra korszerűsítése, amelyet az oktatásban kell megalapozni*. Amennyiben az oktatás továbbfejlesztésének keretében megnő a *távoktatás és a munkahelyi oktatás* jelentősége, erre változatos formában kell felkészülni a különböző településeken, egyebek között az aprófalvakban is, ha a lakások vagy közösségi épületek méreteiknél, műszaki felszereltségükönél fogva ezek fogadására alkalmasak vagy alkalmassá tehetők.

A lakossági infrastruktúra másik fontos elemét a *társadalom humánbiológiai vagyonának megóvásával és fejlesztésével kapcsolatos egészségügyi és szociális gondozó hálózat képezi*. Növekvő feladat végrehajtását jelenti, ha biztosítani akarjuk az *egészségmegőrzés* gyorsított ütemű fejlesztését. Az egészséges életmód, a korszerű táplálkozás, a sportolási feltételrendszer megteremtése *tehermentesíti a drágábban működtethető gyógyító hálózatot*. A *szociális gondozó hálózat kiépítése is kisebb ráfordítást igényel, mint a gyógyító hálózat magas műszaki színvonalra való emelése*. Ezért is célszerű a gyógyító hálózatot a szociális gondozás teendőitől mentesíteni. *Jól működő adatbankhálózattal csökkenteni lehetne a diagnosztizálás ismétlődő munkáját*. Változatos szerevezési elveken nyugvó gondozó hálózat jó információs és szállítórendszer bázisán összekapcsolható lenne a gyógyító hálózat centralizáltabb kiépítésével is.

Az infrastruktúra harmadik csoportját ebben a körben a *lakásállomány* képezi. A lakásállomány fejlesztése, a lakásszükségletek kielégítése ugyancsak

többszörösen feladat megoldását tételezi fel. Mindenekelőtt *meg kell teremteni a lakásfunkciók gazdagításának feltételeit*. Gyors ütemben nő a kommunikációs technikák fogadóképessége iránti igény. Ez viszont hozzájárulhat a települések közötti különbségek csökkentéséhez a hátrányos helyzetek mérséklése szempontjából.

A kormányzati munka keretében az utóbbi években többet foglalkoztak a lakossági infrastruktúra különböző területeivel. Így pl. önálló program készül az egészségügyi és szociálpolitikáról az egészségmegőrzés hangsúlyával, készülöben van a lakásgazdálkodás új programja, programszintű állásfoglalások születtek az oktatás fejlesztéséről is. *Az elkövetkező években a kutatások keretében célszerű lenne e programok regionális szempontú, benne tudományos-technikai aspektusokat nagy mértékben figyelembe vevő elemzését is elvégezni*.

Sajátos regionális és települési konzekvenciái vannak a lakossági alapszükségletek biztonságos kielégítését, a tudományintenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztési stratégia valóra váltásával összekapcsoló alternatívának is. Ez az alternatíva egyrészt abból a feltételezésből indul ki, hogy a hazai termelés mai bázisán az alapvető lakossági szükségletek elfogadható mértékben kielégíthetők. Hiszen pl. az élelmiszertermelés, a lakásszükséglet kielégítése építőipari kapacitás bevonásával, nem lakáscélúan hasznosított lakások felszabadítása, az oktatási igények kielégítése, az alapvető egészségügyi ellátás, a sportolás feltételeinek javítása jelentős mértékben megvalósítható hazai bázison is. *Az alapszükségletek kielégítése piacképes termékekkel és szolgáltatásokkal növekedést gyorsító tényező lehetne*. Ugyanakkor a tudományintenzív termelést úgy kellene szelektív fejlesztéssel a piaci követelményeknek is megfelelő módon gyorsítani, hogy a veszteségek finanszírozása helyett erre a célra használjuk fel a növekvő erőforrásokat és az ebben közreműködőket jutalmazzuk magas bérrel. Amennyiben az innovatívabb termékek részaránya nő, s javul ennek jövedelemtermelő képessége is, akkor lehet ennek hatását szélesebb lakossági rétegekre kiterjeszteni, biztosítva ezzel az új termékek, új technológiák, új technikák gyorsított ütemű elterjesztését is. A tudományintenzív termelés és szolgáltatásfejlesztés azért előnyös, mert magába foglalja a termelő szférán túl az ún. nem termelő szféra olyan fontos területeit is, mint az oktatás, az egészségügy és maga a tudomány. Ez utóbbi tevékenységi szférákban különösen nagy az értelmiségi munka részaránya, és ez megfelelő feltételek között gyorsítottabb ütemben járulhat hozzá a társadalom fejlődéséhez, a gazdasági növekedésnek modern technikákon, technológiákon és szervezési módokon alapuló fejlődéséhez. Ezért ez a stratégia települési szempontból nem kor-

latozódik az innovációs góccok településeire, miközben egyfajta biztonságot jelent széles lakossági rétegek számára. Ehhez hasonlít az az alternatíva is, amely volumenében korlátozott, de nagyobb innovatív arányt feltételező exportstratégiát kapcsol össze a hazai szükségleteket jobban figyelembe vevő termelési és szolgáltatásfejlesztési stratégiával.

Ez utóbbi stratégiák valóra válásának is feltétele persze egyrészt az, hogy az infrastruktúrát ne maradékelv alapján finanszírozzák és az is, hogy szakítsunk az adósságállomány törlesztésének hagyományos mechanizmusával.

3. A gazdasági és társadalmi mechanizmus reformjának várható regionális és települési követelményei

A gazdasági mechanizmus reformjának térség- és településformáló szerepe elsősorban a piac szerepének felértékelődése miatt jelentkezik. Ha a továbbiakban a szocialista gazdaságot szocialista piacgazdaságként értelmezzük, akkor ez a szerepnövekedés egyben *a piac dominánssá, meghatározóvá válását jelenti.* A terv és a piac viszonyában — a kettő közül a jövőben sem lehet vagylagosan választani — a piac válik hangsúlyozottabbá. A tervezés reformja úgy biztosítja majd a tervezés hatékonyabbá válását, hogy *nagyobb hangsúlyt kap a stratégiai tervezés, és mentesül a terv a részletkérdésekkel való foglalkozástól.* Jobban tudatosul majd, hogy nemcsak a terv és a piac, avagy a piac és a terv lehetnek összetartozó fogalom párok, hanem legalább ennyire fontossá válik a piac és a szervezettség fogalom párnak a tudatosulása is. Éppen a fejlett, modern technikával rendelkező országok példája mutatja, hogy a kemény piaci versenyhez, a széles körű bedolgozó rendszerhez, háttérparhoz nagyon keményen megkövetelt szállítási fegyelem, minőségi előírások, technikai és technológiai összehangoltság, általában tehát szigorúbb szervezettség és rend tartozik. Nálunk ma még ez az összefüggés nem kapta meg a jelentőségének megfelelő hangsúlyt. Ennek kapcsán számos probléma gyakorlatilag nyitva van. Így pl. az, hogy a vidéki telephelyek önállóvá válása, piachoz való önálló igazodása mennyire növeli meg szabadságfokukat, mennyire jelent előnyöket ezeknek a vállalatoknak és a településeknek, mennyire származnak hátrányok abból, hogy esetleg nem az innovatív tevékenységek voltak kihelyezve, hogy a szakképzett munkaerőn belül az innovatív hányad a központi munkahelyeken maradt, s most így az önálló vállalatok éppen a személyi feltételek oldaláról nem rendelkeznek a további modernizáció feltételeivel és például a nyelvtudás hiányából, nemzetközi tapasztalatok elégtelenségéből adódóan nem tudnak élni a külföldi paicokra való kijutás lehetőségével.

Meg kell tehát keresni annak a módját, hogy létrejöjjenek piaci megfontolásokra alapozva olyan új vállalkozások, társaságok — a hagyományos külkereskedelmi vállalati hálózaton kívül —, amelyek vállaltják az önállóvá vált vállalatok piaci menedzselését, természetesen kellő díjazás ellenében.

A piaci mechanizmusok szerepének a növekedése és ezzel együtt a vállalatok szerepének a növekedése miatt regionális szempontból is, kiváltképp rövid és középtávon több esetlegességgel is kell számolni a nemzetközi tőkét is bekapcsoló *vegyesvállalatok telephelyválasztásakor.* Ebbe belejátszanak majd piaci megfontolások, az is, hogy egészen új vállalatról van-e szó vagy egy meglévő vállalat fejlődik vegyesvállalattá, milyenek a személyi kapcsolatok, bedolgozó funkciót látnak-e el, avagy hangsúlyozottabban és közvetlenebbül piacorientáltak, milyenek a hazai hírközlési és közlekedési lehetőségek térbeni különbségei, milyen előnyöket tud az adott település biztosítani a vállalat telephelyválasztásához, kapcsolódna-e a telephelyválasztáshoz más (pl. nemzetiségi, felekezeti vagy egyéb) szempontok, mik az ideérkező külföldi szakemberek lakóhelyválasztásának szempontjai, működtetnek-e külön irodaházat — és a példákat tovább sorolhatnánk. Így tehát fontos feladat, hogy a létrejövő új vegyesvállalatok telephelyválasztására, annak kisugárzó hatására prognosztikusan is felkészüljünk.

A piac szerepének növekedése, a kommunikációs kapcsolatok felértékelődése szükségszerűen átalakítja a térbeni kapcsolatokat. Megszűnik a közigazgatási egységek és a települések térbeni kapcsolatainak az a merev rendje, amely a korábbi időszakokat, s főleg a tervlembontási rendszert jellemezte. *Felértékelődnek az egymástól távol levő innovációs bázisok és vállalatok közötti kapcsolatok.* Ehhez a változatosabb térbeni kapcsolatrendszerhez gazdagodó településhálózati struktúrák tartoznak.

Műszaki-gazdasági szempontból, de tudományos-technikai szempontból is egyaránt *fontos regionális és település kérdéssé vált az ökológiai környezetet különösen terhelő nagy művi létesítmények, különösen veszélyes technológiával-működő üzemek, veszélyes hulladékok elhelyezése.* Mindezzel együtt *felértékelődött a kis valószínűségi jelleggel bekövetkező, de nagy ökológiai és társadalmi kihatásokkal járó művi katasztrófákkal való foglalkozás is.* E tekintetben a műszaki biztonsági követelmények rendkívül gyors ütemben felértékelődtek. Nőtt a lakosság félelme a nagy vízrendszerek, atomerőművek és veszélyes hulladékok elhelyezésével kapcsolatban. A félelem és a katasztrófák lehetősége a későbbiekben kiterjedhet esetleg a biotechnológiákra is. Széles körű társadalmi viták, mozgalmak bontakoznak ki a telepítések racionális vagy irracionális voltáról, ökológiai

és társadalmi veszélyességéről. Itt a szakszerűség és a demokrácia összekapcsolódása vagy ellentétbe kerülése sokkal bonyolultabb annál, mintsem ezt a problémát a szakképzett és a „laikus elem” szembeállítására korlátoznánk. Inkább egy gazdagodó, sokirányúbbá váló szakismereti körnek, társadalmi tapasztalatnak, érdekstruktúrának a döntési mechanizmusához való viszonyrendszere újrendezéséről van szó. Óvakodni kell azonban attól, hogy e fontos, jövőt formáló döntésekben a társadalmi tapasztalatok, a kollektív ismeretek szerepét hängulati elemek váltsák fel.

Témánk szempontjából ugyancsak fontos kérdés, hogy a társadalmi demokrácia erősödésének az igénye a döntések decentralizálására való törekvés, a társuláshoz, a változatos kisebb közösségekre jobban építő társadalom felé való fokozottabb elmozdulás vágya és igénye olyan időszakokban fogalmazódott meg, amikor a szűkös gazdasági viszonyok ehhez a fejlődéshez különösen korlátozott lehetőséget tudnak biztosítani. *Szűkös lehetőségek és egyes korábban tárgyalt fejlesztési alternatívák is sok településben eleve korlátozzák a helyi erőforrások gyarapodását, benne a lakossági erőforrások fokozott bevonásának a lehetőségét is a helyi fejlesztésekben. Az új mechanizmusokhoz az induló feltételek nemcsak vállalatokként, hanem településként is nagyon különbözőek, egyebek között a korábbi időszakok fejlesztési politikájának konzekvenciájaként is.* Miközben gazdaságilag racionális megoldás, hogy azok a vállalatok, intézmények erősödjenek, amelyek jobban eredményesebben gazdálkodnak, települési konzekvenciákban ez azt jelenti, hogy az ilyen vállalatokkal rendelkezők jobban gyarapodnak. Más vállalatoknál, más telepü-

lésekben fordított helyzet lesz. *A mostani romló vagy lassan kibontakozó gazdasági adottság olyan mértékben áthatja alá egyes települések jövőjét, hogy nagyobb távlatokban sem lesz remény innovációs pályára való állásukhoz.* Ez azért nagyobb gond, mert miközben egy-egy vállalatot veszteséggé válás esetén fel lehet számolni, egy-egy település esetében ez már egészen másként jelenik meg. *Sajátos kutatási feladatot jelent tehát, hogy a nehéz vagy kilátástalan helyzetbe került települések jövőjét megrajzolják úgy, hogy abban ne csak a rövidebb vagy középtávú talpon maradás kapjon hangsúlyt, hanem a távlati követelményeknek való megfelelés is.* Ilyen stratégiák felvázolása az ott lakók közreműködésével lehetséges, minthogy valóra váltásuk is csak velük együtt biztosítható.

Befejezésül idekívánczik annak felvetése is, hogy a társadalmi-gazdasági mechanizmus reformja alapvetően új helyzetet teremtsen majd a regionális és ezen belül a településfejlesztési politikában is. Ezzel együtt új típusú kérdésfelvetéseket és válaszkereséseket igényel a regionális kutatásokban is, beleértve ebbe a tudományos-technikai aspektusok térségformáló szerepét. *Megnő a jelentősége az „alulról való építkezés” módszerének.* A piaci viszonyok, vállalati, intézményi törekvések tovagyrúzó hatásából kiindulva lehet eljutni mezo-, illetve makroszintű struktúrák tanulmányozásához. Ennek feltételei a különböző variánsok valóra válásának esélyétől és ütemétől függően alakulnak ki hosszabb vagy rövidebb idő alatt. Az erre való felkészülés azonban már mostani kutatási feladat. A makro- és mikroszférából, a felülről, illetve alulról való építkezés új típusú szintézise viszont a jövő lehetősége.

A SZELLEMI INFRASTRUKTÚRA

DR. KÖSZEGFALVI GYÖRGY

a műszaki tudomány doktora

Településeink, különösen városaink életében, fejlődésében, sorsuk mindenkor alakulásában meghatározó szerepe volt, van és még inkább lesz a jövőben — a várható társadalmi-gazdasági, tudományos és műszaki fejlődés támasztotta követelményekből következően — a „szellemi infrastruktúrának”. Egyrészt a kiművelt emberfőknek, a magasabb iskolai végzettséggel és szakmai kvalifikációval rendelkező, az új iránt érzékeny és fogékony, széles látókörű embereknek. Másrészt azoknak az intézményeknek, amelyek az oktatás, a művelődés, a kulturális élet területén működnek, tudományos kutatásokkal, kísérletekkel foglalkoznak. A kiművelt emberfők tevékenysége és az oktatás, művelődés, kulturális és tudományos élet intézményeinek működése révén kialakított légkör, szellemi atmoszféra városainknak, településeinknek mindenkor sajátos arculatot kölcsönzött és kölcsönöz. Egyedi, gyakran pótolhatatlan vonásokkal gazdagítja az adott város, település közösségének életmegnyilvánulásait, formálja magatartásának, élesztője újat akaró és tevő törekvéseiknek. A települések, különösen a városok szellemi arculatának gyakran messzi vidékekre kisugárzó hatása nagy tájak, ország-részek életét befolyásolja, formálja, s az esetek jelentős részében századokra maradandóan meghatározza. A szellemi infrastruktúra fogalma tehát úgy értelmezhető, hogy a szellemi életet és annak fejlettségét, színvonalát az adott országban, régióban, városban milyen személyi, intézményi, tárgyi tényezők, adottságok jellemzik.

A „szellemi infrastruktúra” fogalmával együtt használják a „települések szellemi élete” fogalmát. Gyakran olvashatjuk a szellemi urbanizáció kifejezést is. A szellemi urbanizáció fogalmán lényegében azt értjük, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként kibontakozott urbanizációs folyamatban a szellemi élet fejlődése hogyan és milyen formában ment, illetve megy végbe. Intézményrendszerének fejlődése, működése, kisugárzó hatása betölti-e azt a szerepet, amelyet a kor követelményei ilyen vonatkozásban a városokkal szemben támasztanak. Elegendő-e a szellemi élet intézményeiben foglalkoztatottak száma, megfelelő-e a felkészültségük színvonala a rájuk háruló feladatok ellátására. Betöltik-e a városok

— jelentőségüknek megfelelően — a szellemi életben is azt a szerepet, amit az anyagi javak termelésében, az irányítási funkciók gyakorlásában ellátnak, eleget tudnak-e tenni annak a „kihívásnak”, amely — ilyen vonatkozásban is — velük szemben megnyilvánul.

Nyugati országokban gyakran a „szellemi tőke” fogalmát használják a szellemi élet intézményrendszereinek és a „kiművelt emberfők állományának, felkészültségük színvonalának, kreatív és innovatív képességüknek a jellemzésére. T. Schulz amerikai professzor a témakör egyik, nemzetközileg elismert kiváló művelője munkáiban a szellemi, alkotó tevékenység jellemzése kapcsán — annak személyi és intézményi feltételeit — „emberi tőké”-nek nevezi és ekként kezeli: „az összes tőke emberi összetevője az emberi beruházás következtében igen nagy lett” . . . — írja erről.

A szellemi infrastruktúra szerepe hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésében

Hazánk életében, az egyes történelmi korszakok társadalmi-gazdasági fejlődésében a szellemi infrastruktúra — az adott korra jellemző intézményrendszereivel — különböző szerepet töltött be. Nemzeti történelmünk sok olyan példát tud mutatni, amikor a szellemi életnek kitüntetett szerepe volt a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamataiban, egyes városok életében. Bizonytalan politikai-társadalmi viszonyok, a gazdasági élet pangása, háborúk, megszállások a szellemi életnek sem kedveztek.

Az egykori források tanúságai szerint a középkor háborúktól, külső támadásoktól mentes évtizedeiben nemcsak a társadalmi viszonyok voltak kiegyensúlyozottak, a gazdasági fejlődés töretlen, hanem a szellemi élet adott korra jellemző intézményei is gyarapodtak, a művészet, a tudomány művelői is fontos szerepet töltöttek be országunk életében. Hazánkban az első egyetemet Nagy Lajos királyunk alapította 1367-ben Pécsen. Ezt követte az óbudai egyetem alapítása Zsigmond király uralkodása idején 1389-ben. Érdemes megjegyezni, hogy például a krakkóit 1364-ben, a bécsit egy évvel később, a heidelbergit (Németország) pedig 1385-ben alapították. Ezek az adatok önmagukban is meghatározó tényezők hazánk

akkori helyzetének, a szellemi élet szerepének a jellemzésére. Nagy Lajos, Zsigmond, majd Hunyadi Mátyás uralkodásának időszakában hazánk középkori fejlődésének csúcsára emelkedett. Az akkori viszonyok között a szellemi élet intézményei is fejlődtek, erősödő szerepet tölthettek be az ország életében. Mátyás mindent megtett annak érdekében, hogy Budát ne csak a világi hatalom szépen kiépített és be rendezett helyeként fejlessze, pompás kiképzésű épületekkel gazdagítsa, hanem olyan szellemi bázissá is alakítsa, amelynek európai a jelentősége. Bonfini leírásából ismert, hogy mintegy ötezer példányszámas, messze földön híres könyvtárat hozott létre, iskolákat épített, sőt korabeli „egyetemi város” építésének terveivel foglalkozott.

A török megszállás másfél százada a szellemi élet fejlődésének korábban felfelé ívelő pályáját is megtörte, a tartósan megszállt területeken szinte semmi vé tette. A XVIII. században mozdul meg ismét érezhetően a hazai szellemi élet. Ebben döntő szerepet játszottak a társadalmi-gazdasági fejlődés viszonylag nyugodtabb körülményei. A külföldi fejlettebb országokkal lassan kiépülő kereskedelmi kapcsolatok a szellemi vonatkozású összeköttetések kibontakozására, erősödésére is ösztönzőleg hatottak. Sok fiatal kapott lehetőséget ismereteinek gyarapítására, tanulmányainak külföldi egyetemeken történő végzésére. Magyar szerzők munkáinak egy részét külföldi nyomdákban állították elő. A protestáns egyházak nagyon sokat tettek a hazai művelődési viszonyok fejlesztéséért. Iskolákat alapítottak, nyomdákat tartottak fent. Sárospatak, Pápa, Sopron, Mezőberény, Debrecen sajátos szellemi arculatának formálásában orosz-lánrésze volt ezeknek az iskoláknak. A katolicizmus a reformáció során tőle elhódolt „lelkek” visszahódításában szintén megkülönböztetett fontosságot tulajdonított az iskolahálózat fejlesztésének, a művelődési viszonyok javításának, az „oskolamesterek” száma gyarapításának. A századforduló utolsó harmadában a francia felvilágosodás eszméinek hatására lassan kibontakozó hazai nyelvújító mozgalom ösztönzőleg hatott a szellemi élet és intézményrendszerének a fejlődésére is. Frappánsan fogalmazta ezt meg 1781-ben a bécsi magyar nemesi testőrség írói csoportjának vezére, Bessenyei György „Jámor szándék” című röplapjában: „...Az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány”, „...legfőbb kulcsa” viszont a nyelv, mert addig egy „nemzet se tehetette magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga nyelvébe bé nem húzta”.

Annak jellemzésére, hogy milyen szerepet tölthetnek be a szellemi élet intézményei egy település életében, fejlődésében, azt Szarvas élete a XVIII. század utolsó harmadában szemléltetően példázza. Tessedik Sámuel a magyar mezőgazdaság fejlesztésé-

nek egyik élharcosa volt. Felismerte és hirdette, hogy a parasztemberek műveltségének növelése, szakmai ismereteinek gyarapítása a mezőgazdaság fejlődésének egyik döntő tényezője. Ennek elősegítése érdekében olyan szakiskolát hozott létre, amely rövid időn belül nemzetközi hírnévre tett szert. Ennek az iskolának a működése, kisugárzó hatása alakította, formálta Szarvas sajátos szellemi arculatát, s következményeiben Szarvas a hazai agárszakemberek képzésének és a mezőgazdasági kutatásoknak egyik külföldön is ismert centruma lett.

A XIX. század mérföldkövet jelentett a hazai szellemi élet fejlődésében. A reformkor kezdetén a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása kedvező feltételeket teremtett a hazai tudományos élet gyorsabb kibontakozásához és fejlődéséhez. A kiművelt emberfők számának gyarapodása fokozatosan éreztette hatását a közművelődési viszonyok fokozatos változásában, a népesség iskolázottsági és műveltségi színvonalának javulásában. Széchenyi István írta ezekben az években a „Hitel” c. könyvében: „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. . . Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencsége”. Az egyetemek (bár számuk még nagyon kevés), a gimnáziumok gyarapodó hálózata, a kulturális élet lassan kibontakozó fejlődését jelző intézmények (színházak, kiadók, múzeumok, stb.) több városunk fejlődésében markánsan érvényesülő szerepet töltenek be. Akkor a még külön élő Buda és Pest mellett Pápa, Sopron, Pécs, Debrecen, Sárospatak, Eger, Esztergom és Veszprém jelentik az ország szellemi infrastruktúrájának területi szerkezetét.

A század második felében végbemenő gyors gazdasági fejlődés nemcsak a népesség társadalmi szerkezetében, foglalkozási irányjaiban váltott ki nagymérvű változásokat, hanem erőteljes ösztönzést adott a szellemi élet fejlődésének is. Az általános tankötelezettség bevezetése, az iskolahálózat fejlődése következményeiben néhány évtized leforgása alatt alapvető változásokat eredményezett a népesség iskolázottsági viszonyaiban. Fokozatosan kiépültek a szellemi infrastruktúra intézményrendszerei. Budapest nemcsak a magyar ipar centruma, hanem a szellemi élet központja is lett. A nagyvárosok gyors fejlődése (mint Pozsony, Kolozsvár, Zágráb stb.) együtt járt azok szellemi bázisainak a megerősödésével is.

Az első világháborút követő trianoni békeszerződés új helyzetet teremtett a szellemi infrastruktúra intézményeinek területi elhelyezkedésében. A korábbi nagyvárosok az új országhatáron kívülre kerültek. Budapestnek az ország egészéhez viszonyított túlsúlya nemcsak a gazdaság életében, hanem a szellemi, kulturális és tudományos életben is jelentkezett.

A szellemi élet intézményrendszereinek területi szerkezetében kialakult aránytalanságokat nem a kívánatos mértékben mérsékelte néhány egyetem, illetve főiskola áttelepülése az ország mai területére (mint például a kolozsvári egyetem Szegedre települése, a korábban Eperjesen működött jogakadémia átjövetele Miskolcra stb.). A két világháború közötti időszak társadalmi viszonyai, a gazdasági fejlődés hosszú ideig tartó stagnálása, majd csak a háborút megelőző években kibontakozó élénkülés kevésbé ösztönözte a szellemi infrastruktúra intézményrendszereinek fejlődését, nem segítette elő arányosabb területi struktúrájának kialakulását.

Hazánk az elmúlt négy évtizedben hatalmas ívű fejlődést tett meg. Ennek a fejlődésnek az eredményeit a gazdasági építőmunka feltételeiben a hetvenes évtized második felében bekövetkezett és ma is meghatározóan érvényesülő kedvezőtlen változások sem csökkenthetik. A mélyreható társadalmi átalakulás és gazdasági fejlődés hatására nagyarányú változások jellemzik a termelőerők országon belüli elhelyezkedését és szerkezetét. E folyamatok következményeként jelentősen átalakultak a népesség települési viszonyai, fejlődött és korszerűsödött infrastruktúrájuk. Különösen gyors volt az urbanizálódás. Ennek intenzitása, az urbanizációs fejlettség elért színvonala azonban az ország egyes térségeiben igen eltérő képet mutat. A legutóbbi időkhöz a területi társadalmi-gazdasági fejlődésnek is meghatározó tényezője az ipar volt. Ez markánsan érvényesült városaink többségének fejlődésében, a népesség társadalmi szerkezetének, életkörülményeinek és életmódjának átalakulásában. Az ipar mellett a gazdasági fejlődés más hatótényezőinek szerepe nem a szükséges, illetve lehetséges mértékben bontakozott ki és érvényesült városaink életében. Különösen vonatkozik ez a szellemi infrastruktúra fejlődésére, intézményeinek elhelyezkedésére.

A területi társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatának tudatos irányításában mérföldkő volt a kormány 1971 tavaszán hozott határozata a területfejlesztés irányelveiről. Ez többek között megállapította: „a területfejlesztés egyik rendezésre váró kérdése a szellemi munkaerő arányosabb területi elhelyezése. Nagyvárosaink és egyes fejlesztési központok kulturális és tudományos bázisát fokozottabban kell fejleszteni. A meglévő budapesti intézetek új kialakítandó részlegeinek vidékre való telepítésével a vidéki egyetemek kutatóbázisának fejlesztésével, új kutatóhelyek létesítésével, meghatározott profilú vidéki tudományos központok kialakítására kell törekedni. Budapestről fokozatosan vidéki fejlesztési centrumokba szükséges telepíteni azoknak a kutató, tervező, oktató intézményeknek, irányító szervezeteknek és olyan országos nagyvállalatoknak a központjait,

amelyek tevékenysége nem kapcsolódik szükségszerűen a főváros gazdasági és kulturális életéhez”.

Érdemes e helyütt idézni az 1971 márciusában kormány szinten elfogadott Országos Településhálózathatározat Koncepcióval kapcsolatos megállapítást: „A korszerű településhálózat kialakítása érdekében... Az ipar egyes nagy vonzásközpontjaiban fokozatosan kifejlesztendő az ipar fejlesztéséhez és hatékony működéséhez szükséges kutatási, szakoktatási stb. (számítástechnikai, szervezési, tervezési stb.) intézmények”... „A mezőgazdasági termelést irányító központokban biztosítandók a mezőgazdaság fejlesztéséhez és hatékony működéséhez szükséges kutatási, szakoktatási stb. intézmények”...

Az irányelvek közzététele óta eltelt időszak során jelentős erőfeszítések történtek a szellemi infrastruktúra intézményrendszereinek arányosabb területi elhelyezkedését és fejlődését biztosítani hivatott feltételek megteremtése érdekében. Újabb felső- és középfokú szakoktatási intézményekkel gyarapodtak vidéki városaink. A Magyar Tudományos Akadémia sokat tett a vidéki tudományos bázisok fejlesztése érdekében. Eme erőfeszítések eredményeként a hazai tudományos és — ennek közvetlen hatásként — szellemi életben meghatározó szerepet tölt be a Szeged, Debrecen, Pécs és Veszprém városokban működő tudományos bázisok által kifejlesztett tevékenység (mint például Szegeden a mikrobiológiai, Debrecenben az atomenergia, Pécsen az orvostudományi és regionális kutatások stb.).

A vidéken működő tudósok, tudományos kutatók alkotó tevékenységének célszerű összefogásában, erőfeszítéseik irányításában és koordinálásában aligha értékelhető túl az Akadémia területi bizottságainak létrehozása és eredményes munkája. Kulturális életünk sok új rendezvénye — a korábban rendszeresen szervezettek kivételével — vidéki városainkhoz, településeinkhez kapcsolódik. Nyári szabadegyetemek, fesztiválok, alkotótáborok, kiállítások, színházi előadások és sok más rendezvény említhetők ennek kapcsán. A vidéki városokban működő tervezőszervezetek is fontos tényezői a szellemi életnek, a sajátos szellemi-kulturális arculat kialakulásának és fejlődésének.

A sokoldalú erőfeszítések eredményeként végbenemint számottevő fejlődés ellenére a szellemi infrastruktúra intézményrendszereinek országon belüli területi elhelyezkedése igen aránytalan. A „szellemi élet” még nem tölti be azt a szerepet, amit vele szemben a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményei támasztanak. A szellemi élet decentralizációja a termelőerők területi elhelyezkedésének változásaitól lényegesen elmaradt. Kevésbé mérséklődött a tudományos kutatás-fejlesztés túlzott fővárosi koncentrációja. Ezért is hangsúlyozza az Országgyűlés 1985.

áprilisi, a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól hozott határozata: „... a szellemi erőket hatékonyabban kell hasznosítani és elő kell segíteni arányosabb területi elhelyezkedésüket”.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk mai szakaszában, s a jövőben még inkább döntő szerepe van annak, milyen településeink, s ezen belül különösen városaink szellemi infrastruktúrája; vannak-e, mennyien és milyen szerepet töltenek be fejlődésükben a „kiművelt emberfők”. Hogyan működnek a szellemi élet intézményei, műhelyei. Segítik-e a települések fejlődését, motorjai-e a népesség sorsának jobbrafordulását szorgalmazó tetteknek, törekvéseknek, vagy attól távolabb kerülve, netán „parttalan” életükkel alig észrevehető a szerepük a helyi társadalom közösségeinek életében, emberi, morális magatartásában, megnyilvánulásában. Mai és jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődésünk alapkérdéseiként fogalmazható meg: alkalmas-e, illetve alkalmassá tehető-e városaink minél nagyobb köre az újabb ismeretek, tudományos és kulturális eredmények befogadására, közvetítésére szűkebb-távolabbi vidékük felé. Képesek-e hordozói lenni a gazdaság — parancsoló szükségszerűségként megfogalmazott — megújulásának, az új szellemi, tudományos, kulturális és oktatási központok, sajátos innovációs centrumok szerepének betöltésére. A termelés fejlesztésének és az életkörülmények javításának döntő feltétele a népesség kulturális színvonalának emelése, a szellemi infrastruktúra és a termelés területi összhangjának javítása — fogalmazta meg az Országgyűlés 1985. áprilisi határozata.

Településeink szellemi infrastruktúrája

Településeink, különösen a városok mai szellemi infrastruktúrája, fejlettségének színvonala igen eltérő — bizonyos értelemben ellentmondásos — képet mutat. Városaink egy része kiemelkedő, meghatározó szerepet tölt be az ország szellemi életében, kulturális fejlődésében: szellemi infrastruktúrájuk fejlettségi színvonala, sajátos szellemi arculatuk nemzeti kultúránk markáns jegyeit tükrözi. Ugyanakkor városaink jelentős hányadának szellemi élete — népességük társadalmi szerkezetének mélyreható átalakulása és gyors gazdasági fejlődésük ellenére — nem a lehetséges, még inkább a szükséges mértékben jelzi az elmúlt évtizedekben végbement változások folyamatait, illetve azok közvetlen vagy közvetett hatásait, következményeit.

Először a népesség iskolázottsági viszonyairól szólnunk. A népesség iskolázottsági viszonyait a leg részletesebben a legutóbbi, 1980-ban tartott népszámlálás adatai mutatják be. Ennél újabb adatok sajnos csak szűkkörűen állnak rendelkezésre.* Az

újabb adatok, valamint a tapasztalati úton nyert ismeretek, az ország különböző térségeiben készített esettanulmányok azt mutatják, hogy a népszámlálás óta elmúlt években lényeges arányeltolódások a népesség iskolázottsági viszonyaiban (sajnos) nem következtek be.

A vonatkozó adatok szerint 1984-ben a 10 éves és idősebb népesség 1,1%-a nem járt iskolába; 1980-ban hasonló arányt figyeltek meg. Az analfabéták között a nők aránya a férfiakkal szemben magasabb. Városokban (Budapesttel) 1984-ben a 10 éves és idősebb népesség 0,6%-a nem járt iskolába; a községekben ez az arány 1,7% volt. (Szükséges megjegyezni, hogy 1984 után 125-re gyarapodott a városok száma. Ez a körülmény az arányokban lényeges változást nem jelent.)

A városok részletes elemzése azt mutatja, hogy a népesség iskolázottsági viszonyai a legkedvezőbbek a fővárosban (sajnos erre lehetőséget csak az 1980-as népszámlálás adatai adnak). A 10 évesnél idősebb korú népesség mindössze 0,4%-ának nincsenek semmiféle iskolai végzettsége: a férfiaknál ez az arány némileg alacsonyabb, a nőknél pedig valamivel magasabb. A 15 évesnél idősebb korú népesség nagy többsége elvégezte az általános iskolát: a férfiak 82,6%-a, a nők 74,6%-a. A 18 évesnél idősebb korú népesség közel kétötöde befejezett középiskolai végzettséget tudhat magáénak: a férfiak aránya ebben az esetben 42,2%, a nőké pedig 35,9%. A 25 éves és az ennél idősebb korú népesség 13,1%-a befejezett felsőfokú tanintézeti végzettséggel rendelkezik. A nemek arányát vizsgálva, a férfiak részesedése 18,2%, a nőké — más végzettségi viszonyokhoz képest — lényegesen nagyobb különbséget mutat: 8,8%-ot. A népesség iskolai végzettségének ezen megfigyelt arányai önmagukban is kifejezésre juttatják a fővárosban koncentrálódó szellemi potenciál egyik döntő, meghatározó tényezőjét: a kiművelt emberfők nagy tömegét. Ezzel is magyarázható — többek között — a főváros kitüntetett szerepe és jelentősége az ország szellemi életében, kulturális fejlődésében.

A korábbi öt megyei város — Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr — mellett, az utóbbi évtizedben végbement gyors fejlődés eredményeként erőteljes népességyarapodás jellemezte Nyíregyházát, Székesfehérvárt és Kecskemétet is. Népességük száma meghaladta a százezer főt. Ezek a városok alkotják az ország nagyváros-hálózatát. Ennek a folyamatnak egyik markáns jellemzője ezekben a városokban a népesség társadalmi szerkezetének felgyorsuló átalakulása, a foglalkoztatottsági struktúrán belüli arányváltozások, az iskolázottsági színvonal emelkedése. Ezt mutatják a számok, illetve az általuk kifejezett arányok.

A 10 éves és annál idősebb korú népesség körében az analfabéták aránya nagyvárosaink közül

*L. a KSH 1986-ban kiadott anyagát: „Oktatás, művelődés 1950–1985”

Debrecenben, Nyíregyházán és Kecskeméten eléri az össznépesség kerekén 1%-át. Ugyanakkor Győrött a legalacsonyabb az arányuk: 0,4%. A nagyvárosokban a megfigyelt korcsoportban a női analfabéták aránya lényegesen, helyenként majd háromszorosan meghaladja a férfiak arányát. Másirányú vizsgálatok feltárták, hogy az analfabéták túlnyomó többsége a cigány népesség köréből kerül ki, nemcsak a nagy, hanem a közép- és kisvárosokban is. Társadalmi beilleszkedésük egyik nagy akadályát — egyéb más körülmények mellett — többek között ez is jelenti.

Eltérő képet mutat az egyes nagyvárosokban a 15 éves és idősebb korú népesség körében a nyolc általános iskolát végzettek aránya: a legmagasabb Székesfehérváron: 81,2%; a legalacsonyabb Szege-den: 75,2%. A nemek közötti arányok nem térnek el annyira egymástól, mint az analfabéták esetében. A 18 éves és ennél idősebb korú népesség körében a középiskolai végzettségűek aránya minden nagyvárosunkban alatta marad a fővárosban megfigyelt aránynak. Ez esetben sincsen lényeges különbség a nemek között. A főváros és a nagyvárosok közötti különbség különösen szembetűnő — a főváros javára — a befejezett felsőfokú tanintézeti végzettség-gel rendelkezők esetében. Legmagasabb Debrecenben és Székesfehérváron a 25 éves és ennél idősebb korú népesség aránya: 10,8%. A felsőfokú végzettségű nők aránya közel fele a férfiakénak.

Igen eltérő képet mutatnak a népesség iskolázottsági viszonyai középvárosainkban. A középvárosok jellege, szerepe a településhálózat rendszerében eltérő. 10 város megyeszékhely funkciót tölt be (Békéscsaba, Eger, Kaposvár, Salgótarján, Szekszárd, Szolnok, Szombathely, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg). A hazai ipar területi struktúrájában meghatározó szerepet játszó városok egy része — köztük új szocialista városaink — alkotja a középvárosok derékhadát (Ajka, Dunaújváros, Gyöngyös, Kazincbarcika, Komló, Nagykanizsa, Orosháza, Ózd, Vác). Hagyományos történelmi múlttal rendelkező városok egy része is itt van, mint például Baja, Esztergom, Gyula, Hódmezővásárhely, Pápa, Sopron. A többi középváros — Érd kivételével — egykori, sajátos fejlődési pályát bejárt agrárváros (Cegléd, Hajdúböszörmény, Jászberény, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Szentes).

A 10 évesnél idősebb népesség körében igen eltérő képet mutat az analfabéták aránya. A legalacsonyabb Veszprém-ben (0,3%) és a legmagasabb Kiskunhalason (2,7%). A megyeszékhelyeken az analfabéták aránya 0,3 és 1,1% közötti. Az ipari városokban — Ózd és Gyöngyös kivételével — viszonylag alacsony az analfabéták aránya. Hagyományos városainkban ugyanakkor nagyon eltérő arányokat figyelhetünk meg (Sopron például 0,4%, Baja pedig 1,7%). A kö-

zépvárosok csoportjában a 10 évesnél idősebb népesség körében az analfabéták aránya a legmagasabb az egykori agrárvárosokban. Az analfabéták nemek közötti aránya a nagyvárosokkal közel azonos arányt mutat.

Eltérőbb arányokat mutatnak a 15 évesnél idősebb korú népesség általános iskolai végzettségét jellemző számok. Dunaújvárosban, Kazincbarcikán, Szombathelyen, Veszprém-ben, Zalaegerszegen a 15 évesnél idősebb korú népesség több mint 88%-a elvégezte az általános iskola nyolc osztályát. A középvárosok közül Hajdúböszörményben a legalacsonyabb az általános iskolát végzettek aránya (58,1%). Az általános iskolai végzettség nemek közötti aránya e vonatkozásban is megegyezik a nagyvárosokéval.

Nagy eltéréseket figyelhetünk meg középvárosainkban a közép- és felsőfokú végzettségűek arányait illetően. A 18 évesnél idősebb népesség körében a középiskolai végzettségű népesség aránya a legalacsonyabb Hajdúböszörményben (14%), majd Kiskunfélegyházán (18,9%). Ugyanakkor magas Veszprém-ben (40,7%) és Egerben (40,9%). Ezek a nagyfokú eltérések ellenkező előjelű, de azonos problémákat jeleznek az érintett városok társadalmi-gazdasági fejlődésében. Ahol alacsony arányokkal találkozunk, ott ez a helyzet nagy nehézségi nyomatókkal fékezi a gyorsabb társadalmi-gazdasági fejlődés kibontakozását. Azokban a városokban pedig, ahol magas arányokkal találkozunk, bizonyos foglalkoztatási, elhelyezkedési problémákat jelentenek, különösen a nők vonatkozásában. A 25 évesnél idősebb korú népesség körében a legmagasabb a felsőfokú végzettségűek aránya Veszprém-ben (12,8%), illetve Egerben (12,2%). Budapest után az országban ilyen kedvezően magas aránnyal csupán ez a két város tűnik ki. Ugyanakkor a hazai gazdaság területi struktúrájában és a településrendszerben meghatározó szerepet betöltő középvárosokban a felsőfokú végzettségűek aránya általában alacsony, egyes középvárosokban különösen alacsony (Hajdúböszörmény 3,2%, Komlón 3,9%, Érd 4,0%, stb.).

A magyarországi városállomány derékhadát a kisvárosok jelentik. Kisvárosaink jellege, településhálózatban betöltött szerepe rendkívül heterogén: egy csoportjuk történelmi város, gazdag múltbeli hagyományokkal, sajátos szellemi, kulturális arculattal (mint például Kalocsa, Kőszeg, Szentendre, Szarvas). Másik csoportja egykori agrárváros, ma is fontos szerepet tölt be a mezőgazdasági termelés szervezésében és irányításában (Mezőkövesd, Nagykőrös, Törökszentmiklós, Túrkeve és mások sorolhatók többek között ide). A kisvárosok egy részének a fejlődése szorosan kapcsolódott a szocialista iparosításhoz: ma az ország jellegzetes iparvárosai (Leninváros, Oroszlány, Paks, Százhalombatta). A kisvárosok többsége

vegyes jellegű. Korábban községek voltak; a városi funkciók fokozatos gyarapodása, kedvező földrajzi helyzetükből fakadóan vonzó hatásuk érvényesülése a környezetükben fekvő településekre és más tényezők eredményezték városi rangra emelésüket.

Az elmondottakból következik, hogy szellemi arculatuk is igen heterogén. A lakosság iskolázottsági viszonyainak vizsgálata során szembetűnik, hogy nagy részükben magas a 10 éven felüli népesség körében az analfabéták aránya (különösen az Alföldön fekvő kisvárosokban). Ez összefügg azzal is, hogy az országban élő cigány népesség nagy hányada a keleti-északkeleti térségekben — így az Alföldön — él. A 15 éven felüli népesség körében a középiskolai végzettségűek aránya — a nagyon kevés kivételtől eltekintve — alatta marad a közép-, s méginkább a nagyvárosokban korábban bemutatott arányoknak. Még kedvezőtlenebb a helyzet, ha a 25 éven felüli népesség körében a felsőfokú végzettségűek arányát vizsgáljuk. Csak egyes speciális szerepkört ellátó kisvárosban közelítik meg az arányok a közép-, illetve nagyvárosok csoportjában megfigyelt arányokat. Gödöllő, Keszthely esetében az agrár felsőoktatás ott működő intézményei, kutatóbázisa magyarázza a felsőfokú végzettségűek magas arányát. Szentendre különösen az utóbbi két évtizedben lett a fővárosban dolgozó értelmiségiek egyik keresett lakóhelye. Balatonfüred vonatkozásában az ott működő színház szerepe a meghatározó.

1980-ban a községekben élt 7 éves és idősebb korú népesség 2,2%-ának nem volt semmiféle iskolai végzettsége. Az általános iskola 1–5. osztályát a 7 évesnél idősebb népesség 19,2%-a, 6–7. osztályát 29,3%-a a teljes nyolc osztályt pedig 26,2%-a végezte el. Ez a 7 évesnél idősebb korú községi népesség kereken háromnegyedét jelenti. Ezzel szemben a városi népesség 59%-a rendelkezett befejezett, illetve az általános iskola néhány osztályának befejezését tanúsító okmánnal. A 7 évesnél idősebb községi népesség 2,8%-a befejezetlen középfokú iskolai végzettségű; kereken 10%-a fejezte be a középfokú szakmunkásképző iskolai, illetve szakiskolai tanulmányait; a vizsgált népesség 8%-a befejezett középiskolai végzettségű. A befejezett középiskolai végzettségű népesség aránya a vizsgált népességstruktúrában a községi településekben a városi arányok felét sem közelítette meg 1980-ban (1980 óta — a megfigyelések szerint — az arányok kevésbé változtak).

A községi népesség iskolázottsági viszonyait országos átlaggal kifejező arányok azonban nagy regionális különbségeket takarnak. Az esettanulmányokra alapozott értékelések arra hívják fel a figyelmet, hogy a legkedvezőtlenebbek a községi népesség iskolázottsági viszonyai az apró- és törpefalvas térségekben. Itt a demográfiai korstruktúra kedvezőtlen alakulása köz-

vetlenül befolyásolja a népesség iskolázottsági viszonyait. A városok, különösen pedig a nagyvárosok és az ipari centrumok közvetlen szomszédságában fekvő községekben kettős, ellenkező irányú folyamattal találkozunk. Egyfelől a városokban dolgozó értelmiségi és más magasabb iskolázottságú rétegek jelentős része lakóhelyüli — különböző okok miatt — a város körüli községeket választja. Ez erőteljesen módosítja ezeknek a településeknek a társadalmi szerkezetét, javítja népességük iskolázottsági viszonyait. Másfelől igen erőteljes folyamat az alacsonyabb iskolai végzettségűek — az esetek jelentős részében analfabéta cigány népesség — beáramlása ezekbe a településekre.

Településeink lakosságának iskolázottsági viszonyait vizsgálva nem nélkülözhetjük az oktatás — általános, közép-, felsőfokú illetve a szakmunkásképzés — adott személyi és tárgyi feltételeinek értékelését.

Az e vonatkozásban rendelkezésre álló legutolsó adatok szerint 1985-ben az országban működő általános iskolák száma — a részegység iskolákkal együtt — 3546 volt. A felsőtagozatos iskolák aránya több mint 80,0%-ot képviselt. Az osztálytermek — pontosabban az osztálytermi célra használt helyiségek — száma 43 800 volt. Az egy osztályteremre jutó tanulók száma átlagosan 29,6 fő volt. A megfigyelt adatok szerint az 1 297 818 tanulót 88 066 pedagógus oktatta; egy tanerőre 14,7 tanuló jutott. Országos átlag alapján minden 100 pedagógus közül négy pedagógiai képzés nélküli tanerő volt.

Az országos átlagot bemutató adatok helyenként jelentős regionális különbségeket, eltéréseket takarnak. Mindenekelőtt szükséges megemlíteni, hogy az általános iskolai oktatás céljaira igénybe vett osztálytermi helyiségek állapotáról, oktatási célú alkalmasságáról részletes információk nem állnak rendelkezésre. Az ország egyes térségei, a városok, illetve a községek állapotának jellemzésére közölt adatok csak a mennyiségi vonatkozású összehasonlítást teszik lehetővé. A megfigyelt időpontban az egy osztályteremre jutó tanulók száma — a megyék közötti összehasonlításban — a legmagasabb volt Pest megyében: 33,5, a legalacsonyabb Zala megyében: 25,9. Ugyancsak ebben a területi összehasonlításban az egy tanerőre jutó tanulók száma megint csak a legmagasabb Pest megyében: 16,6, míg a legalacsonyabb Baranya megyében: 13,3. A legtöbb pedagógiai képzés nélküli általános iskolai tanerő Budapesten működik: az összes tanerők mintegy 70%-a. A megfigyelt időpontban a legalacsonyabb arány Győr-Sopron megyében volt: 2% körüli.

A városok helyzetét részleteiben vizsgálva, még nagyobb eltérésekkel, különbségekkel találkozunk. Például az egy tanerőre jutó tanulók száma 14,9 volt. A városokban átlagosan az egy osztályteremre (osz-

tálytermi célra használt helyiségre) jutó tanulók száma 32,3 volt. Az átlagosnál rosszabb volt a helyzet a városok közel harmadában. Ezek között egyaránt vannak nagy-, közép- és kisvárosok, illetve ipari centrumok vagy vegyes jellegű városok. Ha lennének az osztálytermek állapotát, berendezettségük és felszereltségük színvonalának minőségi adottságait értékelő adatok, akkor egyrészt lényegesen rosszabb ellátottsági viszonyokkal találkozánk, másrészt a mennyiségénél nagyobb mértékű regionális különbségeket figyelhetnénk meg.

A községi települések vonatkozásában — a városokhoz képest — még nagyobb eltérésekkel, az esetek jelentős részében az általános iskolai oktatás lényegesen kedvezőtlenebb, illetve rosszabb személyi és tárgyi feltételével találkozhatunk. E helyütt nincsen lehetőség ennek részletesebb tárgyalására. Csúpan két területi problémára szeretnénk utalni ezzel összefüggésben. Részletes vizsgálatok azt jelezik, hogy különösen kedvezőtlenek az általános iskolai oktatás infrastrukturális feltételei a budapesti agglomeráció községi településeinek egy részében, valamint Pest megye községeiben általában. Többek között ez az egyik feszültséggóc. A másik az ország azon térségeinek helyzete, ahol különösen erőteljes volt az iskolák körzetesítése (aprófalvas, tanyás térségekben). Itt ez a folyamat — deklarált céljai ellenére — nem mindig eredményezte az általános iskolai oktatás személyi feltételeinek és tárgyi infrastrukturális helyzetének javulását.

Az általános iskolai oktatás kedvezőtlen infrastrukturális feltételeinek eddig csúpan az egyik oldaláról szoltunk. Szükséges a másik oldalról is említést tenni. A városokban, különösen a nagyvárosokban megvalósított iskolaépítések gyakran eredményezték „mamutiskolák” létrejöttét. Az oktatás jobb technikai feltételei, az oktató-szemléltető eszközellátottság magasabb színvonalra, az egy tanterőre, illetve osztályteremre jutó tanulók mennyiségileg elfogadható számarányai mellett kedvezőtlen körülményekkel is találkozunk; az iskolai oktatás túl „iparszerű” jellege lesz az uralkodó, az e vonatkozásban is szükséges „emberi lépték” háttérbe szorult stb. A tanulók és a tanerők nagymérvű koncentrációjának célszerű voltát a neveléstudomány sok művelője gyakorlati tapasztalatai alapján megkérdőjelezi, illetve kétségbe vonja.

1985-ben a középiskolákba járó tanulók száma meghaladta a háromszázezret: 320 708 fő volt. Ebből 236 104 fő volt a nappali tagozatos tanulók száma, a dolgozók középiskoláiba járóké pedig — a kiegészítő érettségi tagozattal együtt — 84 604 fő. 1980 óta csökkent a középiskolába járók száma. Hazánk ezer lakosára 22,2 fő középiskolai tanuló jutott (nappali és esti tagozatosok együtt). A középiskolai osztály-

termek száma 6902 volt. A nappali tagozatos tanulók száma alapján egy tanterőre 13,2, egy osztályteremre pedig 34,2 tanuló jutott.

Az országos számok és az ennek alapján számított átlagok mögött e vonatkozásban is jelentős regionális eltérések, különbségek vannak. Kettős értelemben: egyrészt a megyék között, másrészt pedig a városok, illetve a községi települések vonatkozásában.

A 6902 középiskolai osztályterem több mint négyszázötöd a városokban volt található. A fővárosi középiskolai osztályterem száma 1656 volt; a városokban a megfigyelt időpontban nyilvántartott osztályterem 27,2%-a, az ország összközépiskolai osztályterem állományának pedig 23,8%-a. A községi településekben mindössze 848 volt a középiskolai osztályterem száma: ebből 44 kiemelt községi településben 426 osztályterem volt (a községekben nyilvántartott termek kerekén fele).

A városok szerepét fejezi ki a középiskolai oktatás vonatkozásában az a mutató, amelyik az ezer lakosra jutó tanulók számát szemlélteti. Ez a mutató összetett lényegében két folyamatot tükröz: egyrészt milyen az adott városban a középiskolai tanulók aránya, másrészt pedig milyen vonzást gyakorolnak a középiskolák a városhoz közelebb vagy távolabb fekvő településekre. A fővárosban az ezer lakosra jutó tanulók száma jóval alatta marad az országos és a városi átlagnak. A mutató értéke szembetűnően tükrözi a főváros rendkívül előregedett korstruktúráját, kedvezőtlen demográfiai viszonyait. A Budapest középiskoláiban tanulók 83%-a helyben lakó. A 18 megyeszékhely mutatói egymástól jelentősen eltérő értékeket jeleznek. Mindössze egy megyeszékhely, Tatabánya esetében alacsonyabb az ezer lakosra jutó tanulók száma az országos és a városi átlagnál.

Különösen magas az ezer lakosra jutó tanulók száma Egerben, Szekszárdon és Zalaegerszegen. A nem megyeszékhely funkciót betöltő városok mutatójának értékei igen nagy különbségeket jeleznek. A legalacsonyabb az ezer lakosra jutó tanulók száma két Budapest közelében fekvő városunkban, Dunakeszin és Érden, valamint négy ipari városban (Oroszlány, Várpalota, Paks és Ajka). Különösen magas értékek jellemzőek egyfelől az ország hagyományos iskola- városaira (mint például Esztergom, Vác, Pápa), másfelől a kedvezőbb demográfiai adottságokkal (magasabb népszaporulat, fiatalabb korstruktúra) kitűnő térségek városaira (mint például Fehérgyarmat, Kiskőrös, Mátészalka stb.). Az egy osztályteremre jutó tanulók számát tekintve viszonylag kiegyensúlyozottabb helyzettel találkozunk. Lényegében hasonló a helyzet az egy tanterőre jutó tanulók számát illetően.

1985-ben az ország különböző szakmai képesítést adó szakmunkásképző iskoláiban 176 380 tanuló

tanult. A tanulók kereken 20%-át Budapest szakmunkásképző iskolái fogadták be. Országosan a szakmunkásképző iskolák száma 274, az osztályteremk száma 3091 volt. A szakmunkásképző iskolák országban belüli területi elhelyezkedése viszonylag egyenletes. A területi különbségek a szakmunkásképzés minőségi tényezőiben, az iskolák működésének körülményeiben követhetők nyomon, mint erre konkrét esettanulmányok felhívják a figyelmet.

A települések, különösen pedig a városok szellemi infrastruktúrájának egyik kitüntetett jelentőségű faktora a felsőfokú oktatási intézmények és azok működése, az általuk kifejtett, sugárzott hatás szellemi arculatot formáló ereje.

1985-ben hazánkban a felsőfokú oktatási intézmények hallgatóinak száma 99 344 fő volt: ebből nappali tagozaton 64 190 fő, az estin 6203 fő és levelezőn 28 951 fő tanult. A hallgatók nagyobbik fele nő volt: 53 188. (Ezekben a számokban a külföldi hallgatók is benne vannak.)

Budapesten 6 egyetem és 18 főiskola működik. A 24 felsőoktatási intézményben a megfigyelt időpontban 44 900 fő tanult. Nappali tagozaton 28 475 fő, esti tagozaton 5354 fő és a levelező tagozaton 11 071 fő. Az utóbbiak magas arányát a főváros gazdaságának jelentősége magyarázza. A hallgatóknak valamivel több mint a fele nő volt.

A budapesti felsőoktatási intézmények hallgatóinak több mint a fele az egyetemeken tanul. A főváros, s egyben az ország legnagyobb egyeteme az Eötvös Loránd Tudományegyetem, melynek négy karán (állam- és jogtudományi, bölcsész- és természettudományi, valamint általános iskolai tanárképző főiskolai kar) a megfigyelt időpontban 8522 volt a hallgatók száma. A főváros és az ország második legnagyobb egyetemén, a Műszaki Egyetem hat karán (építő-, gépész-, építész-, vegyész-, villamos- és közlekedésmérnöki) 8109 hallgató tanult. A főváros harmadik legnagyobb egyeteme a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Három karán (ipari, kereskedelmi és általános közgazdasági) 3544 fő volt a hallgatók száma. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem három karán — általános orvostudományi, fogorvosi és gyógyszerésztudományi — 3347 hallgató végezte tanulmányait. A hallgatók létszámát tekintve kisebb Kertészeti Egyetemen — a tartósítóiipari és a termesztési karon — 977 hallgató, az Állatorvostudományi Egyetemen pedig 524 hallgató tanult.

Nagyon széles körű oktatási-képzési lehetőséget nyújtanak a fővárosban működő főiskolák. Ezek a következők: Orvostovábbképző Intézet Egészségügyi Főiskolai Kara, a Gyógypedagógiai Tanárképző, az Iparművészeti, Képzőművészeti, Színház- és Film-művészeti, a Zeneművészeti, a Testnevelési, a Tanítóképző, a Villamosipari, a Gépipari, a Könnyűipari,

az Építőipari, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari, a Külkereskedelmi, a Pénzügyi és Számviteli és az Államigazgatási Főiskolák, valamint a Mozgássérültek Nevelőképző és Nevelő Intézete és az Állami Balett Intézet.

A főváros felsőoktatási intézményei hatalmas szellemi potenciált képviselnek. A tanári állomány az oktató-nevelő munkán kívül meghatározó szerepet tölt be a többszáz tanszéken és az egyetemeken és főiskolákon működő intézetekben folyó kutatómunkában, melynek eredményei sokoldalúan szolgálják a népgazdaság fejlődését. Kiemelkedő a művészet különböző területein szakemberek képzésével foglalkozó főiskolák szerepe a kulturális életben.

Az ország második legnagyobb egyetemi városa Szeged. A városban működik a József Attila nevét viselő tudományegyetem három karral (állam- és jogtudomány, bölcsészet és természettudomány) és az Orvostudományi Egyetem két karral (általános orvos- és gyógyszerésztudományi kar, valamint a fogorvostudományi szak). Ezenkívül két főiskola — Tanárképző és Élelmiszeripari — gazdagítja a felsőfokú oktatási intézmények hálózatát. Szeged otthont ad a Budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem és a Zeneművészeti Főiskola, valamint az Orvostovábbképző Intézet kihelyezett tagozatainak. Ezekben az intézményekben majdnem nyolc és félezer diák tanul. Szeged szellemi és kulturális életének markáns meghatározói a felsőfokú oktatási intézmények, amelyek kiemelkedő szerepet töltenek be a tudomány művelésében is.

Debrecen az ország harmadik legnagyobb felsőfokú oktatási központja. Három önálló egyetemnek, egy egyetem kihelyezett tagozatának, két főiskolának és két főiskola kihelyezett tagozatának ad otthont. A Kossuth Lajos Tudományegyetem két karán (bölcsészet és természettudományi), az Agrártudományi Egyetemen, az Orvostudományi Egyetemen (általános orvostudományi kar és a fogorvostudományi szak), valamint budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kihelyezett tagozatán több mint négyezer hallgató tanult. A Tanítóképző és Építőipari Műszaki Főiskolán, valamint a budapesti Zeneművészeti és Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolák kihelyezett tagozatain mintegy két és félezer hallgató végezte tanulmányait. A város felsőoktatási intézményeiben tanuló hallgatók száma 1985-ben összesen közel hétezer fő volt. A városban működő egyetemek és főiskolák Debrecen szellemi potenciáljának legjelentősebb részét képviselik. Az oktató-nevelőmunka mellett hazai és nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedő jelentőségű tudományos munka folyik a felsőoktatási intézmények tanszékein és intézeteiben.

Pécsett két egyetem, a Pollack Mihály Műszaki Főiskola és a budapesti Zeneművészeti Főiskola kihelyezett tagozata működik. A Janus Pannonius Tudománytemnek három kara (állam- és jogtudományi, közgazdaságtudományi és tanárképző), az Orvostudományi Egyetemnek egy kara (általános orvostudományi) és egy önálló szaka (fogorvostudományi) van. A két egyetemen csaknem ötezer, a Pollack Mihály Főiskolán másfélezer a hallgatók száma. A zeneművészeti tagozatával együtt valamivel több mint hat és félezer főnyi diáksereg ad sajátos arculatot a város szellemi és kulturális életének.

Miskolcon négy felsőfokú oktatási intézmény működik. A legnagyobb közülük a négy karral működő Nehézipari Műszaki Egyetem (gépész-, bányá- és kohómérnöki karok, valamint a műszaki oktató), amelyet az ötvenes évek elején telepítettek a városba. Az Állam- és Jogtudományi Kar elődje az első világháború után Eperjesről ide települt Jogakadémia. A Közgazdaságtudományi Egyetem és a Zeneművészeti Főiskola kihelyezett tagozatain tanulókkal együtt mintegy három és félezer hallgató tanult a város ezen intézményeiben. Miskolc társadalmi fejlődésében, szellemi életében az elért eredmények ellenére még nem a szükséges, illetve lehetséges szerepet töltik be a felsőfokú oktatás műhelyei.

A fővároson és az ország eme négy nagyvárosán kívül még négy városban működik egyetem. Keszthelyen Agrártudományi, Sopronban Erdészeti és Faipari, Veszprémben Vegyipari és Gödöllőn szintén Agrártudományi. Keszthelyen az egykori Georgikon – Európa első mezőgazdasági iskolájaként alapította Festetics György – az Agráregyetem elődje. Sopronba az első világháború után a felvidékről települt át az egykori Erdőmérnöki Egyetem. Veszprém és Gödöllő egyetemeit a vidék szellemi életének fejlesztése jegyében telepítették az ötvenes években.

A fentiekben bemutatottakon kívül az ország 24 városában és egy községében találunk felsőfokú oktatási intézményeket. Ezeket az elmúlt két-két és fél évtizedben hozták létre. Közülük mindössze egy kihelyezett egyetemi (a keszthelyi) tagozat van, Mosonmagyaróváron a Mezőgazdaságtudományi Kar. A többi felsőoktatási intézmény vagy önálló főiskola, illetve annak kihelyezett tagozatai, vagy egyetemek főiskolai karai. A tudatos területi decentralizálás eredményeként kettő kivételével (Békéscsaba, Tata-bánya) minden megyeszékhelyen működnek felsőoktatási intézmények. Ezen kívül még Dunaújváros, Esztergom, Baja, Jászberény, Mezőtúr, Hajdúböszörmény, Szarvas, Hódmezővásárhely, Gyöngyös, Kézdivásárhely és Sárospatak említhetők. A szellemi infrastruktúra arányosabb területi elhelyezkedése érdekében az elmúlt évtizedekben megvalósított felsőoktatási intézmény telepítések, fejlesztési intéz-

kedések e vonatkozásban a leglátványosabb akciókat jelentették. Sajnos a szellemi infrastruktúra más elemeinek vonatkozásában ilyen szembetűnő eredményekkel – a korántsem lebecsülendő fejlődés ellenére – még nem találkozhatunk.

A főváros és a négy nagyváros (Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged) azonban mind a mai napig megőrizték túlsúlyukat a felsőfokú oktatási intézmények vonatkozásában is. Ezt jól szemlélteti az, hogy az ezekben az intézményekben tanuló hallgatók közel háromnegyede az öt városban tanul, és itt működik a tanári kar több mint háromnegyede. Az egyetemek és főiskolák tanszékein és intézeteiben folyó kutatómunka több mint negyötöde szintén ebben az öt városban koncentrálódik (a művelt témák számát, a kutatások jellegét stb. tekintve).

Az elmúlt évtizedekben, különösen a hetvenes évek elejétől eszközölt fejlesztések ellenére a tudományos élet intézményrendszereinek országon belüli területi elhelyezkedése és szerkezete még ma is igen aránytalan. A kutató-fejlesztő helyek valamivel több mint a fele Budapesten működik. A tudományos kutatók-fejlesztők közel 70%-a a tudományos élet budapesti intézményeiben talál munkaalkalmat. Az ország egyetemi városaiban (Miskolc, Szeged, Debrecen, Pécs, Veszprém, Sopron, Keszthely, Gödöllő) található a kutató-fejlesztő helyek több mint egyharmada; ezek foglalkoztatják a tudományos kutatók, fejlesztők 19%-át. Az ország többi településében működik a kutató-fejlesztő helyek közel 16%-a, s azok a tudományos dolgozók 12%-ának biztosítanak munkaalkalmat. A tudományos fokozattal rendelkezők több mint háromnegyede a fővárosban dolgozik. A vidéki kutatóhelyeken működő tudományos minősítettek egy részének állandó lakóhelye Budapesten van.

Különösen magas a Magyar Tudományos Akadémia kutatóhelyeinek budapesti koncentráltsága. A megfigyelt időpontban az Akadémia 43 kutatóhelye közül mindössze 9 működött vidéki városokban és községekben (Debrecenben, Miskolcon, Szegeden, Pécsett, Sopronban, Veszprémben, valamint Tihanyban, Martonvásáron és Vácraóton). Az ágazati kutatóhelyek – az agrárkutatóhelyek kivételével – fővárosi koncentrációja még ennél is nagyobb arányú. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium 11 kutatóhelye közül 4 Budapesten működik.

A tudományos területi társadalmi-gazdasági fejlesztés eredményeként Budapest mellett az ország szellemi életének vidéki centrumai is lassan kialakulnak, megerősödnek. Miskolcon a Nehézipari Műszaki Egyetem különféle tanszékein folyó kutatásokon kívül akadémiai és ágazati kutatóhelyek foglalkoznak tudományos feladatok megoldásával. A mikrobiológiai kutatások hazai centruma Szegeden alakult ki.

Ennek alapjául a két világháború között Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas professzor által létrehozott tudományos műhely s az abból fakadó tradíciók szolgáltak. Debrecenben az orvos- és gyógyszer-tudományi és a nemzetközileg is kiemelkedő jelentőségű atommagkutatók műhelyei határozták meg a város tudományos életének a fejlődését. Ezek mellett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen folyó kutatások jelentik a város tudományos bázisának másik nagy szektorát. Pécsen az orvostudományi kutatóhelyek és a tudományegyetem mellett az utóbbi években a tudományos élet fejlődésének fontos tényezője lett a Regionális Kutatások Központja. Sopron kutatási bázisát az Erdészeti és Faipari Egyetem és az Akadémia Geodéziai és Geofizikai Intézete jelenti. A felszabadulás után alakult ki az ország új tudományos bázisa Veszprémben az ott telepített Nehézipari Egyetemhez kapcsolódóan. A hazai agrártudomány fejlődése szempontjából a hagyományos centrumokon kívül – mint például Keszthely, Mosonmagyaróvár – meghatározó szerepe van a Gödöllőn kialakult oktatási-kutatási komplexumnak. Az ország más városaiban működő felsőoktatási intézmények tanszékein, illetve intézeteiben is végeznek sokirányú tudományos kutatásokat. A vidéki tudományos élet fejlődésében, a tudományos közélet erősítésében meghatározó szerepük van az Akadémia területi (regionális) bizottságainak. Ezek Miskolcon, Pécsen, Szegeden, Debrecenben és Veszprémben működnek.

Településeink szellemi infrastruktúrájának egyik meghatározó elemét a kulturális intézmények és az azokban rendszeresen vagy időszakosan szervezett különféle jellegű rendezvények jelentik. A kulturális intézmények, illetve az általuk szervezett rendezvények területi elhelyezkedésében – a szellemi infrastruktúra más elemeinek országon belüli területi elhelyezkedéséhez hasonlóan – számottevő területi aránytalanságokat figyelhetünk meg. A kulturális intézmények budapesti koncentráltága, túlsúlya a szellemi infrastruktúra más elemeinek ez irányú területi koncentrációját is meghaladja.

Az ország színházi életének nagyobbik hányada a fővárosban található. Több mint 30 színház, illetve rendszeresen színházi előadások szervezésével, bemutatókkal foglalkozó intézmény működik a fővárosban. Ezek között szükséges megemlíteni azokat a színházakat, amelyek jelentősége a nemzeti kereteket meghaladja. Színészeik, művészeik teljesítményei és tehetsége révén rangos helyet töltenek be a nemzetközi kulturális életben is, mint például a Magyar Állami Operaház, a Nemzeti Színház, a Vígszínház, a Madách Színház, a Zeneakadémia stb. 1985-ben Budapesten 7098 színházi előadást rendeztek. Ez több mint a fele a megfigyelt időpontban az egész országban rendezett előadásoknak. Még magasabb a főváros részesedése az országban szervezett színházi előadások

látogatottságát illetően. Ezzel szemben például Nógrád megyében mindössze 60 színházi előadás volt. Az 1000 lakosra jutó látogatások száma Budapesten a megfigyelt időpontban 1818 volt, míg Pest megyében – legalacsonyabb az országban – 77, Nógrádban 126 és Tolnában 156. A színházi előadások számát, látogatottságát tekintve ez a két szélső pólus figyelhető meg az országban. Nagyvárosaink, illetve megyeszékhelyeink többségében állandó színtársulattal rendelkező színházak működnek (Miskolcon, Szegeden, Debrecenben, Pécsen, Egerben, Szolnokon, Kecskeméten, Békéscsabán, Kaposváron, Veszprémben, Győrben, Székesfehérváron és Zalaegerszegen). Azokban a városokban, ahol nincs állandó színház, vendégszereplések szolgálják a színházi előadások iránt érdeklődő közönség kívánságainak kielégítését.

Korábban, de még ma is fontos szerepet tölt be a városok és a községek kulturális infrastruktúrájában a filmszínházak hálózata. Az elmúlt évtizedben kettős változások folyamata jellemezte a mozihálózat fejlődését. Egyfelől csökkent a látogatottság száma a tv működésének következtében. Másfelől a jelentős korszerűsítési intézkedések eredményeként sok kis befogadóképességű, elavult mozi bezártak, ugyanakkor a városokban – zömmel a nagyvárosokban és a fővárosban – jobban felszerelt, korszerűbb berendezésű, nagy befogadóképességű, esetenként „mamut” mozik működnek.

A kulturális élet fontos intézményei az ország különböző településeiben működő múzeumok. 1985-ben a múzeumi intézmények száma országosan összesen 630 volt. Közülük 74 a fővárosban működött. A múzeumok között – az általuk gondozott kiállítási anyag gazdagságát, jellegét, a múzeumok méreteit, befogadóképességét tekintve – igen nagy különbségek vannak. A múzeumok és az azokban szervezett különféle jellegű állandó vagy időszakos kiállítások fontos részei településeink kulturális arculatának. Különösen kiemelkedő jelentőségűek a Budapesten működő múzeumok közül a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria, vidéki városaink múzeumai közül – többek között – a debreceni Déry Múzeum, a szegedi Móra Ferenc Múzeum, az esztergomi Keresztény Múzeum, a balassagyarmati Palóc Múzeum és sok más múzeum.

Az utóbbi évtizedben sok új néprajzi múzeum (skanzen) létesült városainkban, elősegítve a múlt kulturális értékeinek bemutatását, a népi kultúra legértékesebb tárgyi elemeinek maradandó megőrzését (Szentendrén, Szombathelyen, korábban elsőként az országban Zalaegerszegen).

Városaink kulturális életének gazdagítását szolgálják az állandó, illetve időszakos jelleggel működő kiállítási csarnokok, kiállítási termek. Közülük több országos hírnevű, mint például a hatvani, szolnoki

galéria, a pécsi állandó Csontváry-kiállítás. Korábban a hazai kulturális életben fontos helyet foglaltak el az egyes városokba települt és ott működött művésztelepek (Szolnokon, Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten stb.). Ezek a korábbi telepek részben megszűntek, helyüket más művésztelepek vették át, például Tokajban, Villányban és másutt. Jelentőségüknek megfelelően azonban a az elmúlt évtizedben még nem tudtak olyan szerepre szert tenni, ami a városok kulturális fejlődésében új minőségi elemet jelentene.

Városaink kulturális infrastruktúráját gazdagítják a különböző időszakos rendezvények, mint például a rendszeresen tartott biennálék Baján; a gyulai Várszínház évről-évre megrendezett nagysikerű nyári előadásai; az ún. Nyári Szabadegyetemek működése Debrecenben, Veszprémben, Szombathelyen és másutt.

A közművelődés szélesebb körűvé válását segítik azok az intézmények, amelyek a kulturális tevékenység sokoldalú szolgáltatásait nyújtva mindinkább szerves elemeivé válnak a városok szellemi infrastruktúrájának, s működésük révén meghatározó lesz a szerepük a lakosság kulturális érdeklődésének irányításában, közízlésének nevelésében, a szabadidő kulturáltabb eltöltésében. Ezek között is érdemes megemlíteni a váci, gödöllői és a dombóvári művelődési házak tevékenységét. Ezek működése, hatása a városok szellemi infrastruktúrájának új elemét képviseli.

A városok és a községi települések lakói általános és szakmai ismereteinek gyarapításában, kulturális és műveltségi színvonaluk emelésében fontos szerepet töltenek be a könyvtárak. Túlnyomó többségük közművelődési jelleggel működik. Kedvezőtlen körülmény, hogy a vidéki könyvtárhálózat imponáló fejlesztése ellenére a tudományos és a speciális szakmai irodalmi forrásokhoz való hozzájutás lehetőségei ma még eléggé korlátozottak. Erre inkább az egyetemek keretében működő könyvtárak révén van lehetőség. A szellemi élet infrastruktúrája kiegyensúlyozottabb területi szerkezete kialakulásának ez is egyik alapvető feltétele lenne.

A szakmai, kulturális és ismeretterjesztő kiadványok, periodikák túlnyomó nagy többsége ma még Budapesten jelenik meg. Sajnos vidéki városaink — elsősorban nagyvárosaink — ez irányú tevékenységének lehetőségei ma még szűkre szabottak. Ugyanakkor örömteli körülményként kell megemlíteni, hogy a vidéken megjelenő irodalmi-kulturális folyóiratok színvonala, választékossága nemcsak az adott város, hanem a nagyobb tájegység és az ország kulturális életét is gazdagítja (az Alföld Debrecenben, a Napjaink Miskolcon, a Tiszatáj Szegeden, a Jelenkor Pécsen; ezenkívül minden megyeszékhelyen kiadnak — rendszerint negyedévenként megjelenő — periodikákat, amelyek tevékenyen segítik a helyi szellemi élet fejlődését, gazdagítását).

A lakosság széles tömegeinek informálásában, általános és szakmai ismereteik gyarapításában, a közízlés alakításában döntő szerepet tölt be a rádió és a tv. Gyakorlatilag ma már az egész ország területén biztosítottak a tv vételi feltételei. A körzeti stúdiók hálózatának kiépülése jól szolgálja a szellemi élet arányosabb fejlődését, a regionális és helyi problémák bemutatását.

A szellemi és kulturális életben általában, a települési környezet alakításában konkrétan meghatározó feladatokat látnak el a fővárosban és a megyeszékhelyeken működő építészeti tervezőszervezetek. Ezek sorában különösen fontos szerepük van a Miskolcon, Debrecenben, Szegeden, Pécsen és Győrben működő regionális tervezőszervezeteknek. Az ezekben a szervezetekben dolgozó szakemberek — építészek, mérnökök, közgazdák stb. — tevékenysége közvetlenül (konkrét terveik megvalósulása révén) és még inkább közvetetten pregnáns formálója az érintett városok, sőt nagyobb tájegységek szellemi és kulturális arculatának. Összességében megállapítható, hogy az elmúlt évtizedekben gyorsan fejlődött a szellemi élet infrastruktúrája; imponálóan gyarapodott a kiművelt emberfők sokasága, gazdagodott a szellemi, kulturális és tudományos intézmények hálózata. Az ország egészét jellemző nagymérvű fejlődés mögött igen jelentős különbségek vannak. Egyrészt a regionális értelemben az ország egyes térségei között, másrészt a városok csoportján belül, valamint a városok és a községi települések között. Ezek a különbségek nemcsak a szellemi élet egyes szektoraiban nyilvánulnak meg, hanem a települések szellemi infrastruktúrája fejlettségének egészét illetően is.

Budapest szellemi potenciáljának kiemelkedően meghatározó a szerepe az ország életében. A szellemi életnek a fővárosban működő intézményei, az azokban tevékenykedő tudósok, kutatók, művészek, tanárok stb. munkájának kisugárzó hatása nemcsak az országon belül, hanem messze az ország határain túl is érvényesül. Hazánk felsőfokú iskolai végzettségű lakosságának nagyobb hányada a fővárosban él és dolgozik. Az ország mai szellemi potenciáljának csaknem háromnegyede a fővárosban koncentrálódik (tudományos intézetek, kutatóhelyek, kulturális intézmények stb.). Ilyen körülmények között megkülönböztetett szerepe van annak, hogy nagyvárosaink fejlődésében milyen szerepet tölt be a szellemi élet, hogyan működnek intézményei.

Miskolc nemcsak az ország második legnagyobb városa, hanem a magyar iparnak a főváros után a legnagyobb centruma. Sajnos a város népességszámának gyors növekedését, ipari bázisának fejlődését, társadalmi szerkezetének változását nem a szükséges mértékben követte a szellemi élet infrastruktúrájának fejlődése. Az egyetem ma még nem tölti be vezető szerepét a város szellemi életében. Kedvezőtlen körü-

mény a város — regionális szerepköréhez, az ország gazdasági életében betöltött súlyához, lakosságszámához mérten — csekély szerepe és jelentősége a hazai tudományos életben. Debrecen fejlődésében a szellemi életnek, az általa közvetített tényezőknek korábban is, napjainkban is meghatározó szerepe volt. Ezt a helyzetét egyéb tényezők mellett, elsősorban a város múltbeli fejlődésének sajátos körülményei, hagyományai magyárrzzák. Szellemi öröksége ma is meghatározó tényezője a város fejlődésének, s ez adja azt a kiterjedt vonzásszerepet, amit a város szellemi életének intézményei a Tiszántúl életében betöltenek és ellátnak. Szeged karakterisztikus szellemi arculatának kialakulásában meghatározó volt két világháború közötti egyetemi és kulturális életének fejlődése. Az ötvenes évek első felében a város fejlődésének stagnálása kevésbé hagyott negatív nyomokat szellemi infrastruktúráján, maradandóan nem gátolta fejlődését. Pécs esetében is a múltbeli örökség — sok történelmi viszontagság ellenére — meghatározó tényezője mai szellemi, kulturális fejlődésének. Győr kedvező földrajzi fekvése, helyi és helyzeti energiái, ipari kultúrája, a kereskedelem hagyományai nemcsak a gazdaság fejlődésének meghatározó feltételei, hanem kisugárzó hatásuk érvényesül a város szellemi arculatán is. Az idetelepült Távközlési Műszaki Főiskola, a színház, tervezőirodái ennek a szellemi arculatnak markáns, meghatározó tényezői. A szellemi élet intézményrendszerei tudatos vidéki telepítésének pozitív példáját mutatja a Bessenyei nevét viselő Tanárképző Főiskola működése Nyíregyházán. Székesfehérvár szellemi életében dinamikusan fejlődő, innováció-orientált ipari bázisának meghatározó szerepe van; a főváros viszonylagos közelsége is szerepet játszik a város szellemi infrastruktúrájának fejlődésében.

A nagyvárosok szerepét a hazai szellemi élet fejlődésében — kevés kivételtől eltekintve — gyengíti az a körülmény, hogy nem kielégítő a felsőfokú végzettségűek száma. Ez a mára jellemző helyzet nemcsak a szellemi élet országban belüli arányosabb elhelyezkedése szempontjából jelent feszültséget. Következmenyei a területi társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatainak kiegyensúlyozatlanságában is kifejeződnek. Nagyvárosainknak mint a hazai városhálózat meghatározó jelentőségű elemeinek potenciális súlyát és szerepét csökkenti az innováció-orientált gazdaságfejlesztési célok gyorsabb megvalósításában.

Középvárosaink szellemi infrastruktúrájának helyzete, fejlődése lényegesen ellentmondásosabb. Az esetek jelentős részében ezeknek a városoknak a szellemi infrastruktúrája elmaradott. Vannak középvárosok, amelyek múltbeli fejlődésük hagyományai alapján képesek voltak a szellemi infrastruktúra fejlődésében is nyomon követni az elmúlt évtizedek társadalmi-

-gazdasági átalakulását és ennek eredményeként ma is sajátos szellemi bázisai országunknak. Ezek sorában említhetők Sopron, Veszprém, Eger, Baja. Hódmezővásárhely, Pápa. Önmagában is sokat mondóak azok a számok, amelyek azt mutatják, hogy a főváros után Veszprémben és Egerben a legmagasabb a 25 éves és idősebb korú népesség körében az egyetemet és főiskolát végzettek aránya. A középvárosok sorába tartozó megyeszékhelyek szellemi életének fejlődése nem kielégítő mértékben követte ezen városok gyors népességnövekedését, gazdasági bázisuk fejlődését, átalakulását. Különösen kedvezőtlenül hat ez a körülmény Békéscsaba, Salgótarján, Szolnok és Tatabánya vonatkozásában, ahol a városfejlődés intenzív szakaszba történő belépésének meghatározója kellene legyen a szellemi élet intézményhálózatainak gyorsabb fejlődése, a szellemi urbanizációs folyamatok elmélyülése. A magyarországi településfejlődés egyik nagy ellentmondása és anomáliája, hogy az ipari szempontból kiemelt fejlettséget felmutató városok szellemi háttere kevésbé tükrözi a gazdaság fejlettségének elért színvonalát. Ózd, Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Várpalota fejlődésének kulcskérdése, hogy a gazdasági fejlettség színvonalához közelítő, annak megfelelő szellemi bázis alakuljon ki és működjön ezekben a városokban.

Még ellentmondásosabb képet találunk kisvárosaink ez irányú helyzetének vizsgálata során. Mindössze öt olyan kisvárost említhetünk, amelyek fejlődésében, életében megkülönböztetett szerepe van a szellemi élet intézményeinek, s ennek révén sajátos szellemi arculattal tűnnek ki hazai városaink közül. Esztergom szellemi intézményeinek helyzetét, fejlődését sajátos történelmi múltjából fakadó adottságok, körülmények határozzák meg. Lényegében ugyanezt mondhatjuk Sárospatakról. Szarvas szemléltető példája lehet annak, hogy milyen eredményekre vezethetnek a szellemi élet fejlesztésébe érvényesített tudatos törekvések. Tessedik Sámuel iskolateremtő munkássága maradandó nyomot hagyott a város szellemi fejlődésében is. A felszabadulás utáni évtizedek sajátos fejlesztési politikájának eredményei tükröződnek Gödöllő és Keszthely szellemi infrastruktúrájának fejlődésében. A felsőfokú agrárképzés intézményei mellett az agrárkutatások fokozatos koncentrálódása ezekben a városokban olyan szellemi centrumok kialakulásához vezetett amelyek meghatározó tényezői a hazai szellemi infrastruktúra eme szektora arányosabb területi elhelyezkedésének.

Községeink szellemi infrastruktúrája elmarad a helyzetük megszabta lehetőségektől, adottságoktól. Csúpan néhány olyan községi települést említhetünk, ahol a mezőgazdasági kutatóbázis az egyik meghatározója fejlődésüknek (mint például Kompolt, Iregszemcse, Sopronhorpács stb.) A községek szellemi poten-

ciálját nagymértékben gyengítette, helyzetüket szinte utólérhetetlenül elrontotta az a körülmény, hogy a körzetesítések közvetlen hatásaként az értelmiség jelentős hányada a községek számottevő részéből elköltözött. Ma még korai lenne arról beszélni, hogy községeink jelentős részében olyan helyi társadalom kialakulásával számolhatunk, amely a sajátos viszonyokhoz alkalmazkodó szellemi élet fejlődésének is serkentő feltétele lehetne. A statisztikai adatok szerint nem kevés szellemi foglalkozású felsőfokú végzettségű ember él községi településeinkben. Különösen ez jellemző a főváros, nagyvárosaink, a megyeszékhelyek és az ipari centrumok közvetlen szomszédságában elhelyezkedő községi települések társadalmi szerkezetére. Sok szociológiai felmérés feltárta, hogy a mai magyar társadalmi élet munkahely-centrikus. Ennek egyenes következménye, hogy a községi településeken élő szellemi foglalkozásúak nem lakóhelyükön, hanem elsősorban munkahelyükön fejtik ki ez irányú tevékenységüket, s kevésbé alakító tényezői lakóhelyük szellemi arculatának, meghatározói szellemi életüknek.

Lényegében a szellemi élet infrastruktúrájának területi elhelyezkedését vizsgálva egyet lehet érteni azzal a sokak által hangoztatott véleménnyel, hogy e vonatkozásban egypólusú ország vagyunk. Vagyis Budapest a meghatározója az ország szellemi életének, kulturális-tudományos fejlődésének. Ha ezen belátható időn belül nem tudunk a lehetséges, illetve szükséges mértékben segíteni, ha nem tudjuk feloldani azt az ellentmondást, amely ma markáns meghatározója településeink fejlődésének is, aligha beszélhetünk kiegyensúlyozottabb területi társadalmi-gazdasági fejlődésről.

Településeink szellemi élete fejlesztésének néhány kérdése

Hazánk szellemi infrastruktúrájának területi elhelyezkedésében a történelmileg kialakult és ma is fennálló egypólusosság mérséklése, feloldása igen összetett probléma. A társadalmi-gazdasági fejlődés támasztotta követelményeknek megfelelő, területileg is arányos elhelyezkedésű és szerkezetű szellemi infrastruktúra és intézményhálózatának célszerű fejlesztése, korszerűsítése a legnehezebb feladatok egyike. A társadalmi-gazdasági és ezzel összefüggésben a területi és településfejlesztési folyamatok tudatosabb irányítása, az infrastruktúra komplex, térben és időben kellően összehangolt fejlesztése vonatkozásában egyaránt. Sok feltétel fokozatos megteremtése, biztosítása szükséges ahhoz, hogy a szellemi infrastruktúra fejlődése területileg is kiegyensúlyozott legyen, megfeleljen nemcsak a társadalmi-gazdasági fejlődésből fakadó követelményeknek, hanem az ország területi és települési szerkezetének is. Ennek a stra-

tégiai jelentőségű törekvésnek az érvényesítése nemcsak a szűkebb értelemben vett település- és infrastruktúra-fejlesztési politikának egyik kulcsfontosságú kérdése, hanem az ország társadalmi-gazdasági fejlődése kívánatos irányú és jellegű felgyorsításának is az egyik döntő problémája. Anélkül, hogy „nagy szavakkal dobálóznánk”, megkockáztathatjuk azt, hogy a szellemi élet infrastruktúrájának felgyorsított fejlesztése nélkül aligha képzelhető el országunk felzárkózása a nálunk e vonatkozásban is fejlettebb országok mezőnyéhez. A XXI. század Magyarországnak formálásában meghatározó szerepe lesz annak, hogy sikerül-e felgyorsítanunk – századunk fennmaradt másfél évtizedében – a szellemi infrastruktúra fejlődését; elő tudjuk-e segíteni arányosabb területi szerkezetének kialakítását; képesek vagyunk-e gyarapítani a népesség kulturális ismereteit, javítani iskolázottsági viszonyait; uralkodóvá tenni az emberi tényező szerepét a termelés, szolgáltatás, irányítás minden területén. Ezért kell már ma arra törekednünk, hogy mindenkor adottságainkhoz, lehetőségeinkhez képest gyarapodjon a kiművelt emberfők állománya, fejlődjenek és korszerűsödjenek minden értelemben (tartalmi, tárgyi, személyi vonatkozásokban egyaránt) a szellemi, kulturális és tudományos élet intézményei.

Az ország szellemi élete infrastruktúrája fejlesztésének, arányosabb területi elhelyezkedése és szerkezete alakításának alapvető kérdése, hogy milyen legyen a főváros és a vidéki városaink közötti viszony. Ez egyben az ország területi társadalmi-gazdasági fejlődésének is egyik kulcskérdése. Ennek egyenes függvénye a népesség települési viszonyainak kiegyensúlyozottabb fejlődése, a lakossági infrastruktúra minden ágának fejlesztése. Mindenekelőtt azt kell vizsgálni, hogy a szellemi élet intézményei közül melyek maradhatnak a jövőben is a fővárosban, illetve milyen új intézmények elhelyezése, fejlesztése célszerű és kívánatos az ország centrumában. Bizonyára aligha állíthatjuk, hogy az országos hatáskörű – netán nemzetközi funkciókat is ellátó, a fővárosba települt és itt működő – szellemi intézmények közül bármelyikük kitelepítése más városokba reális célként fogalmazható meg. (Mint például a Magyar Tudományos Akadémia, az Operaház, a Zeneakadémia, a Nemzeti Múzeum vagy akár a Magyar Nemzeti Galéria, s a sort folytathatnánk.) Ugyanakkor nem kevés a szellemi infrastruktúra körébe tartozó és a fővárosban működő olyan intézmények köre és száma, amelyek vidékre telepítése, illetve a már vidéken működő telephelyeik, leányvállalataik gyorsabb, preferált fejlesztése hosszabb távú terület- és településfejlesztési céljaink között reálisan körvonalazható (elsősorban a felső- és középfokú szakosított intézmények vonatkozásában, valamint a tudo-

mányos tevékenységgel foglalkozó műhelyek esetében. A hangsúly az „elsősorban” említett intézményeken van. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a kulturális élet intézményeinek esetében azok vidéki, illetve vidéken történő fejlesztésére lenne szükség).

Ezeknek a kérdéseknek a reális megközelítése, méginkább a számításba jöhető döntési lehetőségek, alternatívák mérlegelése csak elmélyült, a gazdasági-társadalmi, terület- és településfejlesztési tudomány-politikai és infrastruktúra-fejlesztési szempontokat egyaránt érvényesítő vizsgálatok alapján történhet meg. E kérdések napirendre tűzésének, illetve a szükséges vizsgálatok és mérlegelések elvégzésének meghatározó feltétele Budapest szellemi élete helyének és szerepének tisztázása az ország jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődésében. Ez pedig annak függvénye, hogy a fővárosban koncentrálódó hatalmas termelési potenciál innováció-orientált fejlesztése várhatóan milyen követelményeket támaszt a szellemi infrastruktúrával szemben, mind a szakemberek képzettségi színvonalát, felkészültségét, mind pedig az intézmények jellegét, az általuk kifejtendő tevékenységek körét illetően. Ennek során lehet megközelítően is azt a kérdést megfogalmazni, hogy Budapest és a vele közvetlenül együtt élő agglomeráció várható társadalmi-gazdasági fejlődése a szellemi infrastruktúra mely elemeit helyezi előtérbe, preferálja, a tudományintenzív gazdaságfejlesztés a szellemi élet intézményei milyen körének működésére támaszkodhat. Csak ez adhat kellő biztonságot azon kérdések mérlegelésére, amelyek a szellemi élet egyes intézményeinek fővárosból történő kitelepítését, illetve a már vidéken működő részlegeik gyorsabb – netán kiemelt – fejlesztését javaslatba hozzák.

Hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésének, a településrendszer arányosabb és kiegyensúlyozottabb fejlődésének is egyik kulcskérdése a nagyvárosok szellemi infrastruktúrájának fejlesztése. Ezek a városok ennek révén tudják betölteni szerepüket a magyarországi településrendszer fejlődésében, csak így módon, ezen az úton képesek Budapest ez irányú túlzott súlyának és jelentőségének mérséklését elősegíteni. Ilyen fejlesztési célokat megfogalmazó koncepcióban egyrészt mérlegelni kell a nagyvárosok szellemi infrastruktúrája történelmi fejlődésének tapasztalatait, mai helyzetüket, gondosan számba venni értékeiket és adottságaikat, másrészt a fejlesztés lehetőségeit, feltételeit. E helyütt nem vállalkozhatunk ennek a fejlesztési koncepciónak a kifejtésére, csupán néhány ilyen jellegű elképzelést szeretnénk vázolni.

A nagyvárosok között a legkedvezőtlenebb helyzetű ilyen szempontból Miskolc, az ország második legnagyobb városa. Helyzetére, a szellemi élet problémáira már utaltunk. Miskolc vonatkozásában a

szellemi infrastruktúra fejlesztése kettős feladatot jelent. A város és környékének az ország gazdaságában betöltött szerepéhez, ipari bázisához kapcsolódó szellemi infrastruktúra fejlesztése lehet az egyik feladat. Ez több irányú és jellegű lehet. Érinti a város tudományos bázisának fejlesztését; mind a meglevőket, mind pedig újak telepítését. A kohászat és a vegyipar intenzív fejlesztéséhez kapcsolódóan lehet megközelíteni azoknak a tudományos tevékenységeknek, s majd az azokat ellátó, művelő intézményeknek a körét, amelyek ebben a térségben új innovációs központ kialakulásának a magját jelenthetik. A gazdaság igényeihez jobban alkalmazkodó szakoktatási intézményhálózat fejlesztése jelentheti a szellemi infrastruktúra ez irányú fejlesztésének másik nagy feladatát. Ugyanakkor a város további társadalmi-gazdasági fejlődésének egyik alapkérdése a széles értelemben vett lakossági szellemi infrastruktúra fejlesztése. Ez egyaránt jelenti a lakosság iskolázottsági színvonalának növelését, a kultúra, az oktatás, valamint a szabadidő kulturáltabb és hasznosabb eltöltésének feltételeit biztosító intézmények fejlesztését, korszerűsítését. Miskolc még nem tudta megemészteni az elmúlt három és fél évtizedben végbement gyors népességyarodásának következményeit. Nemcsak az infrastrukturális ellátottság legkülönbözőbb területein alakultak ki feszültséggócok, hanem a szellemi élet infrastruktúrájának vonatkozásában is. Ezért lenne célszerű olyan hosszú távú fejlesztési koncepció kidolgozása és fokozatos – a mindenkor anyagi lehetőségekhez és a helyi társadalom adottságaihoz tudatosan alkalmazkodó – realizálása, amely a város – több-kevesebb biztonsággal felváltható – jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődési folyamataiba ágyazva az elmaradottság, a kialakult feszültséggócok gyorsabb felszámolását, mérséklését tudná elősegíteni.

Több irányú lehet Debrecen, Szeged, Pécs és Győr szellemi infrastruktúrájának a fejlesztése. E városok múltbeli fejlődésének hagyományai, egymástól eltérő sajátos szellemi arculatuk, tudományos, kulturális és oktatási intézményeik, az intézményekben és a kiművelt emberfőkben kifejezhető szellemi potenciáljuk ehhez biztos alapot nyújtanak. Debrecenben a tudomány-oktatás-termelés lánc tudatosabb erősítése – például a gyógyszervegyészetben, az atommagkutatók területén – jelentheti a város szellemi infrastruktúrájának megújuló fejlődését. A mainál nagyobb szerepet tölthet be nemcsak a város szellemi életében, hanem a szakterület tudományos művelésében is – megfelelő fejlesztés eredményeként – az itt működő Építőipari Műszaki Főiskola. Debrecen humán bázisú szellemi infrastruktúrája még sok lehetőséget kínál. Példaként néhányat említünk. A helyi könyvkiadó bővítése, az Alföld sajátos társadalmi viszonyaival, múltjának alakulásával foglalkozó ku-

tatóműhelyek munkájának szervezettebb összefogása, anyagi-technikai bázisuk erősítése stb.

Szeged szellemi infrastruktúrájának fejlesztése során — a gazdaság nyújtotta lehetőségekhez és adottságokhoz, valamint a nagyvárosi társadalmi-gazdasági fejlődés támasztotta követelményekhez alkalmazkodóan — két terület jöhet számításba. Egyrészt az egyetem bázisán a humán tudományok és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek fejlesztése, a kulturális szféra ápolása. Másfelől az Orvostudományi Egyetem adta lehetőségek, illetve az ezen a bázison kialakult mikrobiológiai centrum erősítése, továbbfejlesztése az ország egyik sajátos tevékenységű és profilú innovációs központjának fejlődését jelentheti. Ez az Akadémia központi törekvéseivel egyezően a mikrobiológiai kutatások művelésének egyik nemzetközileg is vezető szerepet betöltő műhelye lehet.

Mint arról már korábban említést tettünk, Pécs ma is komplex szellemi infrastruktúrával tűnik ki hazai nagyvárosaink sorából. Ennek megőrzése és arányos továbbfejlesztése lehet a város szellemi infrastruktúrája formálásának meghatározó feladata. Ugyanakkor Pécs esetében is, mint más városoknál, a népesség iskolázottsági viszonyainak javítása, kulturális-művelődési színvonalának emelése a város társadalmi-gazdasági fejlesztésének is egyik megkülönböztetett feladata.

A gazdaság fejlettségének mára elért színvonala és a szellemi infrastruktúra helyzete között tekintélyes olló figyelhető meg Győr város példáján. Különösen a város gazdasága kínál sok lehetőséget a szellemi infrastruktúra ez irányú továbbfejlesztése számára. Ez egyfelől a Győri Vagon- és Gépgyárban folyó termelés igényeihez kapcsolódó kutató-fejlesztő és szerkesztő munka szellemi háttérének a bővítését, fejlesztését jelentheti. Másfelől célszerű lenne annak lehetőségeit is vizsgálni, hogy a városban működő Távközlési Főiskola bázisán a kutató-fejlesztőmunka milyen szektorai teremthetők meg, illetve fejleszthetők. Ennek során nemcsak a megye vagy Észak-Dunántúl térsége, hanem az ország egészének ez irányú igényei képezhetik a mérlegelés tárgyát.

Az elmúlt két évtizedben végbement gyors fejlődés Nyíregyháza esetében a szellemi infrastruktúra fejlődését még nem kielégítően szolgálta, ösztönözte. Kiemelt feladatok fogalmazhatók meg a város és a vonzáskörzetébe tartozó településekben élő népesség iskolázottsági viszonyainak javítása, a lakosság általános kulturális színvonalának emelése érdekében. Ennek a feladatnak a megoldása bizonyára hosszabb távú időszakot igényel, s ez alapjaiban meghatározza a szellemi infrastruktúra fejlesztését szolgáló erőfeszítéseket és az e célra mindenkor rendelkezésre álló eszközök felhasználását. A város szellemi infrastruk-

túrájának nagyobb kitekintésű fejlesztése csak Debrecennel szoros munkamegosztásban közelíthető meg.

Megyeszékhelyeink szellemi infrastruktúrájának fejlesztése eltérő jellegű feladatokat fogalmaztat meg. Mint arról már korábban említést tettünk, Veszprém és Eger szellemi infrastruktúrája — mára elért fejlettségét tekintve — kitűnik az ország városai között. E két város szellemi infrastruktúrájának fejlesztését szolgáló törekvéseknek, akcióknak a meglévő értékek tudatosabb védelmét, az ez irányú adottságok jobb hasznosítását kell szolgálniok. A szellemi élet intézményrendszerei megfelelő alapot nyújtanak akár a további mennyiségi (s ezzel összhangba hozható minőségi) fejlesztés számára, akár pedig bizonyos szükségszerű profilváltoztatás által igényelt korszerűsítések, fejlesztések számára (például az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola, illetve a Veszprémi Nehézipari Egyetem vonatkozásában).

Ugyanakkor megyeszékhelyeink nagy többségének szellemi infrastruktúrája az elmúlt időszakokhoz képest a jövőben gyorsabb és főként megkülönböztetett figyelmű fejlesztés igényel. Szombathelyen a Tanárképző Főiskola bázisán olyan lehetőségek kínálkoznak, amelyek gondos vizsgálata a város szellemi bázisának további fejlesztését jelenthetik. A városban működő kórház gyógyító funkciója megfelelő feltételek megteremtésével fokozatosan kutató jellegű tevékenységekkel is kibővíthető. Zalaegerszeg esetében a város és vonzáskörzetében élő népesség iskolázottsági és általános kulturális színvonalának emelését szolgáló fejlesztési akciók mellett a számítástechnikai felsőfokú oktatás intézményrendszerének fejlesztése jelentheti a szellemi infrastruktúra ésszerű bővítésének feladatait. Kaposváron a Mezőgazdasági Főiskola bázisán erőteljesebb integráció alakulhat ki a megye és ezen keresztül nagyobb térségek mezőgazdasági termelésének fejlesztését szolgáló kutatások művelésére, az oktatás, tudományos kutatás és a termelés integrációs láncát jelentő agrárinnovációs tevékenység erősítésére. Kecskemét mai szellemi infrastruktúrájának értékei, adottságai kedvező feltételeket biztosíthatnak a város ez irányú jövőbeni fejlődéséhez. Sokat jelentene a Duna-Tisza köze térsége kiegyensúlyozottabb társadalmi-gazdasági fejlődése szempontjából, ha sikerülne létrehozni az egykori „három város” (Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd) ésszerű munkamegosztását a szellemi élet területén is. Erre különösen a szakemberképzésben és az agrárkutatási intézmények együttműködésében lenne nagy szükség.

Nehéz feladatot jelent Szolnok szellemi infrastruktúrájának fejlesztése. Ez esetben is kettős tennivalóval találkozunk. Ebben a városban is, mint másutt az országban, a gyors népességyarapodást nem a szükséges mértékben követte a lakosság iskolázottsági színvonalának emelése. Bizonyára ez marad a

város szellemi infrastruktúrája fejlesztésének egyik kiemelt fontosságú feladata másfél-két évtized vonatkozásában. Ugyanakkor célszerű lenne annak részletes vizsgálata, hogy a város milyen kutatási tevékenységnek vagy felsőoktatási intézménynek tudna helyt adni a jövőben. A vasút vagy az élelmiszeripari tevékenységek beható vizsgálata, a tevékenységnek tudományos megalapozása szempontjából közelebb vihet bennünket a város szellemi infrastruktúrája fejlesztésével összefüggő feladatok megfogalmazásához.

Ugyancsak hasonló kérdőjeleket vet fel a szellemi infrastruktúra fejlesztése a másik megyeszékhely: Békéscsaba vonatkozásában. A város a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar fejlesztése szempontjából az ország egyik leggazdagabb adottságú térségében fekszik. Az e vonatkozásban végzett vizsgálatok azt jelzik, hogy az emberi tényező, vagyis a kímült emberfők számának gyarapítása döntő feltétele lehetne a mezőgazdasági termelés gyorsabb, korszerűbb és racionálisabb fejlődésének, a termelési szerkezet kívánatos irányú és jellegű átalakulásának. A megye, illetve a nagyobb térség táji-természeti adottságainak tudatosabb hasznosítása nagy ösztönző erőt jelenthet a mezőgazdasági termelés fejlődésében. Az elmondottakból következik, hogy az agrárszakember-képzés területe lehet a szellemi infrastruktúra fejlesztésének egyik vetülete Békéscsaba esetében.

Felmerülhet ennek kapcsán olyan mérlegelés is, hogy a közgazdasági agrárszakember-képzés egyik bázisa az országban itt alakítható ki. A város szellemi infrastruktúrájának ez irányú fejlesztése az agrártermelés területén olyan innovációs központot hozhatna létre, amely a Dél-Alföld egészére kiterjedően ösztönző motorja lehetne a hazai agrárökológiai potenciál teljesebb körű kihasználásának. Szekszárd a legkisebb népességszámú megyeszékhely. A város és a környékének adottságai a szellemi infrastruktúra fejlesztésével kapcsolatosan különlegesebb feladatokat nem jelentenek, illetve jelenthetnek. Itt is a népességszámból fakadó iskolázottsági és kulturális színvonal emelését szolgáló tennivalók jelenthetik a jövőbeni feladatok irányát és jellegét.

Hazánk szellemi infrastruktúrája fejlesztésének egyik legsajátosabb és talán az egyik legbonyolultabb feladatát jelenti a fővárost, illetve Pest megyét körülvevő térség megyeközpontjai infrastruktúrájának a fejlesztése. Mindhárom megyeközpont — Székesfehérvár, Tatabánya és Salgótarján — fontos szerepet tölt be a hazai gazdaság, s ezen belül az ipar életében, fejlődésében. Korábban említettük, hogy gazdasági fejlettségük elért színvonalához képest elmaradt, nem kielégítő színvonalú szellemi infrastruktúrával rendelkeznek. Ilyen irányú fejlesztésük nehezen választható el a Budapesttel fennálló, illetve ez

irányú intenzívebb fejlesztést igénylő kapcsolatoktól. Székesfehérvár az ország dinamikusan fejlődő iparágai üzemének ad helyet. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű az elektronika továbbfejlesztésével kapcsolatosan a városban folyó tevékenység. Bizonyára a város ez irányú szellemi infrastruktúrája fejlesztésének egyik fő tartományát ez jelentheti. Ez azonban csak a főváros ilyen jellegű és profilú szellemi bázisaival összehangoltan, s azokkal szervesebb munkamegosztásban történhet. A földrajzi távolság viszonylagos csekélysége, a jó közlekedési kapcsolatok nem jelenthetnek gátat a két város közötti ilyen jellegű munkamegosztás elmélyítésében. Nehezebb Tatabánya helyzete. A szénbányászat fejlesztésének ma egyik súlyponti területe az ország eme térsége. A bányák majdani kimerülése azonban reálisan felveti azt, hogy a szénbányászathoz kapcsolódó tervező-kutató tevékenység mai területi elhelyezkedését szükséges-e megváltoztatni, csupán annak érdekében, hogy Tatabánya ez irányú pozícióit erősíthessük. Megfontolandó azonban, hogy a város más adottságai — mint például a víztisztító berendezések gyártása — nem szolgálhatnak-e alapul az ez irányú szakoktatás feltételeinek megteremtéséhez. A legnehezebb Salgótarján helyzete, s ebből következően a lehetséges tennivalók körvonalazása. A város szellemi infrastruktúrájának fejlesztésében a lakosság iskolázottsági színvonalának és kulturális-művelődési viszonyainak javítása lehet a legdöntőbb feladat. Reálisan aligha lehet azzal számolni, hogy akár a tudományos kutatás vagy a felsőfokú szakoktatás intézményei közül bármelyik működése kedvezően kapcsolódhatna a város adottságaihoz, lehetőségeihez.

Nem kevésbé fontos feladat a nem megyeszékhely funkciót betöltő középvárosok szellemi életének fejlesztése. Így különösen kettős feladat jelenthet fontos tényezőt városaink szellemi infrastruktúrájának fejlesztésében. Középvárosaink egy jelentős csoportja történelmi fejlődésük adottságaiból következően a múltban jelentős, esetenként meghatározó szerepet töltött be a hazai szellemi, különösen pedig a kulturális élet fejlődésében. A szellemi életben betöltött szerepüket ezekben a városokban korábban működő iskolák, oktatási intézmények határozták meg. Ehhez kapcsolódva a szellemi élet más intézményei is erősítették sajátos szellemi arculatukat, kisugárzó hatásukat közel-távolabbi vidékekre. Ezen városok sorában említhetjük Esztergomot, Pápát, Sopront, Sárospatakot, Szarvast. A szellemi élet infrastruktúrájának tudatos fejlesztésére irányuló törekvéseink során megkülönböztetett figyelmet érdemelnek ezen városok ilyen vonatkozású értékeinek, adottságainak gondos megőrzésével, s a lehetőségekhez alkalmazkodó továbbfejlesztésével kapcsol-

latos feladatok. A tennivalók másik csoportját ipari városaink jelentik. A szellemi élet fejlesztése, bővítése az ipari városok jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődésének egyik alapkérdése. Ezek a városok az innováció-orientált iparfejlesztés fontos bázisai lehetnek. A termelés megújulása, az új technológiai és termelési feladatokat ellátni képes munkaerő szakmai képzettségi színvonalának emelése, általános kulturális magatartásának erősítése jelentheti a szellemi infrastruktúra-fejlesztés legfontosabb területeit. Ez a megállapítás olyan városokra vonatkozik, mint Dunaújváros, Ózd, Kazincbarcika, Leninváros, Ajka, Várpalota, Százhalombatta stb.

Az elmúlt évtizedek során a szellemi élet intézményrendszereinek arányosabb területi elhelyezkedésében fontos szerephez jutott Gödöllő és Keszthely. Célszerű lehet a jövőben is e két város ezen funkciójának megőrzése, tudatos továbbfejlesztése, ami egyaránt segíti a termelőerők arányosabb területi elhelyezkedését és a szellemi értékekkel történő gazdálkodás területi feladatait.

Kisvárosaink szellemi infrastruktúrájának fejlesztése a legszorosabban összefügg eme városok általános fejlődésével, különösen pedig az azokban élő és dolgozó lakosság infrastruktúráis ellátottsági viszonyainak javításával. A szellemi élet helyi feltételeinek javítása, fejlesztése ezért a legszorosabban kapcsolódik az infrastruktúráis ellátottság általános feltételeinek javítását szolgáló törekvésekhez. Csak így módon teremthetők meg a helyi értelmiség helybenmaradásának, eme városok által ellátott termelési, ellátási és egyéb funkciók további kiteljesedésének és gyarapodásának feltételei. Különös feladatként fogalmazódhat meg a népesség iskolázottsági színvonalának emelése. Ez egyfelől az analfabétizmus teljes körű felszámolását, valamint a nyolc általános iskola maradéktalan elvégzéséhez szükséges személyi, szervezeti, infrastruktúráis és egyéb feltételek megteremtését és biztosítását jelenti.

A helyi társadalom identitás-tudatának erősítése, a helyi közösségek szerepének sokoldalú kibontakoztatása és az infrastruktúra fejlesztése, korszerűsítése a legszorosabban összefügg a szellemi élet sajátos infrastruktúra-rendszerének, intézményhálózatának a fejlesztésével.

A szellemi élet infrastruktúra-rezszerének fejlesztése elválaszthatatlan az „emberi tényező” szerepének felértékelődött és a jövőben még szükségszerűbben érvényesülő és sokoldalúbban kibontakozó szerepétől és jelentőségétől. Az emberi tényező eme változó szerepének helyes érvényesítése a területi társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatainak kívánatos jellegű és irányú továbbfejlesztése szempontjából a legszorosabban kapcsolódik a szellemi infrastruktúra fejlesztésének feladataihoz.

A szellemi infrastruktúra fejlesztésének elsődleges és alapvető kérdése az analfabéták számának csökkentése, az analfabétizmus kialakulásának, elterjedésének minden lehetséges eszközzel történő mérséklése, felszámolása. E nélkül aligha beszélhetünk a gazdaság megújulásáról, az adottságok tudatosabb kiaknázásáról, a népesség életkörülményeinek kívánatos és szükséges fejlesztéséről.

Meghatározó jelentőségű feladatnak kell tekinteni azt, hogy az általános iskola teljes nyolc osztályát minél többen végezzék el. Sajnálatos körülmény, hogy az utóbbi évek statisztikai megfigyelései azt jelzik, hogy növekszik a nyolc általános iskolát el nem végzők száma és aránya. Ez a helyzet következményeiben nagyon kedvezőtlenül befolyásolja — a változó feltételekhez alkalmazkodó — termelési feladatok ellátását, közvetlen kihatásaiban pedig a munkatermelékenység alakulását. Aligha lehet érdemben célként megfogalmazni a termelés különböző ágai megújításának követelményét, ha ezt az alapfeltételt nem tudjuk biztosítani.

A középfokú iskolai végzettség kettős problémát vet fel a helyi társadalom vonatkozásában. Egyfelől, hogy a társadalmi-gazdasági, műszaki-tudományos fejlődés a középfokú iskolázottsági színvonal mind szélesebb körű elterjedését teszi szükségessé. Ez feltétele a korszerű, illetve korszerűbb vívmányok gyorsabb terjedésének, befogadásának, ugyanakkor ennek révén nemcsak a szakképzettségi színvonal, hanem az általános műveltségi színvonal emelésének is. Másik alapvető kérdés — s ez a helyi társadalmak működésének meghatározó jelentőségű kérdése —, hogy a helyi közösségek meg tudják-e tartani a középfokú végzettségűeket, s ennek révén új impulzust tudnak adni fejlődésük számára.

A helyi társadalom megerősödésében nagyobb jelentőségű kérdés lesz a jövőben a felsőfokú végzettségű szakemberek számának növelése, az ezt biztosító, elősegítő feltételek megteremtése. A helyi erőforrások célszerűbb és tudatosabb hasznosítása ezzel a legszorosabban összefügg. Ez aligha máról holnapra megoldható feladat; csak hosszú folyamat eredménye lehet. Ezért, ha az elkövetkezendő években, s főként a kilencvenes évtizedben érdemleges előrelépéssel szeretnénk számolni a társadalmi-gazdasági élet minden területén, most kell gondolni az ezzel összefüggő feladatokra. Ez esetben is a helyi adottságokból, s ennek révén a helyi társadalom szükségleteiből lehet és kell kiindulni.

Amikor az iskolázottsági színvonal emeléséről szót ejtünk, a társadalmi-gazdasági élet különböző területein foglalkoztatottak iskolázottsági színvonalának emelését a fejlődés felgyorsítását alapjaiban meghatározó tényezőnek tekintjük, nem feledkeztünk meg arról sem, hogy milyen a képzett szak-

emberek felhasználása, hogyan hasznosítják ismereteiket, tapasztalataikat. Nem szabad bekövetkeznie annak, hogy a képzett, kiművelt emberfők ismeretei, tapasztalatai kihasználatlanul vagy parlagon heverjenek.

Aligha beszélhetünk a szellemi élet intézményrendszereinek arányosabb területi elhelyezkedéséről, ha a feltételek között nem adunk prioritást a szellemi munka értékének, presztízisének helyreállításához, ha nem teremtyük meg a szellemi értékek befogadásának személyi, anyagi, tárgyi, intézményi stb. feltételeit, ha nem erősítjük az ehhez szükséges készséget. Vidéki városainkban végzett esettanulmányok mindegyike felszínre hozta, hogy a vidéki értelmiség sajátos problémái között sok minden egyéb mellett az első helyre helyezi a szellemi értékek, a szellemi munka nem kellő megbecsülését. Ismereteit, tapasztalatait nem a szükséges mértékben képes hasznosítani, arra — helyenként eltérő mértékben — nem kielégítő az igény, az érdeklődés. Holott pedig ez a döntő, elsődleges feltétele az arányosabb szellemi infrastruktúrájú ország kialakulásának, a városok sajátos arculatú szellemi és kulturális fejlődésének. Enélkül aligha beszélhetünk innováció-orientált ipari fejlődésről, az informatika forradalmának szélesebb körű elterjedéséről stb., stb., közvetetten pedig a népesség életkörülményeinek javulásáról, a kultúra iránti igények tömeges méretű növekedéséről.

Ez irányú hazai tapasztalatok igazolják, az ipar-telepítés analóg példái is erősítik azt a következtetést, nemzetközi példák tanúsítják, hogy a szellemi élet intézményrendszereinek fejlesztésében is tudatos fejlesztő, telepítő munkát kell folytatni. Ennek egyik akciója lehetne az arra alkalmas városokban olyan innováció centrumok létrehozása, fejlesztése, amelyek az iparral és a mezőgazdasággal szoros kapcsolatban tevőlegesen elősegíthetnék az anyagi javak termelésének megújulását és a sajátos szellemi bázis fokozatos kialakulását. A szellemi élet fejlődésében mind nagyobb szerepe van annak, hogy milyen az egyes városokban az információhoz történő hozzájutás feltétele. Kommunikációs kapcsolataink mai fejlettségi színvonala ennek a feltételnek a szükséges mérvű kielégítését kevéssé biztosítja. Az egyetlen, amit a fejlett nyugati országokban tett körútjaim során a legirigylésre méltóbbnak tartottam, az volt, hogy

a fejlett kommunikáció eszközeivel milyen egyszerűen és közvetlenül juthatnak a legújabb ismeretek — folyóiratok, könyvek, filmek, leírások vagy akár kutatási zárójelentések — birtokába az azt igénylők. Csak ez lehet az út a legújabb szakirodalmi ismeretekhez, az új tudományos eredményekhez és tapasztalatokhoz történő hozzájutásnak.

A szellemi infrastruktúra fejlesztése csak átfogó, mindenre kiterjedő lehet. Át kell gondolni minden ilyen jellegű fejlesztés várható feltételeit, lehetséges következményeit. Nem elég csak megtervezni és döntésre előkészíteni középfokú szakiskola vagy egyetem, főiskola letelepítését bármelyik arra alkalmas városba, ha például nem mérlegeljük, hogy milyen feltételekkel számolhatnak az ott végző fiatal szakemberek pályaválasztásuk lehetséges helyét, munkavállalásuk adottságait, körülményeit illetően. A külföldi ez irányú tapasztalatok azt mutatják, hogy csak a komplex fejlesztéseknek lehet helye. Ha a szellemi infrastruktúra fejlődése a termelés bázisaihoz kötődik, az ne csak laboratóriumok létrehozását, vagy esetleg tervező-kutató intézmények telepítését vagy fejlesztését jelentse. Járuljon hozzá az oktatási intézmények fejlődéséhez is, de ugyanez érvényes fordítva is. Csak ilyen szemléletű megközelítés és főként annak gyakorlati érvényesítése biztosíthat kedvező feltételeket a decentralizált területi szerkezetű szellemi infrastruktúra fejlesztését szolgáló törekvések számára.

A társadalmi-gazdasági életnek alig van területe, amely napjainkban nélkülözheti a tudatos előrelátást, a tervszerű jövőképzést, a prognózisok készítését. Mindezek következményeként megalapozott tervezés szükséges a jövőbeni cselekvések és akciók megfogalmazása, folyamatba tétele, majd teljeskörű realizálása érdekében. Ez különösen vonatkozik a szellemi infrastruktúra fejlődésére. A szellemi infrastruktúra csak úgy gyarapodhat, fejlődhet kiegyensúlyozottan, a területi társadalmi-gazdasági fejlődés folyamataiba ágyazottan, lehetőség szerint csökkentve a fejlődéssel együtt járó konfliktushelyzeteket, ha tervezzük, tudatosan felvázoljuk tervezett akcióink folyamatait. Csak így módon érhetünk el érdemleges eredményt hazai vonatkozásban is szellemi életünk egyoldalú területi struktúrájának kívánatos irányú és jellegű feloldásában, mérséklésében.

IRODALOMJEGYZÉK

Benedek István: A tudás útja
Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.

Boros Ferenc: A magyar települési szerkezet átalakulására
ható főbb gazdasági-társadalmi tényezők elemzése
Doktori értekezés, Budapest, 1979.

Boros Ferencné: A szellemi élet egyes kérdései
Településfejlesztés, 1982/3–4. sz.

Boros Ferencné: A szellemi potenciál egyes területi kérdései
Alföldi Tanulmányok, Békéscsaba, 1984.

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai
1660–1664
Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Kozma Tamás: Szellemi életünk regionális központjai
Magyar Tudomány, 1983/3. sz.

Kőszegfalvi György: A szellemi élet szerepe a városfejlesztésben
Területi Statisztika, XXV. évf., 1975/6. sz.

Kőszegfalvi György: A településfejlesztés elvi kérdései
Területi Statisztika, XXXI. évf., 1981/4. sz.

Kőszegfalvi György: Az alföldi városok szellemi urbanizációjának jelenlegi helyzete, a fejlesztés lehetőségei
Alföldi tanulmányok, Békéscsaba 1983. VII. köt.

Kőszegfalvi György: Településfejlesztés, településpolitikai
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Schultz, Theodore W.: Beruházás az emberi tőkébe
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Vidor Ferenc: A hazai kutatóintézmények területi elhelyezkedésének néhány problémája
Magyar Tudomány, 1982.10. sz.

Wolfárt Mária: A szellemi élettel kapcsolatos területi problémák
Területi Statisztika, XXX. évf., 1980/6. sz.

SZEMPONTOK A VÁROSI LAKÓTERÜLETEK HELYKIVÁLASZTÁSÁHOZ

DR. FARAGÓ KÁLMÁN
a műszaki tudomány doktora

Az alábbi ismertetés nem törekszik arra, hogy a városi lakóterületek helykiválasztásával kapcsolatosan felmerülő minden kérdésre kiterjedjen. Azért nincs erre szükség, mert a lakóterületek tervezése és építése — mint a városépítési tevékenység leggyakoribb feladata — széles körű elméleti és gyakorlati előzményekkel rendelkezik, és az elvek egy részének folyamatos fejlesztését, helyesbítését az elmélet korábban elvégezte. A napjainkban érvényes tervezési elvek megfogalmazását célul kitűzve egyik oldalról az időtállóknak ítélt elméleti előzményeket a mostani feltételek és követelmények szemszögéből kell értékelnünk, kiegészítve a gyakorlati alkalmazás tapasztalataival, esetenként az alkalmazás elmaradásának okát keresve, másik oldalról érvényre kell juttatnunk azoknak a feltételeknek és körülményeknek a hatását, amelyek jelenleg és várhatóan belátható távlatban befolyásolják a lakóterületi problematikát.

Újfajta megfontolásokat elsősorban a tervezés és megvalósítás viszonya kíván meg. Lényegesen differenciáltabb megközelítésre van szükség, mint amely azon a múltbeli felfogáson alapult, hogy a városi lakóterületek feltételezett igények kielégítésére egy-egy tervek alapján egyetlen beruházó és kivitelező együttműködésével létrejövő nagy együttesek.

Ilyen felfogás mellett a feladat nem lehetett más, mint a városépítési folyamatok minél nagyobb távlatra szóló és minél részletesebb megtervezése. Napjainkban új lakóterületek fenti módon, nagy együttesként való létrehozása csak ritkán fordul elő. Az építés inkább kisebb egységekben történik, a tervezésben és megvalósításban részt vevők köre jelentősen kiszélesedett, érdekeik és igényeik kevésbé feltételezettek, több vonatkozásban konkrétak, a tervek végrehajtási folyamata pedig nem mindig látható előre.

A lakóterületek helykiválasztását illetően a múltbeli szemlélet úgy nyilvánult meg, hogy városaink korábban elkészült általános rendezési tervei nagy kiterjedésű beépítetlen területeket határoltak le ún. „lakótelepek” építése számára, a város belső részén pedig a meglévő lakóterületek jelentős részét a jelenleginél magasabb beépítési jellegű övezetbe sorolták, ami csakis átépítésükkel realizálható kö-

vetelményt jelentett. Az építési igények és lehetőségek konkretizálódásának hatására a közelmúltban számos esetben a tervek szerint többemeletes-tömbtelkes beépítésre szánt beépítetlen területeket földszintes-családi házas vagy egyemeletes-társasházias övezetté sorolják át és parcellázzák, az átépítendő lakóterületeken pedig vagy elállnak a beavatkozástól vagy minimális mértékűre csökkentik azt. Mindezt csak ritkán előzi meg a városszerkezeti-környezeti következmények körültekintő átgondolása. Olyan szempontokat kell tehát találnunk a lakásépítési területek kiválasztása számára, amelyek eleget tesznek a lakásfejlesztés és -építés aktuális követelményeinek és elősegítik, hogy a lakóterületek építése és átépítése a városszerkesztés folyamatába illeszkedő, azt előrevivő művelet legyen.

Figyelembe véve a lakásfejlesztés kettős célját, egyfelől a lakásállomány növelését, másfelől a meglévő állomány megóvását, használhatóságának emelését, az igényekkel, technikai fejlődéssel összhangba hozását, e tevékenység színhelyei részint eddig beépítetlen vagy másféle rendeltetésű, építésre alkalmas területek, részint meglévő, megújításra váró városrészek lehetnek. Ezeket a területeket a városrendezési tervekben kell kijelölni, arra törekedve, hogy beépülésük, illetve átépülésük lehetőség szerint hasznosuljon az egész városszerkezet rekonstrukciójára, és/vagy az egyes városrészekben fennálló környezet-minőség javítása, korszerűsítése szempontjából.

A lakásfejlesztés céljai építés által valósulnak meg. Itt építésen egyaránt értendő új lakások létrehozása, a meglévők állapotának és használhatóságának javítását eredményező beavatkozás, továbbá mindazon létesítmények, hálózatok megvalósítása, amelyek egy adott területen — lakásépítéssel párosulva vagy anélkül — megfelelő lakókörülmények keletkezéséhez szükségesek. Ezt figyelembe véve a lakásfejlesztés kereteibe illeszkedő építés színhelyei lehetnek: — *Elsődlegesen lakóhelyi rendeltetést szolgáló területek*, amelyek vagy már jelenleg is ilyen rendeltetéssel bírnak, vagy a lakásfejlesztést szolgáló építési tevékenység nyomán lesznek erre alkalmassá. Meglévő lakóhelyi rendeltetésű városrészek esetében az építés

azt célozza, hogy az ottani állapotok a korszerű lakóterülettől megkövetelhető ismérveket vegyék fel; ez átépítés által érhető el. Újonnan létesítendő lakóterületek számára a jelenlegi felhasználást tekintve jellegzetesen kétféle terület jelölhető ki: eddig beépítetlen, mezőgazdasági, kertgazdasági stb. felhasználású terület, ahol meglévő épületek-létesítmények jelenlétéből származó hatásokkal nem kell számolni (ideértve egyes külső fekvésű, lakóházakkal szórványosan beépített területeket is, ahol a kialakítást a meglévő beépítés nem befolyásolja számottevően), valamint azok a jelenleg más rendeltetésű (pl. üzemi, raktározási, közlekedési, közcélú) területek, amelyek lakóterületté alakítása a mostani funkciók megszüntetésével és általában az ott levő épületek és létesítmények bontásával válik lehetővé.

— *Vegyes (összetett) rendeltetésű városrészek*, amelyek — akár beépítetlen területen hozandók létre, akár jelenleg is ilyenek — a lakóhely rendeltetés mellett másféle városi funkció kielégítésére is alkalmasak, illetve alkalmassá teendők. Témánk szempontjából jellegzetesen kétfélék lehetnek: olyanok, ahol a lakóhelyi rendeltetés egyenrangúan társul más (például termelési, üdülési, rekreációs) funkcióval, és olyanok, ahol a lakóhelyi rendeltetés alárendlődik a városrész fő funkciójának (például városközpont, alközpontok). Mindkét esetben a lakásfejlesztés keretében történő építés azt célozza, hogy a lakókörülmények közelítsenek a lakóterületeken megkövetelhető szinthez és jellegzetességekhez.

— *Városkörnyéki települések*, amelyek a város-terület megfelelő bővítési lehetőségének hiánya vagy túlzott kiterjesztésének megakadályozása miatt elsősorban a nagyobb helyigényű, földszintes vagy egyemeletes teljes családiházak, esetleg többlakásos lakóházakból álló beépítés számára adhatnak helyet. Ez az érintett településekben lényeges átalakulást hoz magával: a lakosság szám és terület növekedését, az infrastruktúra fejlődését, a városhoz fűződő kapcsolatok megerősödését stb. A környéki lakástelepítés a városon belüli lakásfejlesztést azáltal befolyásolja, hogy adott esetben a meglévő városrészek átépítéséhez szükséges kiköltöztetések szervezésében — közvetlenül vagy közvetve — számításba vehető.

Mivel kutatási feladatunk a lakóterületek tervezési elveinek tisztázására irányul, nem kell foglalkoznunk sem a vegyes (összetett) rendeltetésű területeken, sem a városkörnyéki településekben történő lakásépítés kapcsán előálló településtervezési problémákkal és azok megoldásával. Hasonlóképpen mellőzhetjük a lakóterületeken kívüli lakásépítések városszerkezeti következményeinek tárgyalását. Közelebbi témánkban, a lakóterületek helykiválasztásában azonban — legalábbis egyes városok esetében — nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ilyen lakásépítési tevékenység-

nek azt a hatását, hogy általa csökken a lakóterületeken felépítendő lakások száma. Ez befolyásolja a szükséges lakóterületek kiterjedését, esetleg azok megkívánható tulajdonságait is.

A városon belül létesítendő vagy átépítendő lakóterületek helykiválasztása arra alkalmas területek megkeresését jelenti; az „alkalmasság” fogalmát kétféle értelemben használva. Egyfelől csak olyan területek kerülhetnek szóba, amelyek a lakásfejlesztés célkitűzéseinek valóra váltásához megfelelő helyszínek lehetnek, ugyanakkor szolgálják a városfejlesztési-városépítési érdekeket is, vagy legalábbis nem ellentétesek azokkal. Az a terület, amelyik ezeknek a feltételeknek nem felel meg, alkalmatlannak bizonyul. Másfelől az alkalmasság értelmezhető mint építési fogadóképesség, illetve azzá tétel lehetősége, ide értve azokat a teendőket, amelyek magán a területen belül, valamint azon kívül, a közelebbi és távolabbi környezetben végzendők el ennek elérése végett. Az ilyen értelmű alkalmasság megítélése alapján — kivételes tiltó tényezők fennállásától eltekintve — nem lehet területeket eleve kizárni, de az említett teendők a maguk megvalósításbeli feltételein és pénzügyi hatásain keresztül jelentősen befolyásolhatják egy-egy terület tényleges igénybe vételét.

Mint településtervezési feladat, a lakóterületek helykiválasztása kétféle formában jelenthet meg:

1. Számba kell venni azokat a területeket, amelyek belátható távlatban lakásfejlesztés színhelyei lehetnek. Ebbe egyaránt beleértődnek jelenleg beépítetlen, az alkalmasság említett kritériumával rendelkező területek és olyan beépítettek, amelyek lakásállományának és lakókörülményeinek korszerűsítése építési beavatkozást kíván. Megvizsgálendő továbbá minden területre vonatkozólag, milyen feltételei és következményei vannak az igénybevételnek.
2. Kiválasztandók azok a területek, amelyek adott időszak lakásfejlesztése számára leginkább megfelelnek. Konkretizálendő, milyen teendők képezik az építés előfeltételét, továbbá mely területeken indítandók meg az építésre való előkészítés műveletei a következő időszak lakásfejlesztése számára.

Nyilvánvaló, hogy — megfelelő tervszerűség esetén — a 2. alatti feladat az 1. szerint számba vett területek közül való választást jelenti, azok ott megismert tulajdonságainak szembesítését az adott időszak lakásfejlesztési szükségleteivel és lehetőségeivel, valamint a városfejlesztés várható menetével. Ennek megfelelően először azt igyekszünk tisztázni, milyen tulajdonságok követelhetők meg az

előzők szerint „alkalmas”-nak ítéltető lakásépítési területektől, majd pedig az aktuális építési-átépítési feladatokra való előkészítéshez fűződő meggondolásokat rendszerezük.

I. A LAKÁSEPÍTÉSRE ALKALMAS TERÜLETEK SZÁMBAVÉTELE

Az előzők értelmében tudomásul véve, hogy lakásépítés nemcsak lakóterületen folyhat, a továbbiakban — ugyancsak az előzőleg kifejtett okokból — mondanivalónkat úgy korlátozzuk, hogy a lakásépítési területeket a meglévő és újonnan beépíthető lakóterületekkel azonosítjuk. Kiindulásunk az, hogy a lakóterületek hely kiválasztásában — ugyanúgy, mint a településtervezés egyéb műveleteiben — az általános jellegű szempontokat az adott város konkrét viszonyaihoz kötvé kell alkalmazni. Ezért előbb azt rendszerezük, hogy a lakásfejlesztési és városfejlesztési követelmények általánosságban milyen tulajdonságokkal bíró területeken elégíthetők ki. Utána vizsgáljuk meg, hogy az egyes városok helyzete, fejlesztési feltételei és lehetőségei hogyan befolyásolják magát a kiválasztást.

1. Szempontok az alkalmasság megítéléséhez

A lakásfejlesztési előirányzatokat — kivételes esetektől eltekintve — nem egy, hanem több területen folytatott építés által válthatjuk valóra, és hasonlóképpen a városépítési szempontok kielégítését célzó tevékenység helyszínei is szükségszerűen eltérőek. Ebből következik, hogy a felhasználás céljának különbözősége miatt az egyes területek alkalmassága sem azonos módon nyilvánul meg. Ezért az látszik indokoltnak, ha az alkalmasság kritériumait a lakásfejlesztés és a városfejlesztés legfontosabb célkitűzéseihez rendelve igyekszünk meghatározni.

A *lakásállomány növelése* elérhető eddig beépítetlen területek igénybevételeivel és meglévő lakóterületek növekménnyel járó átépítése által. A beépítetlenség értelmezését a bevezetőben megadtuk, a meglévő lakóterületek közül pedig azok alkalmassak erre, amelyeken a beépítés intenzitásának növelése, valamint a lakásépítés számára rendelkezésre álló vagy felszabadítható területek jelenléte alapján arra lehet számítani, hogy az építhető lakások száma jóval meghaladja a bontandókét és a lakásösszevonások miatt megszűnőket. A lakásállományt a beépítetlen területeken létrehozandó lakások összessége növeli, a meglévő lakóterületeken a nyereség az építés és bontás-megszüntetés különbözete; ez szabja meg a kiválasztáshoz fűződő meggondolásokat.

— Eddig *beépítetlen területek igénybevétele* lakásépítés céljára lehetővé teszi, hogy különböző beépítési jellegű övezetekbe tartozó lakóterületekkel bővüljön a város. Ez — az állomány bontás nélküli nö-

velése mellett — eltérő szintszámú és környezeti feltételeket igénylő lakóházak építésére szolgáló területek választékának bővítéséhez is hozzájárul. Akkor áll elő ez az előny, ha a város lakóterülete övezeti rendszerének megtervezése, illetve áttervezése során a választéknövelés és a lakóterület-bővítés közötti összefüggésre figyelemmel vagyunk. Rögzíthetjük tehát azt a követelményt, hogy új lakóterületek kijelölésével együttesen elvégzendő az övezeti rendszer felülvizsgálata és fejlesztése, kivéve ha az új lakóterületek beépítési jellege az adottságok folytán egyértelműen meghatározott.

A kiválasztáshoz első közelítésben az építésre alkalmasság, illetve az alkalmasság tétel lehetősége vizsgálendő. Az építésre alkalmasság kritériumai — mint ismeretes — a terület különböző fizikai tulajdonságaihoz fűződnek (a talaj teherbírása, a talajvíz szintje, a domborzati viszonyok, a lejtés iránya, növényzet ültetési lehetőségei stb.); figyelembe veendő továbbá a közlekedés és közművesítés feltételei, az építés majdani szervezésének körülményei, és ide tartozónak tekinthetjük a szűkebb és tágabb környezet városépítészeti jellegzetességeit is. A fizikai alkalmasság kritériumaira vonatkozólag részben használható szakirodalmi utalások találhatók, részben ezeken alapuló előírások vannak érvényben, így e téma további részletezésétől eltekinthetünk. Az említett egyéb alkalmassági kritériumok értelmezésétől — több vonatkozásban is — később lesz szó.

Lényeges és következményeiben általában kevésbé értékelt körülmény, hogy olyan beépítetlen területek nincsenek, amelyek valamennyi ismérv alapján építésre közvetlenül alkalmasak lennének. Azon teendők legtöbbje, amelyek az építésre alkalmasság tételhez szükségesek, anyagi következményekkel járnak, ennek folytán fennáll a mérésnek és az építésre kiválasztott területek gazdasági szempontból való összehasonlításának lehetősége. Mivel a kevésbé intenzív beépítésre alkalmasság tétel feltételei rendszerint enyhébbek, mint ha többemeletes lakóházak számára vennénk igénybe ugyanazt a területet, emiatt a globális költségkihatások is mérsékeltebbek. Így csak azonos beépítési jellegűnek (laksűrűségűnek) előirányzott területek hasonlíthatók össze reálisan, vagy pedig a területek tulajdonságaitól független tényezőket is számításba kell venni.

Az igénybevételek realizálásához és az azzal járó anyagi terhek témájához tartozik az az összefüggés is, amely a bővítési terület kiterjedése és az ott elhelyezkedő lakások száma, valamint az előkészítő műveletek között áll fenn. Általában minél kevesebb lakást telepítenek, annál szűkebb körű előkészítésre van szükség (az igények kevésbé sokrétűek, a környezettel való együttműködés inkább lehetséges), az erre fordítandó költségek nem lesznek magasak. Ha vi-

szont ugyanakkora területen sok lakás épül, az intenzívebb beépítési jelleg miatt az előkészítés globálisan drágább lesz, de annak fajlagos (egy lakásra számított átlagos) költsége alacsony lehet, még akkor is, ha a teendők szélesebb körűek. Az összehasonlításnál figyelembe veendő, hogy megtakarítás érhető el azáltal, ha sikerül két vagy több új lakásépítési terület szerkezeti bekapcsolásához szükséges egyes műveleteket közösen elvégezni (pl. ugyanazon tömegközlekedési vonalra fűzhetők fel, egy közművesítési zónába esnek, együttesen láthatók el magasabb fokú közintézményekkel stb.). Ide tartozónak tekinthetjük a közös munkahely-telepítés problémáját is. Nagyobb számú új lakás építése kedvezőtlenül felduzzaszthatja a munkahelyek irányában a közlekedési áramlásokat, amennyiben a munkahelyek az újonnan létrehozandó lakóterülettől távolabb esnek. Ezért kívánatos lehet a közelben a lakásépítéssel egyidejű munkahely-létesítés; minden szempontból előnyös, ha több új lakástelepítés munkahelyi kapcsolatait közösen oldhatjuk meg.

A már *beépített lakóterületek átépítése* különböző mértékben járul hozzá a lakásállomány mennyiségi növekedéséhez. Nem vagy alig származik lakástöbblet az olyan átépítésből, amely elsődlegesen egyes korszerűtlen, túlszűfolt, egészségtelen lakókörülményeket nyújtó lakóterületek helyzetének megváltoztatását célozza változatlan övezeti besorolás mellett. Kivételes esetekben az átépítés eredményeképpen lakásszámcsökkenés is bekövetkezhet így például a főváros és nagyobb városaink lakóterületének legbelső részén, vagy olyan városrészekben, ahol a beépítés magasságának emelése nem indokolt, de a fellazítás különböző okokból szükségessé válik, továbbá olyankor, amikor a lakásállomány korszerűsítése lakások összevonását is megkívánja.

Az átépítés realitását önmagában az építhető lakásszám, illetőleg az eredeti állapothoz viszonyítva keletkező lakástöbblet csak egyik irányból jellemzi. Másik irányból az átépítés során különböző okokból bontandó lakások száma, valamint ennek az építési lehetőségekkel szembeállított aránya egyenrangúan fontos tényező. Nemcsak a bontások lebonyolításával járó közismert nehézségek miatt, hanem azért is, mert ezzel a város számára rendelkezésre álló globális bontási lehetőségek bizonyos része elhasználódik. A megvalósítás realitása tehát nem mérhető önmagában hanem összvárosi telepítési, lakásgazdálkodási problémákkal kerül összefüggésbe. Az ilyen következmények felméréséhez más átépítendő lakóterületekkel való egybevetés is szükséges lehet, és ez az összehasonlítás esetleg a lakásnövekmény kedvező mutatóival rendelkező átépítések mellőzését is indokolhatja.

A lakásállomány megóvása és használhatóságának emelése — a lakásfejlesztési tevékenység másik fő cél-

kitűzése — közvetlen városfejlesztési-városépítési jelentőségű területkiválasztási következményekkel csak ritkán járhat. Erre ugyanis általában átépítésre amúgy is kijelölt meglevő lakóterületeken, az átépítés keretében szokott sor kerülni, a városban egyebütt folytatott ilyen elszigetelt műveletek pedig szükségszerűen nem elsődlegesen városépítési megfontolások alapján kiválasztott lakóházakat érintenek. Közvetett hatások származhatnak abból, hogy az átépítést csak akkor tekinthetjük teljes értékűnek, ha az új lakások építése mellett a megmaradó lakások állapotának, helyzetének javítására is intézkedés történik. Ennek folytán egy adott lakóterületrészt átépítésre való kijelölésében szerepet játszhat, fennállnak-e a meglevő lakások karbantartási-korszerűsítési teendőinek szervezési-pénzügyi feltételei.

Ezek a teendők részint az épületeken belüli, azok állapotába való beavatkozást, részint olyan változtatásokat jelentenek, amelyek nem záródnak az épületek falai közé. Az átépítésnek mindenképpen velejárói a meglevő lakóházak karbantartási (tatarozási) munkái, amelyek abban az időszakban aktuálisak, és beletartozik a megóvási és javítási műveletek mellett a felépítmény egyes szerkezeti elemeinek cseréje is. Mivel az ilyen területeken a karbantartási munkák terén általában elmaradások halmozódnak fel, inkább a felújítási feladatok lesznek jellemzők, azaz az épületek egészére vagy összefüggő szerkezeti egységeire kiterjedő javítások a szerkezeti elemek, tartozékok cseréjével vagy pótlásával együtt, feltéve hogy e műveletek eredményeképpen a felépítmény térfogata és rendeltetése nem változik. A lakóházak, illetve a laások jelentős része rendszerint korszerűsítésre szorul, vagyis olyan műveletek elvégzésére, amelyek célja, hogy egy belső tagoltságában már nem megfelelő, felszereltségében csökkent értékű lakóépületet, annak összes lakását vagy azok egy részét a korszerű igények szintjén átalakítsák és felszereltségét ezeknek az igényeknek a szem előtt tartásával vagy teljes mértékben, vagy részlegesen megjavítsák.

Míg az épületek állapotába való beavatkozások elsősorban a lakásállomány megóvását, korszerűsítés esetén emellett használhatóságának emelését is szolgálják, addig a közvetlen környezeti viszonyok megváltoztatását célzó műveletek elsődlegesen a lakások használati feltételeinek javításához járulhatnak hozzá. Így mindenekelőtt az egészségügyi szempontból igen lényeges benapozás, bevilágítás és átszellőzés elégtelenségén — amely az épület különböző szárnyain, szintjén levő lakásokban eltérő jellegű és mértékű lehet — vannak hivatva segíteni, legtöbbször részleges bontások, átalakítások által. Ezeknek a beavatkozásoknak a lakásállományt csökkentő hatása van, tehát pótlási kötelezettséggel járnak, vagyis ugyanúgy költségvonzatuk van, mint az épületkarbantartási és -korszerűsítési munkáknak. A használhatóság emelése

céljából bontandó lakások száma hozzáadandó a más okokból bontandókéhoz; ezektől a különbözteti meg őket, hogy bontásuk után felszabaduló helyükön új lakások építése nem lehetséges.

Az ide tartozó tevékenységek következményeit akár pénzügyi alapon, akár a lakásmegszűnések által okozott veszteségeken keresztül mérjük, ezek az egyes területek átépítésre való kijelölésénél el nem hanyagolható tényezőt jelentenek. Emellett mérlegelendők a szervezési-lebonyolítási feltételek is annak a következménynek a tükrében, hogy egy adott területen mindenféle célzatú bontás-építés egymás mellett folyhasson és egyidejűleg befejezhető legyen.

A lakókörülmények korszerűsítése szintén csak meglevő lakóterületek (helyzetük és tulajdonságaik alapján lakóterületnek tekinthető vagy azzá váló városrészek) átépítésre kijelölésénél válik feladattá. Ebben a lakásállomány megóvásának és használhatósága emelésének előzőekben tárgyalt feladatköre az egyik — elsődlegesen a lakásfejlesztés érdeklődésébe tartozó — tényező. A városépítési vonatkozások a lakóépületek, illetve azok csoportjai közelebbi és távolabbi környezetének állapotába való beavatkozások formájában testesülnek meg, amelyek lokális jelentőségű kiegészítésektől, korrekcióktól a városrész belső szerkezetének átalakításáig, korlátozott bontásépítéstől az épület- és létesítményállomány jelentős részének kicseréléséig terjedhetnek. Közvetlen céljait tekintve a beavatkozások szolgálhatják

- a meglevő és az előirányzott épületek, létesítmények rendeltetésszerű, zavartalan működésének és használatának lehetővé tételét,
- a lakóhelyi rendeltetést zavaró tényezők (üzemek, raktárak, közlekedés stb.) által okozott ártalmak megszüntetését és az ebből származó károsodások kiküszöbölését,
- a lakóterületi szintű közintézményekkel, kertekkel, parkokkal mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt kielégítő ellátás megteremtését,
- a beépítési jellegnek megfelelő választékú és kapacitású közműellátás biztosítását,
- a külső kapcsolatokkal, a belső területfelhasználással és az ebből származó mozgásokkal összehangolt, differenciált közlekedési rendszer létrehozását
- a külső és belső nézőpontokból egyaránt kedvező látványt nyújtó városképek kialakítását.

Az előnytelen és így megváltoztatandó lakókörülményeket okozó tényezők részletesebb feltárása a későbbi tervezés során válik lehetővé. Azoknak a műveleteknek a közelebbi meghatározása, amelyek az orvosláshoz hozzásegíthetnek, még inkább tervezési feladat. A helykiválasztás során a lakókörül-

ményeknek azokat a kirívóan előnytelen vonásait hiányosságait lehet regisztrálni, amelyek várhatóan a fent felsorolt beavatkozásokat szükségessé teszik és az átfogó léptékű áttekintéssel észlelhetők, továbbá amelyek a felgyülemlett tapasztalatok szerint az ott lakók életvitelére különösen és általánosan zavaróan hatnak. Hasonlóan nagyvonalú megközelítéssel becsülendők meg az ide tartozó teendőknél a megvalósítási lehetőségei és szervezési-anyagi következményei.

Esetenként érdemes különválasztani a lakókörülményeket befolyásoló hatások közül azokat, amelyek — ha nem kerül sor megváltoztatásukra — az újonnan építendő lakásokban letelepítendőkre számára is majd kedvezőtlen helyzetet teremthetnek, azoktól, amelyek a jelenleg ott élők panaszait okozzák. Míg az utóbbiak megváltoztatása az átépítés folyamatában kellő körültekintéssel ütemezhető, addig az új lakások építésének előfeltételét a korszerű lakókörülmények megteremtésének lehetővé tételében jelölhetjük meg. Ehhez egyaránt tartoznak infrastrukturális hiányok megszüntetését szolgáló építkezések és különböző ártalmak kiküszöbölését elősegítő beavatkozások. Ezzel természetesen a meglevő és megmaradó lakóházakban élők lakókörülményeiben is javulás következik be.

A városszerkezeti illeszkedés eltérő módon értelmezendő és másféle követelményeket jelent eddig beépítetlen területek beépítésre és más meglevő, lakóhelyi rendeltetésű területek átépítésre való kijelölése esetében.

— Az újonnan beépülő lakóterületek városszerkezetbe illeszkedésének, illetve illesztésének körülményei és feladatai azok fekvésétől függően különböznek egymástól. Általában a legkevesebb szerkezeti probléma az olyan „szabad” területek igénybevétele, ahol áll elő, amelyek beépült területek közé ékelődnek, feltéve, hogy beépíthetlenségük fenntartása nem a város területi tagoltságának érdekében kívánatos. Amennyiben az építésre alkalmassá tétel nem okoz különleges nehézségeket (ezek a területek nemegyszer valamilyen rendkívül előnytelen tulajdonságuk miatt maradtak ki mostanáig a beépítésből), a közlekedési, ellátási kapcsolatok, a közműellátás, a városképi összhang megteremtése számára legtöbbször kedvező feltételek állnak fenn. A környező városrészek ugyanis nyilván kialakult városszerkezeti kapcsolatokkal rendelkeznek, infrastrukturálisan felszerelték, vagy éppen átépítésük által ilyen helyzetbe kerülnek, az újonnan létrehozandó lakóterületek csatlakoztatása tehát ésszerűen megoldható. Előnyös lehet az is, hogy a lakóterületrészt felépülésének folyamatában a szomszédos, meglevő lakóterületek intézményeinek és egyéb létesítményeinek szolgáltatásai — mint időleges kisegítésre — számítani lehet.

Városszerkezeti szempontból az ilyen elhelyezkedésű lakóterületek általában kedvező lehetőségeket kínálnak például szerkezetiileg fontos útvonal átvezetéséhez, összvárosi jelentőségű létesítmény elhelyezéséhez, a városkép korrigálásához vagy kiegészítéséhez stb., mert ezeknek az igényeknek a későbbi tervezés és megvalósítás során komolyabb nehézségek nélkül érvényt lehet szerezni.

Amikor a város már beépült területén kívül, ahhoz csatlakozóan kívánunk új lakóterületet létrehozni, kétféle követelménynek kell eleget tenni: amellet, hogy a városterület kiterjesztése szervesen illeszkedjék a területfelhasználás, a közlekedési és közműhálózatok kialakult, illetve előirányzott rendszerébe, elérendő az is, hogy az új városrész lakossága számára a lakóhely-munkahelyi kapcsolat, az ellátási helyzet stb. kedvezően alakuljon. Mindez önmagában a célszerű helykiválasztással nem oldható meg, az új területek beépítése és benépesedése az eredeti városterületre sem maradhat hatás nélkül. Előnyösnek az tekinthető, ha az új lakóterületeknek a városhoz való csatolása miatt létrehozandó újfajta lakóhely-munkahely viszonylatok, közintézményellátási, valamint egyéb rendeltetési, közlekedési és városképi kapcsolatok döntően a városszerkezeti rekonstrukció keretében amúgy is szükséges műveletek által oldódnak meg, vagy pedig nagyobb kiterjedésű városrészek jelenleg fennálló ellátatlanságának megszüntetéséhez járulnak hozzá.

— A meglevő lakóterületek *átépítésre kijelölésénél* irányadó szempont lehet, hogy az átépítés által a városszerkezet-rekonstrukció valamelyik lényeges előirányzata egészben vagy részben valósuljon meg. Ez egyik oldalról akkor érhető el, ha a város területfelhasználásának, közlekedési hálózatának stb. korszerűsítését célzó változtatások elsősorban olyan lakóterületeket érintenek, amelyeken az épületek és létesítmények többségükben elavultak, emiatt az átépítés szükséglete amúgy is előáll, továbbá a lakásállomány növelésének kedvező lehetőségei vannak. Másik oldalról a lakásfejlesztés azáltal segítheti a városszerkezet korszerűsítését, ha a lakásépítési tevékenység szintereként előnyben részesíti azokat a városrészeket, amelyek átépítése egyúttal a szerkezet-rekonstrukció valamelyik lényeges előirányzatának megvalósulását előmozdítja. Ez az összehangolás nemcsak területi egybeesést kíván meg hanem időbeli, ütemezési kapcsolódást is.

A városszerkezeti rekonstrukció kereteibe illeszkedés, illetve annak előmozdítása magának az illető lakóterületnek a helyzetét is megjavítja, mert lehetővé válik általa

— a közelebbi és esetenként a távolabbi környezet területfelhasználási jellegzetességeiből származó következmények levonása,

- a közlekedési hálózatnak a lakóterületet érintő és azon áthaladó vonalaihoz való kapcsolódás,
- a lakóterületi övezeti rendszer által előirányzott beépítési jelleg magasságbeli területfelhasználási stb. előírásainak érvényesítése,
- a lakóterületi közintézmény- és másfajta ellátás rendszerébe illeszkedés.

A *megvalósítás zavartalansága* mint követelmény tekintetében meg kell különböztetni az építést megelőző műveleteket és magát az építést. A terület ebből a szempontból való alkalmasságának megítélésében elsősorban az játszhat szerepet, vajon az építés időpontjáig befejezhető-e a területelőkészítés; a lakóterületi rendeltetés betöltéséhez szükséges magas- és mélyépítési munkák zavartalanságát már inkább a városrendezési-építési tervezésben, célszerű ütemezéssel kell biztosítani. A műszaki jellegű vonatkozásokon túlmenően, tágabb értelemben ide tartozónak tekinthetjük azt a követelményt, hogy az újonnan létesítendő lakóterületeken a folyamatosan oda beköltözők, az átépítendő lakóterületeken pedig az ott élők lakókörülményei a megvalósulás alatt minél zavartalanabbak legyenek. Bár e követelmény kielégítésének módjait inkább a tervezés során kell megkeresni, a helykiválasztásban sem lehet figyelmen kívül hagyni.

A terület előkészítése többféle tevékenység összehangolását kívánja meg. Korábban már szó volt az építésre alkalmassá tételről, azaz a terület azon tulajdonságainak megváltoztatásáról, amelyek az oda előirányzott beépítési jelleggel való építést akadályozzák, az idetartozó mérnöki műveletekről, amelyek elsősorban a talaj, a terep kedvezőtlen jellegzetességeinek kiküszöbölését célozzák. Közülük egyesek mindeképpen lebonyolítandók az építés megkezdése előtt (például előzetes tereprendezés, vízrendezés stb.), legtöbbjük folyamatosan végezhető az építés egyes ütemeit megelőzően. Esetenként az építésre alkalmassá tétel és maga az építés nem választható el egymástól (például a talajviszonyok által megkövetelt különleges alapozás és szigetelés készítése).

Az építés előfeltételét képező, majd pedig a letelepítendő lakosság ellátásához szükséges közlekedési és közműhálózatok létrehozása legtöbbször a kiválasztandó terület határán vagy azon kívül lebonyolítandó műveletek által realizálódik. Itt is fennáll a részbeni folyamatos megvalósítás lehetősége: a felvonulási útvonalak megépítése és az előközművesítés elvégzése után a hálózatok további bővítése a terület beépítésének előrehaladásával mint az ehhez szükséges munkálatok egyike ütemezhető.

Az előkészítő műveletek közé sorolandó a város más részein keletkező és a kiválasztandó területet károsító környezeti ártalmak megszüntetése. Felmerülhetnek a város beépített területén kívül végre-

hajtandó teendők is, mint például egyes közműlétesítmények bővítése, esetleg megépítése. Közös jellegzetessége ezeknek a műveleteknek, hogy nem halaszthatók későbbre, igen költségesek, és fenn kell állnia a végrehajtás helyén a megvalósítás realitásának.

Meglevő városrészek lakóterületté történő átépítése során a megvalósítás zavartalanságát szolgáló előkészítő művelet az építési területek (telkek) időben történő felszabadítása, amihez például erre kijelölt ipari üzemek, raktárak kitelepítése, a megszüntetésre szánt épületek és létesítmények, elsősorban lakóházak bontása szükséges. A területfelszabadítás nemcsak magán a területen belüli műveletekből (főleg bontásokból) áll, hanem hatásaival a város különböző részein is számolni kell. Így például a bontandó lakóházakból kitelepítendő lakosság elhelyezéséről egyéb, újonnan beépített vagy átépítendő lakóterületeken kell gondoskodni; az áttelepítendő ipari üzem számára a városban megfelelő területet kell találni, azt építésre alkalmassá tenni, majd pedig a szükséges üzemi épületeket létrehozni.

Bár magának az építési műveletek megkezdésének nem műszaki előfeltétele, ide sorolhatók a környezeti ártalmak megszüntetését célzó intézkedések, amelyek — mint említettük — szintén a város más részein fennálló állapotokba való beavatkozással járhatnak. Azáltal kötődik ez az építéshez, hogy az első átépítési ütem lakásai használatbavételének időpontjáig a területet a külső — és ha vannak, a belső — környezeti ártalmaktól mentessé kell tenni; ez az ott lakók és az újonnan beköltözők megfelelő lakókörülményeinek létrejötte szempontjából elengedhetetlen. Amennyiben ilyen beavatkozássra nincs lehetőség, ez ugyanúgy kizáró indoknak tekinthető, mint ha a megvalósítás zavartalanságához szükséges, fent felsorolt műveletek valamelyikének elvégzése elháríthatatlan akadályba ütközne.

A területek építésre előkészítése — mint láttuk — különböző műszaki-építési műveletek elvégzését kívánja meg. Annak tisztázásához, hogy milyen műveletekre van egyáltalán szükség, az alkalmasság megítélésének korábban részletezett kritériumaival összefüggő adottságok feltárása és értékelése segíthet hozzá. A műveletek konkretizálása, elvégzésük körülményeinek és következményeinek megbízható megítélés egyes bonyolultabb belső helyzetű és összetettebb környezeti feltételek között levő területek esetében csak előzetes tervezési munkák elvégzése árán lehetséges.

2. Az adott város jellegzetességeinek befolyása

Egy adott város esetében a lakóterületek hely kiválasztásához fűződő, az előző fejezetben felvázolt megfontolások érvényesülése nem lehet sem teljes körű,

sem azonos súlyú. A város jelenlegi helyzete, az ezt előidéző és várhatóan távlatban is ható folyamatok, továbbá a fejlődési-fejlesztési perspektívák egyes összetevőket különösen fontossá, másokat elhanyagolhatóvá tehetnek. Amikor az alábbiakban igyekszünk bemutatni ennek a differenciálásnak a szempontjait, ebben az elméleti megfontolások és a gyakorlati tapasztalatok elemzése mellett azokra a statisztikai adatsorokra és a belőlük képzett olyan mutatókra is támaszkodunk, amelyek az elmúlt másfél évtized lakásépítési folyamatainak jellegzetességeit számszerűsítik. Az adatgyűjtésbe, és -feldolgozásba 22 várost vontunk be: az öt nagyvárost (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged), táji fekvését, távolabbi és közelebbi múltját és egyéb jellegzetességeit illetően egymástól eltérő hat középvárost (Dunaújváros, Eger, Kecskemét, Salgótarján, Szolnok, Szombathely), a kisvárosok közül pedig tizenegy olyat, amely lakosságszámának, táji fekvésének, történeti múltjának, népgazdasági szerepének és fejlődési perspektíváinak különbözősége által képes reprezentálni ezt a népes város csoportot (Gyula, Jászberény, Kalocsa, Kazincbarcika, Kőszeg, Makó, Mosonmagyaróvár, Nagyatád, Ózd, Szentendre, Tapolca).

Városaink témánk számára leglényegesebb jellegzetességeihez kötve a lakóterületek hely kiválasztási szempontjainak differenciálását, egy adott városra való konkretizálást — vagyis a különböző szempontok értelmezését és értékelését — az alábbiak segíthetik elő:

A városnagyságnak (a lakosság létszámának) a hatása tükröződik a múltbeli lakásfejlesztés mennyiségi és minőségi jellegzetességeiben. A lakásépítés fajlagos mutatói (az épített lakások száma 1000 lakosra vetítve) az elmúlt másfél évtizedben nem különböztek számottevően a nagyvárosokban és a középvárosok többségében. Hasonlóképpen nagyjából azonos mértékben újult meg az említett időszakban a nagyvárosok és középvárosok lakásállománya. A kisvárosok közül az említett mutatók az ipari jellegűekben elérik a nagy- és középvárosokét; az alacsonyabb lakosságszámú és az átmeneti jellegű kisvárosokban a lakásépítés mérsékelt intenzitású volt. Ezek az összefüggések jellegüket tekintve a jövőben sem változhatnak (mivel arányokról van szó, nem befolyásolja őket a lakásépítés mennyiségi alakulása), így az a lakásszám, amelynek építése számára területet kell kijelölni — egyéb tényezők hatásait számításon kívül hagyva — a fejlettebb városokban a lakosság nagyságával arányos; a kevésbé fejlett városokban szintén fennáll ez a kapcsolat, de alacsonyabb szinten.

Az újonnan beépítendő és az átépítésre váró lakóterületek viszonyát illetően hasonlóképpen érvényesül

a városnagyság hatása. Az avultságuk miatt átépítésre váró lakóterületek kiterjedése általában arányos a városnagysággal; ez alól értelemszerűen kivételt képeznek az új és az igen régi, valamint a közelebbi múltban erőteljesen fejlesztett és a fejlődésben visszamaradt városok. (Itt csak a korszerűsítésre váró lakóterületek kiterjedéséről, illetve ezek összvárosi arányáról van szó, a tényleges átépítési szükséglet és a lehetőség számos — részben korábban már említett — tényező függvénye.)

A városnagysággal többé-kevésbé arányos kiterjedésű lakóterület-kijelölés nemcsak mennyiségi, hanem minőségi okokból is indokolt. Minél nagyobb a város, általában annál változatosabb a meglevő lakásállomány korösszetétele, ebből és állapotából származóan korszerűsítési szükséglete, továbbá különböznek a lakásfajták, a lakóházak környezeti körülményei, beépítési jellege és módja stb. Feltételezhető, hogy hasonló összefüggés áll fenn az új építéssel szemben támasztott igények és a városnagyság között, egyrészt az építendő lakások nagyobb száma, másrészt a városban kialakult helyzethez való alkalmazkodás miatt. Mindez azt jelenti, hogy a lakásfejlesztés feladatai a nagyobb városokban sokrétűbbek, mint a kisebbekben, ehhez pedig a beépítendő és átépítendő lakóterületek fekvését, környezetét, kapcsolatait tekintve bővebb választékra van szükség. A városnagysággal azonos kiterjedésbeli növekedés követelménye tehát szükségszerűen az igénybe veendő területek tulajdonságainak változatosságával párosul.

Egyes tényezők az előzőkkel ellentétes hatást fejthetnek ki. Mivel a lakóterület-szükségletet befolyásolja az alkalmazandó beépítési jelleg is, a nagyobb városokban pedig feltételezhető az intenzívebb beépítés magasabb aránya, ezzel a fajlagos területigény csökken. Ezt az összefüggést a durva előrebecslésnél csak akkor érdemes figyelembe venni, ha később tárgyalandó körülmények az új lakóterületek övezeti hovatartozásáról valamilyen tájékoztatást adnak. Értelemszerűen ugyanez vonatkozik arra a szükségletcsökkentő hatásra, amely abból származik, hogy — mint a bevezetőben említettük — nagyvárosok és egyes középvárosok a családiházastelkes lakásépítési igény egy részét a környező településekre tolhatják ki. Az ebből származó következmények csak a városkörnyék-tervezés előzetes elvégzésével határozhatók meg. (A környéki lakásépítés fő indoka rendszerint a városon belüli arra alkalmas területek hiánya vagy ilyenek építésre előkészítésének nehézségei, emiatt a nagyságrendi viszonyok mellett ezek a hatások — gyakran döntő súllyal — érvényesülnek.)

A város helyzeti sajátosságai folytán olyan lakásépítési feladatok kerülhetnek előtérbe, amelyek a kiválasztandó lakóterületek legalább egy részének

tulajdonságaival szemben előre körvonalazható követelményeket támasztanak. Itt a város helyzeti sajátosságain egyaránt értendők azok az adottságok, amelyek a városfejlődés folyamatában termelődtek ki és azok, amelyek a város táji fekvéséből, természeti-földrajzi viszonyaiból, népgazdasági szerepéből, lakosságának összetételéből, infrastrukturális felszereltségéből stb. származnak.

Azokban a városokban, amelyek fejlődése során nagyobb, összefüggő, elsődlegesen lakóhelyi rendeltetésű területen — általában központjukhoz csatlakozó városrészekben, ritkábban a központtól elszakadva — történeti értékű, óvandó belső szerkezet jött létre és az épületek egy része műemléki vagy városképi jelentőségű, az értékek megóvása és kibontakoztatása, nemkülönben a lakókörülmények korszerűsítése végett bizonyos beavatkozások elkerülhetetlenek. Annak érdekében, hogy ezek a beavatkozások összehangoltak legyenek és az egész városrész megújulásához is járuljanak hozzá, amennyiben nincs érvényes átépítési terv, annak készítése, esetleg az érvényben levőnek a revíziója szükséges; az ilyen városrészek tehát mint átépítésre váró lakóterületek határolandók körül. Számolni kell vele, hogy — az adottságoktól függően — bizonyos számú új lakás építésére és még inkább a meglevő lakásállomány felújítására és korszerűsítésére a lakásfejlesztésre rendelkezésre álló eszközök egy része felhasználódik.

Ellenkező előjelű okokból szintén eleve átépítendőnek jelölendők ki a különösen avult épületállománnyal rendelkező, minden tekintetben hiányosan ellátott (ún. „szlömös”) területek, nemcsak az ottani lakosság életviszonyainak javítása végett, hanem az előnytelen állapotok kisugárzása miatt összvárosi érdekből is. Itt kevésbé a meglevő állománnyal való törődés, mint inkább az épületek nagyobb részének bontása, új épületek, valamint az infrastruktúra különböző elemeinek létrehozása kerül előtérbe; ez utóbbi miatt a lakásfejlesztés járulékos beruházásainak a szokásosnál jóval nagyobb mértékű részesedése-re kell számítani.

Az új városokban, amelyekre általában a többemeletes-tömbtelkes beépítés magas aránya jellemző, az igények főleg a saját telkes, kevésbé intenzív beépítési formák irányában nyilvánulnak meg. Ezek az igények kétféleképpen elégíthetők ki: eddig beépítetlen területek lakóterületté válása és/vagy az „ösközség”-en belüli átépítések által. Az új beépítések várhatóan kevésbé intenzív volta miatt a lakóterület számára kijelölendő területek kiterjedése — más hasonló lakosságszámú városokhoz viszonyítva — nagyobb lesz. Az ebből származó gazdasági hátrányokat ellensúlyozhatja, hogy kedvező anyagi következményekkel lehet csatlakozni e városok rendszerint fejlett infrastruktúrahálózataira.

Akár a természeti-földrajzi viszonyok, akár a város-szerkezet meg nem változtatható adottságai eleve korlátozhatják a lakóterület számára igénybe vehető területek kiterjedését. Ilyen korlátozásokat okozhatnak természeti tényezők (vízfelületek, terepalakulatok, erdőterületek), hasonlóképpen az egyes területek beépítését tiltó (pl. alábányászottság, túlságosan meredek lejtő stb.) vagy csak aránytalanul magas költségekkel megváltoztatható előnytelen tulajdonságai, továbbá a meg nem szüntethető káros környezeti hatások esetenként a területkiterjesztésnek határt szabó olyan létesítmények vagy más adottságok, amilyenek például az ipari üzemek, mezőgazdasági kultúrák, természetvédelmi területek stb., nemkülönben a távolsági közlekedés, a regionális közműhálózatok vonalai. Az újonnan beépíthető területek szükségessége megnöveli azoknak a meglévő lakóterületeknek a jelentőségét, amelyeken számottevő lakástöbblet elhelyezése valószínűsíthető. Ilyen városokban azoknak a lakóterületeknek az átépítése is előírnyozható, amelyek lakókörülményeinek színvonalja önmagában nem indokolná a beavatkozást, de az új lakások építése számára kedvező lehetőségeket kínálnak.

Esetenként hatással lehet a lakóterületek szükségletére és kívánatos városszerkezeti elhelyezkedésére a város jellege (gazdasági szerepe). A lakóhelyek és munkahelyek kapcsolatában — a munkába járás irányában — nemcsak a meglévő koncentrált ipari és nagyüzemi mezőgazdasági telephelyek fekvése vendő figyelembe, hanem a várhatóan későbbben telepítendőké is. (Nagyobb, népesebb lakóterületek létesítése — mint említettük — gyakran megkívánja hozzájuk csatlakozó munkahelyek kiépítését is.) Hasonló hatású lehet a nagyobb munkaerőigényű mezőgazdasági termőterületek — főleg kertgazdasági kultúrák — fekvése. Kedvező üdülési adottságokkal rendelkező városokban nem vehetők figyelembe lakóterületek számára az üdülőterületek bővítésére fenn tartandó területek. Ez utóbbiak — kiépítésük után — lehetnek vegyes lakóhelyi és üdülési rendeltetésűek; ilyen esetben a lakóterületek irányában a kapcsolatok megoldására különös gond fordítandó. Ez a követelmény visszahathat az új lakóterületek hely kiválasztására és a meglévők átépítésre kijelölésére.

A város népgazdasági szerepével összefüggésben célszerű áttekinteni a különböző foglalkozású lakossági rétegek életmódbeli sajátosságait és ebből származóan lakóhelyével szemben támasztott igényeit. Ennek az áttekintésnek a keretében kell tájékozódni róla, hogyan szolgálják a meglévő lakóterületek ezeknek az igényeknek a kielégítését, kell-e olyan új lakóterületeket létrehozni, amelyeken a beépítési jelleg meghatározásával majd pedig a lakókörnyezet kialakításával a kívánatos életvitel kereteit meg lehet

teremteni. Értelemszerűen vonatkozik mindez nemcsak a termelő ágazatok, hanem a terciér szektor dolgozóira, illetve azok lakóhelyi igényeire is.

A városfejlődés eddigi menete közvetlenül és áttételesen befolyásolja a helykijelölést. Közvetlen hatásnak tekinthető, hogy az előző időszakban feltárt lakóterületeken megindult átépítést általában folytatni kell, az érintett területek tehát eleve kijelöltek tekinthetők. Áttételes hatású a lakosságszám változásának korábbi trendje, kölcsönhatásban a lakásépítés mennyiségi és minőségi mutatóival: mindez általában megkezdett és vagy változatlan jelleggel, vagy korrigálva tovább viendő folyamatként fogandó fel. Ugyancsak áttételes hatásként érvényesülnek azok a megkezdett, de be nem fejezett területfelhasználási és hálózati átalakítások, amelyek városszerkezeti következménye a lakóterületek hely kiválasztását befolyásolhatja. Részletesen:

Azok a területek, amelyek lakóterületté alakítása korábban megkezdődött, de nem fejeződött be, a készütség fokát tekintve többféleképpen lehetnek. Leginkább meghatározott ott a tennivaló, ahol a lakások döntő többsége már felépült, az infrastrukturális ellátás működik, a belső szerkezet lényegében kialakult. Az előttünk álló időszakban a kiegészítés lesz a feladat mind a lakásépítés, mind a járulékos beruházások vonatkozásában. A még elhelyezhető, illetve elhelyezendő lakásszámot eleve lekötöttnek kell tekinteni, és hasonlóképpen az infrastruktúra még hiányzó elemeit is meg kell valószínűsíteni — mindezzel a lakásfejlesztés már nem rendelkezhet szabadon. A továbbfolytatás többféle módja mérlegelhető, ha a terület egészen még nem végezték el az építésre alkalmassá tétel műveleteit és a beépítés is csak részleges. Dönteni lehet az eredeti elképzelések megvalósítása mellett, de sor kerülhet a kijelölt terület csökkentésére, esetleg kiterjesztésére, vagy pedig az eredeti építési program módosítására. A döntést a kialakult helyzet, a környezeti és egyéb adottságok, a városszerkezetbe illesztés követelményei mellett a lakásfejlesztés számára rendelkezésre álló anyagi háttér és a várhatóan jelentkező igények befolyásolhatják. Azokat a korábbi lakóterületi helykijelöléseket, amelyeket az igénybevétel műveletei nem követték, nem lehet adottságnak tekinteni, de figyelembe kell venni, mint a lehetséges újonnan beépítendő, illetve átépítendő lakóterületek egyikét. Velük kapcsolatosan ugyanazt kell mérlegelni, mint minden más esetben, vagyis az igénybevétel szükségességét, mértékét, sürgősségét, az alkalmazandó beépítési jelleget stb., mindezt a jelenlegi szükségletek és lehetőségek alapján.

Értelemszerűen ugyanez vonatkozhat azokra az átépítésre korábban kijelölt lakóterületekre, amelyeken az átépítés még nem kezdődött meg. Ott viszont, ahol a tervek elkészültek, a közvéleményt tájékoz-

tatták, az érintett lakosság az átépítés tényét és várható körülményeit tudomásul vette, az előkészítést tanácsos folytatni; ezeket a területeket tehát továbbra is mint átépítendőket kell kezelni és ebből származó lakásépítési és egyéb beruházási kötelezettségekkel együtt. A bontások, kitelepítések és építések által megindított átépítési folyamat továbbvitelét természetesen kell tekinteni a korábban eldöntött menet szerint; az ilyen átépítendő területekhez tartozó építési és egyéb teendők a jelenlegi és a tervezett állapot egybevetése által határozhatók meg.

A korábban említett általános jellegű összefüggések mellett tájékoztató jellegű utalást ad a jövőbeli lakásépítési tendenciákra és ezeken keresztül a lakóterületek hely kiválasztásához az adott város elmúlt másfél-két évtizedbeli lakosságszám-változásainak és lakásépítési mutatóinak egybevetése. A városokban a múltban a lakásépítés által létrehozott lakástöbblet szinte mindenütt nagyobb volt, mint amennyi a lakosság létszámnövekedésének elhelyezéséhez szükséges lett volna. Ezáltal nemcsak a lakások zsúfoltsága enyhült, hanem ez a többlet egyúttal hozzásegített a lakókörülmények javításához, a városszerkezet korszerűsítéséhez is. A jövőre vonatkozólag szintén kívánatos lenne a lakosságszám és a lakásszám növekedésének múltbeli arányát fenntartani; ez jelezné a lakáshelyzet színvonalának stabilizálását. A lakóterület-szükséglet meghatározásában — hacsak egyértelmű prognózisok nem mondanak ennek ellent — a korábbi évek arányainak változatlanul maradásából helyes kiindulni.

Bár a múlthoz képest az utóbbi években átalakult és várhatóan a következő időszakban tovább változik a lakásépítés szervezete és beruházási formáinak megoszlása, a különböző tulajdonságú lakóterületek iránt megnyilvánult kereslet, továbbá a korábban alkalmazott beépítési jellegek és lakóházfajták, egyáltalán mindazok a tapasztalatok és tanulságok, amelyekből a lakókörülményekkel szemben támasztott eddigi igényekre következtetni lehet, irányadóként veendő figyelembe. A kiválasztandó területek legyenek alkalmasak arra, hogy rajtuk a múltban regisztrált igényeket kielégítő lakókörülmények jöhessegen létre, egyúttal helyet adva az aktuális követelmények teljesítésére is. Mindez — egyéb más szempontok mellett — kiindulásul szolgálhat a lehetséges lakóterületek városszerkezeti helyzetére, környezeti kapcsolataira, topográfiai viszonyaira vonatkozó kívánalmak számára.

Figyelembe véve, hogy — mint említettük — szinte minden esetben új lakóterületek létesítésének és meglevők átépítésének van valamilyen rajta kívül fekvő területfelhasználási és hálózati átalakítást kívánó vonzata, a hely kiválasztás realitását emeli, ha a hozzá tartozó területfelhasználási-hálózati átalakítá-

sok időbeni megvalósulása valószínűsíthető. A valószínűség akkor a legnagyobb, ha ezek az átalakítások már megindultak és folytatásuk szükségessége fennáll. Ezért ajánlható egy olyan áttekintés elvégzése, amely a kijelölendő lakóterületeknek nemcsak már kialakult környezetét tekinti adottságnak, hanem a jelenlegi állapoton túlmenően számol a megkezdett beavatkozások folytatásával is. Más szóval: egyébként egyenlő feltételek mellett helyesebb az olyan lakóterület helykijelölése mellett dönteni, amelynek szomszédságában a rekonstrukció már elkezdődött, szemben az olyan lakóterülettel, amelynek igénybevitelével járó városszerkezeti beavatkozások megújításra egyébként nem érett területen lennének végrehajtandók.

II. ADOTT IDŐSZAK LAKÁSEPÍTÉSI TERÜLETEINEK KIJELÖLÉSE

A lakásfejlesztés és a városfejlesztés tervszerűsége egyaránt megkívánja, hogy a lakásépítési igények számára adott időszakon belül a szükséges időpontban megfelelő tulajdonságokkal bíró és kellőképpen előkészített területek álljanak rendelkezésre. (Ez az „adott időszak” — amely célszerűen egy népgazdasági-lakásfejlesztési tervperiódussal eshet egybe — mindenestre rövidebb, mint az általános rendezési tervek időtávlatra szokott lenni.) Előfeltétel, hogy az adott időszak lakásfejlesztésére megbízhatóan következtetni lehessen, olyan részletességgel, amelynek alapján a valóráváltáshoz szükséges terület-igénybevitel követelményei megfogalmazhatók.

Nem képezte jelen kutatás feladatát a lakásfejlesztési ágazat adott időszakbeli előirányzatainak kidolgozásához fűződő megfontolásokkal való foglalkozás; ez lényegesen meghaladja a városépítés illetékességét. Nem engedhető el azonban, hogy a városépítésnek — mint a megvalósításban elsőrendűen érdekeltnek — áttekintése legyen az előirányzatokról, képes legyen megkülönböztetni azok fix és változásnak kitett összetevőit. A lakásfejlesztés célkitűzéseinek reális megfogalmazása másik oldalról nem nélkülözheti azokat az ismereteket, amelyeket a városfejlesztés-városépítés vizsgálati és tervezési műveleteinek anyagából meríthet, szűkebben az adott város lakásépítés számára szóba jöhető területei, bővebben jelenlegi helyzete és várható jövőbeli fejlesztése által meghatározott fizikai keretekre vonatkozólag.

Bármilyen körülményekkel dolgozva is adott időszak lakásfejlesztési elképzeléseinek megfogalmazását és főleg végrehajtását sokféle előre nem látható körülmény befolyásolja, illetve módosíthatja. Ezen többek között azáltal lehet úrrá lenni, ha mód van a területi követelmények és összefüggések rugalmas kezelésére. Kétféleképpen könnyíthetjük meg mind a kezdeti választást, mind a menet közbeni módosítások kivédését: *biztonsági tartalékok képzésével,*

valamint olyan *változatok kidolgozásával*, amelyek mindig lehetővé teszik az előirányzathoz leginkább illeszkedő építési terület(ek) társítását.

Biztonsági tartalékok képzésére azért is szükség van, mert a területkijelölés nem szorítkozhat az adott időszakban feltételezhető építési igények szoros kielégítésére. A lakásfejlesztés és a városépítés folyamatossága egyaránt megkívánja, hogy a következő időszak lakásépítése számára megfelelően előkészített területek álljanak rendelkezésre. Ez utóbbiak az adott lakásfejlesztési időszak olyan tartalékai, amelyek egyaránt szolgálhatják az előirányzatok kevésbé biztonságosan meghatározható vagy változó elemei módosító hatásainak kivédését és a felkészülést a későbbi lakásfejlesztési feladatokra.

Önmagában azáltal, hogy bizonyos korlátok között választani lehet, milyen formában és mértékben legyenek igénybe véve az egyes lakásépítési területek, többféle változat áll a döntéshozatal rendelkezésére. A területek társításának rendszerint többféle lehetősége további változatokat eredményez. A tervezési feladat abból származik, hogy a változatok nem egyenértékűek minden szempontból: gazdasági következményeiket, lebonyolítási körülményeiket, városfejlesztési-városépítési hatásait illetően lényegbevágóan különbözhetnek, és az igénybevétel sorrendje sem mindig közömbös. Mindezt mérlegelve, attól függően, hogy a lakásfejlesztés lehetőségeinek és adottságainak figyelembevételével melyik szempontnak milyen súlya van, a tervezés kidolgozza a maga ajánlásait, ezt elfogadva az időszak kezdetén valamelyik változat szerint megindul a tevékenység. Amikor előre nem látott körülmények kikényszerítik az előirányzatok módosítását vagy az egyes szempontok súlyát megváltoztatják, a folytatás egy másik, a tervezési folyamatban a szükséges részletességgel feldolgozott változat szerint történhet, természetesen az előzmények hatásait figyelembe véve.

A lakásfejlesztési és egyben a városfejlesztési-városépítési tevékenységnek ez a rugalmassága akkor érhető el, ha a lakásépítési területek minden olyan tulajdonsága ismert, amely az egyes változatok közötti döntést megnyugatóan biztonságossá teszi. Feltételezhetjük, hogy a lakásépítés számára szóba jöhető területek alkalmasságának megítélése ebben a stádiumban már nem igényel külön vizsgálatokat, mert a városléptékű számbavétel és értékelés — aminek elvégzéséhez fűződő megfontolásokról és az előző fejezetben volt szó — a valamilyen okból alkalmatlan területeket eleve kiszűrte. Így kellő ismeretekkel rendelkezünk ahhoz, hogy a teljes körű kínálatot (azaz a lakásépítés összes lehetséges színhelyeit) az adott időszak lakásfejlesztési feladataival-előirányzataival egybevetve, érdeklődésünket azokra a területekre korlátozzuk, amelyek igénybevételére egyáltalán sor kerülhet.

A teendő tehát a szűkítés elvégzése, amihez kétirányú megközelítéssel jutunk el. Egyik oldalról el kell tekinteni azoktól a területektől, amelyek igénybevétele — alkalmasságuk ellenére — az adott időszakban nem lehetséges valamilyen okból, például: városszerkezeti bekapcsolásuk, infrastrukturális ellátásuk későbbi beruházások függvénye, a szükséges kitelepítések, bontások egyelőre nem hajthatók végre, a fogadóképessé tétel összes feltétele még nem áll fenn stb. Másik oldalról korlátot jelent az, hogy — mint említettük — ténylegesen igénybe venni csak az adott időszak lakásfejlesztési célkitűzéseit kielégíteni képes területeket és addig a mértékig lehetséges, ameddig a lakásfejlesztés — az építés és korszerűsítés — adott időszakbeli keretei kitöltődnek. (Ebbe értelemszerűen beletartoznak azok a többletek-tartalékok is, amelyekről az előzőekben szó volt.)

A szűkítés első lépése, azaz az egyébként alkalmas, de igénybevételre még nem érett területek kiszűrése legtöbbször egyértelműen elvégezhető az előző fejezetben tárgyalt szempontok, illetve az azok figyelembevételével végzett vizsgálatok adatai alapján. Bonyolultabb a második lépés, a lakásfejlesztési célkitűzések és korlátozó hatások együttes érvényesítése. A célkitűzések teljesítése szorosan összefügg a lakásépítési igények differenciáltságával, ami első sorban a várhatóan épülő lakások nagyságában, használati módjában nyilvánul meg. Ehhez társulnak mint további befolyásoló tényezők a beruházási formák különbözősége, nemkülönben a lakásgazdálkodás szempontjai, az építés és felújítás anyagi háttere, a rendelkezésre álló építési technika stb., amelyek szintén nemcsak elegendő lakásépítési területet, hanem azok jellegzetességeiben differenciáltságot is — tehát választékot — kívánnak meg. Az alábbi szempontok azáltal, hogy a lakóterületek összességének kiterjedésére és egyéb jellegzetességeire vonatkozólag nem rögzítenek megváltoztathatatlan kötöttségeket, egy-egy konkrét terület esetében pedig teret engednek a felhasználásbeli változatoknak, egyaránt szolgálják ennek a választéknak és a korábban említett rugalmasság feltételeinek a létrejöttét.

Az igénybe veendő területek kiterjedése először mint globális szükséglet becsülendő fel, majd ebből kiindulva az egyes lakásépítési területek nagyságát kell meghatározni.

Az összes szükséges lakóterület hozzávetőleges kiterjedésére az összes építendő lakások számából lehet következtetni. Csupán a feladat nagyságrendjét jellemző megközelítés végezhető így el, a globális lakásszám elhelyezésének területigényét tapasztalati adatok, más városokban lefolyt építkezések, a megelőző időszak lakásszám-terület viszonylatai segítségével elvégzett összehasonlításokkal becsülve meg.

Hozzá kell tenni ehhez, hogy az adott időszakon belül a lakások egy része nem a lakóterületen épül fel.

Mint erről korábban szó volt, nagyobb városok és egyes középvárosok esetében a szomszédos településekben és ott, ahol ilyenek vannak, a vegyes (összetett) rendeltetésű városrészekben létrejövő lakásmennyiség csökkenti a lakóterületi építkezéseket. Mivel az említett helyeken felépülő lakások számának prognózisával csak ritkán rendelkezünk, az előzetes becslésekben a teljes építendő lakásszám lakóterületi elhelyezését kell feltételezni. Ebből is képződik a területi tartalékok egy része. Kivételt képezhet az az eset, amikor a lakóterületeken kívüli építkezés — annak jelentősebb mennyisége miatt vagy más okból — elve betervezhető; ennek hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az egyes lakásépítési területek kiterjedése lehet kötött, vagy bizonyos határokon belül szabadon megállapítható. Az eddig beépítetlen területek esetében a terjedelem kötöttségét eredményezi az egyértelműen lezáró természeti vagy művi adottság (pl. vízfolyás, erdő, mezőgazdasági kultúra, be nem építhető terület, vasútvonal, védősáv stb.), és mindehhez társulhat egy vagy több oldalról a szomszédos meglevő beépítés. Ha egy vagy több irányban hiányzik a természetes vagy művi lehatárolás, a terjedelem a szükségletekkel lehet arányos vagy éppen a városszerkezet-fejlesztés, a lakóterületi egyszerszerkesztés logikájának megfelelő mértékű igénybevételre kerülhet sor. Az átépítendő lakóterületek határának megvonásánál az említett tényezőkhez társul az átépítésre érettség mérlegelése. Ebben nemcsak az adott városrész állapota játszhat szerepet, hanem figyelembe veendő a többi meglevő lakóterület helyzete is, egybevetve a beavatkozás számára rendelkezésre álló eszközökkel. Mivel egzakt összehasonlítás aligha lehetséges, ez a mérlegelés a kiterjedés tekintetében szintén többféle változatot eredményezhet.

Egy-egy terület kiterjedésével arányos a rajta építhető lakások száma, így a kiterjedés változataihoz más-más lakásszám tartozik. Ezt figyelembe véve a szóba jöhető területek és azok lehetséges kiterjedésbeli változatai közötti választásban, illetve a területek társításában támaszkodni lehet a globális adatokra, azaz az előbb említett összes lakóterület-szükségletre és az adott időszakban építendő lakásszámra. A részadatokat — a területek méreteit és a rajtuk építhető lakások számát — összegezve, az eredmények nem térhetnek el lényegesen a korábban számított összes területszükséglettől és a lakásfejlesztés előirányzott összes építendő lakásszámától. Hangsúlyozni kell, hogy az ilyen számítás csak első, tájékoztató jellegű közelítésként fogadható el, mert az egyes területekhez tartozó lakásszámot a kiterjedés mellett főleg az alkalmazott beépítés jelleg, korlátozottabban az átépítés mértéke befolyásolja, a terü-

letek társításában pedig számos, később tárgyalandó szempontot kell mérlegelni.

Az alkalmazható beépítési jelleg — amely adott területen folytatandó lakásépítés mennyiségét és egyéb feltételeit szabályozza — szintén globálisan és az egyes területekre vonatkoztatva fejt ki hatását a terület-kiválasztásra.

Összességében az építendő lakások nagyság, tulajdonforma, építési szervezet szerinti megoszlásának várható alakulása alapulvételével következtethetünk az előzőekben becsült összes szükséges lakóterületen belül a különböző beépítési jellegű részek arányaira. A megoszlás ugyanis eligazít abban, milyen lakóház-fajták építésére lehet számítani, ebből pedig — a használatos megközelítő méretezési módszerekkel — levezethető, mekkora lehet az elhelyezésükhöz szükséges, földszintes és egyemeletes-családirázas, a társasház-as-telkes, valamint a többszintes-tömbtelkes beépítési jellegű övezetekbe tartozó lakóterületek kiterjedése. Mivel a kiindulást képező lakásfejlesztési előirányzatok ebben a vonatkozásban általában nem teljesen határozottak, és az igények időközi módosulására is fel kell készülni, a különböző beépítési jellegű lakóterületek arányait illetően esetenként több változat kidolgozása is ajánlatos lehet.

Változatok nemcsak a globális becslésekben rejlő bizonytalanságok és a módosulás lehetőségei miatt állnak elő, hanem azért is, mert egyes területeken az alkalmazható beépítési jelleg a kialakult környezet, a meghatározott városképi szerep, a meglevő épületállomány adottságai stb. miatt szigorúan kötött, más területeken különbözőféleképpen dönthetünk a beépítési jellegről; erre bizonyos határok között az övezeti előírások módot adhatnak. Számolnunk kell azzal is, hogy a tágabb és szűkebb környezethez való alkalmazkodás szempontjai — főleg nagyobb kiterjedés esetén — magán a területen belül ellentmondhatnak az egységes beépítési jellegnek, és hasonló következményekkel járhatnak a különböző lakásformák iránti igények vagy a városképi követelmények kielégítésére irányuló szándékok.

A területi kiterjedés és az alkalmazható beépítési jelleg lehetséges változataihoz és főleg ezek társulásához jelentősen eltérő építhető lakásmennyiség tartozik, gyakran nem is egyetlen számmal, hanem alsó és felső határértékekkel jellemezve. Így ismét az összes építendő lakásszámhoz és annak említett megoszlásához viszonyulva állíthatók elő olyan alapesetek illetve alapeset-változatok, amelyek között a terület-kiválasztást befolyásoló többi tényező hatását is figyelembe véve dönteni lehet.

Az újonnan feltárandó és az átépítendő lakóterületeken megvalósuló lakásépítés viszonya visszahat mind az igénybe veendő lakóterületek kiterjedésére, mind azok beépítési jelleg szerinti megoszlására.

Míg az újonnan beépülő lakóterületeken építhető lakásmennyiség arányos a területi kiterjedéssel, addig az átépítendő lakóterületeket mint a lakásfejlesztés színhelyeit teljes kiterjedésben kell figyelembe venni, de az építhető lakások száma kevésbé a területi kiterjedéstől, mint inkább az építés számára felszabadítható területek nagyságától függ, a meglevő állapothoz való igazodás pedig általában az átépítendő lakóterületeket a kötött beépítési jellegűek közé sorolja.

A területkiválasztás során nyilvánvalóan arra kell törekedni, hogy az adott időszakon belül akkora lakóterület átépítésére kerüljön sor, amekkorára a lakásfejlesztési keretek alapulvételével lehetőség van. Ezt a lehetőséget elsősorban az előírányzott bontási arány, azaz az időszakon belül építendő és bontható lakások viszonya szabályozza. Kiindulva a lakásépítési feladatokból, továbbá nagy vonalakban ismerve az átépítésre váró lakóterületeken fennálló bontási szükségleteket, első közelítésben mérlegelni lehet, hogy közülük az erőteljesebb vagy csekélyebb bontási kényszerrel járókat, a több vagy kevesebb új lakás építésére lehetőséget nyújtókat vegyük-e tekintetbe. A bontási szükséglet becslésénél figyelemmel kell lenni arra, hogy az egyes lakóterületrészek átépülése az adott időszakon belül nem feltétlenül fejeződik be, bontani tehát csak az elvégezhető átépítés mértékéig, azzal arányosan kell. (A bontási szükségletbe természetesen nemcsak az egyes területeken belüli, hanem az azokon kívüli olyan bontások is beleszámítandók, amelyek a városszerkezetbe és a közelebbi környezetbe illesztést teszik lehetővé.)

Az átépítés műveletei között a bontással és az új építéssel egyenrangú a meglevő lakóépületek felújítása, korszerűsítése. A teljes értékű átépítés ugyanis olyan állapot létrehozását célozza, amely hosszabb idei nélkülözhetővé teszi az építési jellegű beavatkozást. Így az átépítésre való kijelölést (esetenként az ilyen területek kiterjedését) korlátozhatja az erre a célra rendelkezésre álló anyagi eszközök és kapacitások előírányzata. A korábban végzett lakásfelújítások és -korszerűsítések költségkihatásairól szerzett tapasztalatok és az adott időszakbeli pénzügyi-kapacitásbeli lehetőségek egybevetése alapján megbecsülhető, hány lakás állapotába való beavatkozásra fog lehetőség nyílni. Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatosan, hogy lakóházfelújítás nemcsak az átépítendő lakóterületeken, hanem egyebütt is fog folyni. A város teljes lakásállományának állapotáról és a feltétlenül megújításra szoruló lakások elhelyezkedéséről szerzett nagyvonalú áttekintés nyújthat segítséget annak eldöntéséhez, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközökből mekkora hányad fordítható a város különböző, az adott időszakon belül átépítés alatt nem érintett részein lakóházfelújításra és -korszerűsítésre, és mekkora hányad ugyanerre az átépítésre kijelölhető lakóterületeken.

Fenti megfontolások alapján kiválaszthatók azok a meglevő lakóterületek, amelyek teljes vagy részleges átépítése az adott időszakon belül egyáltalán szóba jöhet. Hangsúlyozni kell, hogy ebben a stádiumban az építés számára felszabaduló terület kiterjedéséről és ezen keresztül az újonnan építhető lakások megközelítő számáról, a felújítási-korszerűsítési szükségletekről, valamint a várható, illetve javasolható építési tevékenység jellegéről és összetételéről csupán tájékoztató jellegű, nagyvonalú képet alkothatunk. Az egyes területeken fennálló bontási lehetőségeket és a szükséges felújítási-korszerűsítési munkákat alaposabb, a tervezést megelőző vizsgálat tisztázhatja teljesértékűen, a beépítési jelleg megválasztásában pedig tere lehet a tervezői szabadságnak; az átépítés feltételeiről és következményeiről tehát a területre készíthető részletes rendezési terv ad teljesen pontos felvilágosítást.

Ilyen körülmények között a bontási lehetőségeket, valamint a felújítás-korszerűsítés kereteit figyelembe véve a meglevő lakóterületek közül az átépítésre való kiválasztás, illetve e területek társítása többféle variációban is elképzelhető. A területek további tulajdonságai és a velük kapcsolatos teendők realizálási lehetőségei segíthetnek a variációk értékelésében. Ezek a teendők többségükben kívül esnek a lakásépítés és -bontás, valamint a meglevő állománnyal való törődés körén.

A kapcsolódó és járulékos beruházásokra az adott időszakban fordítható pénzügyi eszközök — kölcsönhatásban az összvárosi infrastruktúra-fejlesztés előírányzataival — mint a területigénybevétel lehetőségei, illetve korlátai veendő figyelembe. Az egyes lakásépítési területek építésre előkészítésének, az út-, tömegközlekedési, közműhálózatok megépítésének, illetve rekonstrukciójának, az intézmény- és zöldterületi ellátásnak, nemkülönben a környezetvédelmi beruházásoknak a lakásépítéssel való összefüggéseiről, valamint várható gazdasági következményeiről területenként legalább hozzávetőleges adatokkal kell rendelkezünk. Nem elhanyagolható körülmény továbbá, hogy egyes lakásépítési területek igénybevételenek teljes értékű megoldásához szükségesek azon kívüli, a városszerkezetbe illesztéshez, a környezet átalakításához megkívánható beavatkozások is. Ezek egy része mint a városszerkezet korszerűsítésének alkotóeleme a lakóterületi építkezéstől függetlenül amúgy is végrehajtandó. Ilyen esetben másodrendű a költségbeli következmények mérlegelése, hanem különösen fontos a területi és időbeli egyeztetés. A költségbeli hatások vonatkozásában azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy különböző területeken — a beépítési jellegtől és az építési-beruházási formáktól függően — eltérő mértékben terheli az infrastruktúra-fejlesztés a közösséget és az érdekelt lakosságot, így a megvalósulás nem minden eleme tervezhető előre.

Az építés előkészítésének és az infrastrukturális ellátás szervezésének különböző módjai, amihez a környezeti feltételek eltérő hatásai társulhatnak, továbbá az a tény, hogy a lakásépítéshez csatlakozó egyes teendők a területen belül és azon kívül az igénybevétel előfeltételét képezik, más teendők az építés előrehaladásával párhuzamos műveletekkel realizálhatók, mindez az anyagi következmények és a megvalósítási lehetőségek, nemkülönben a közösségi és egyéni kötelezettségek elosztása tekintetében többféle variációt enged meg.

A kapcsolódó és járulékos beruházások pénzügyi eszközei együttesen használnak fel újonnan beépítendő és átépítendő lakóterületeken. A hatékony felhasználást elősegíti, ha egy-egy jelentősebb beruházás (pl. közmű-, közlekedés-, intézményépítés) nem egy, hanem két vagy több — újonnan beépítendő és) vagy átépítendő — lakóterület igénybevételéhez kapcsolódik. Így kedvező következményekkel társíthatók egymással egyébként önmagukban más jellegzetességeiket tekintve kevésbé előnyös változatok. Ilyenkor különös jelentőségű az ütemezés mind az említett beruházás megvalósítása, mint a beépülés, illetve átépülés megindulási feltételeinek összehangolása szempontjából.

Az *ütemezési lehetőségek* számbavételében meg kell különböztetni átfogó jelleggel az egyes területek elhelyezkedését az összárosi lakásfejlesztési folyamatban, részleteiben pedig magán a területen belül végrehajtandó műveletek sorrendjét illetően.

Egy-egy kiválasztott terület be-, illetve átépülésének készülségi foka az adott időszak végére háromféle lehet:

- teljes megvalósulás, azaz az építési műveletek nyomán az egész területre kiterjedően az összes szükséges épületek és létesítmények elkészülnek,
- részleges megvalósulás, amikor az építés a terület egyes meghatározott részére korlátozódik, a megvalósítás folytatása a következő időszakra halasztódik,
- építésre alkalmassá tétel, vagyis az előkészítő műveletek közül sor kerül azokra, amelyek a következő időszak lakásfejlesztése számára indulási feltételt képeznek.

A részleges megvalósulás és az építésre alkalmassá tétel egy adott területre együttesen is jellemző lehet, ti. a korlátozott kiterjedésű építés mellett általában célszerű a következő időszak megkezdéséig a terület többi részén a fogadóképessé tételhez szükséges műveleteket elvégezni.

Teljes megvalósulás az adott időszakon belül legtöbbször csak kisebb lakóterületek be-, illetve átépítése esetén remélhető, vagy olyankor, amikor az adottságok hatására a városban a lakásépítés egy vagy két területre korlátozódik. Indokolhatja to-

vábbá a teljes megvalósulást valamilyen különös városfejlesztési érdek, a terület kirívóan és egységesen leromlott állapota, a fogadóképessé tétel egyszeri magas költségei, az előző időszakban elvégzett teljes körű előkészítés. Ilyen körülmények, illetve indokok hiányában a megvalósulás menetét és mértékét illetően általában szabad kezdet lehet adni, annál is inkább, mert különösen hosszabb időszak alatt az előre nem látható mozzanatok a végrehajtást amúgy is felgyorsíthatják vagy lelassíthatják.

Ha a teljes megvalósulás kívánatos, ezt mint a területigénybevétel feltételét rögzíteni kell, közelebbről megjelölve mi értendő teljes megvalósuláson. Részleges megvalósulás esetén kívánatos lehet megjelölni, hogy a terület melyik részén induljon meg és legalább milyen mértékű legyen az építkezés; emellett rögzítendő az építés megindításához teljesítendő előfeltételek. Ezek többségükben a lakásépítés kapcsolódó és járulékos beruházásainak műveletei szükségességével és sorrendjével függnek össze. Figyelembe veendő ugyanis, hogy — mint az előző fejezetben utaltunk rá — a lakásépítésre kiválasztott területen belüli műveletek egy része az építés megkezdéséhez minden esetben, függetlenül az építés mennyiségétől nélkülözhetetlen (pl. bizonyos fizikai tulajdonságok megváltoztatása, lakások és lakóházak kiürítése, a lakóhelyi rendeltetéstől idegen egyes létesítmények kitélepítése), másik részének szükségessége, illetve fajtája az alkalmazandó beépítési jelleg függvénye (ide tarthat egyes fizikai tulajdonságok átalakításának mértéke és módja is, de főleg az infrastrukturális ellátás szintjének megvalósítása). A területen kívül a szűkebb és tágabb környezetbe illesztés, kapcsolódás érdekében szükséges műveletek között lehetnek olyanok, amelyek egyértelműen megvalósítandók (pl. a közműves ellátás előfeltételét képező létesítmények és fővezetékek megépítése, közlekedési-tömegközlekedési vonalak létrehozása, ipari és egyéb ártalmak megszüntetése), más vonatkozásokban pedig (elsősorban az intézményellátás módjának megválasztásában) az újonnan építendő lakások száma, a meglévő állapot, a környezeti feltételek stb. megszabják, illetve befolyásolják az intézmények építésének elhelyezkedését a megvalósulás menetében.

Hangsúlyozni kell, hogy a helykiválasztás stádiumában az ütemezés feltételeinek megszabása csak az igénybevételi lehetőséghez tartozó műveletekre terjedhet ki. Mindazt, ami a konkrét építkezések sorrendjét, összefüggéseit szabályozza, a területre készítenő városrendezési terveknek kell tartalmazniuk. Kivételesen a sorrend fordított is lehet; amikor az előkészítés feladatai nagymértékben függnek a jövőbeli beépítési jellegtől, esetleg a kialakítás módjától, ajánlatos olyan előzetes rendezési tervek készítése,

amelyek tisztázzák, hogy a későbbi, végleges terv készítője milyen előzményekre tarthat igényt.

A városfejlesztés-városépítés érdekei a lakóterületek hely kiválasztásában — mint korábban említettük —, abban jelölhetők meg, hogy a lakásfejlesztés színhelyeit képező területek ne csak alkalmasság vagy bizonyos beavatkozásokkal alkalmassá tehetők legyenek lakásépítés céljára való igénybevételre, hanem a rajtuk folytatandó lakásépítési tevékenység tegye lehetővé vagy segítse elő lényeges városfejlesztési, városkorszerűsítési feladatok megvalósulását is. Ezek a feladatok három lépcsőben ismerhetők fel, és pedig magán a területen belül, a vele szomszédos városrészben, valamint az egész városban fennálló helyzetből, illetőleg fejlesztési követelményekből levezetve.

— A lakásépítési területen belül az igénybevétel által keletkező előny az ottani állapotok kedvező változásaiban nyilvánulhat meg. Újonnan beépítendő területen ilyen előny csak kivételesen állhat elő, például akkor, ha az addig hasznosítatlan, vagy éppen rosszul hasznosított, elhanyagolt, esetleg környezetét szennyező terület a lakásépítés által a rendezettség állapotába kerül. Átépítésre kijelölt lakóterületek esetében a lakókörülmények javulását — ami elsőrendű városfejlesztési célkitűzés általánosan is és konkrét területekre vonatkoztatva is — eredményezheti mindenekelőtt a teljesen avult lakóépületek egészének vagy részben megtartható lakóépületek értéktelen részleteinek (pl. felújíthatatlan udvari szárnyak) bontása. Erre ugyanis a területigénybevétellel járó építési tevékenység megindulása nélkül csak kivételesen kerülhet sor. A bontás által nemcsak az érintett lakásokból kiköltöztetettek kerülnek előnyösebb helyzetbe, hanem a környezet is mentesül olyan ártalmaktól, mint az avult lakóházak árnyékvetése, talajszennyezése stb. Hasonlóképpen elősegítheti a lakókörülmények javulását, ha megszűnnek egyes ott levő, a lakóhelyi rendeltetéstől idegen létesítmények (üzemek, raktárak stb.) zavaró hatásai azok bontása révén. Mindez rendszerint együtt jár a célszerű területhasznosítás és a kedvezőbb városképformálás lehetőségeinek megnyílásával.

Az átépítés további előnye lehet, hogy az általában megemeli az infrastrukturális ellátás szintjét vagy legalábbis biztonságosabbá teszi azt eddig hiányzó épületek, létesítmények és hálózatok megvalósítása, illetve rekonstrukciója által. Végül pedig a lakókörülmények kedvezőbbé válnak önmagában attól is, hogy a területfelhasználás és az épületek-létesítmények rendszere a korszerűen kialakított lakóterület ismérveit veszi fel.

Esetenként szükséges lehet az igénybevételi sorrendre vonatkozó javaslat megalapozása végett két

vagy több meglevő lakóterület átépítése által elérhető előnyök felbecsülése. Ehhez olyan tervek kellenek, amelyek részletessége a tisztázáshoz elegendő. Vagy kimondottan ilyen célzatú vázlatos tervek készítenők, vagy felhasználhatók — ha vannak — korábban kidolgozott tervek is, feltéve, hogy a kiindulási feltételek (pl. beépítési jelleg, városszerkezeti szerep stb.) nem változtak meg alapvetően a tervek elkészülte óta.

— Mind az újonnan beépítendő, mind a meglevő lakóterületeken történő építkezés hatásai kisugároznak a szomszédos területekre. Kedvezően változhat ez utóbbiak intézményellátottsága, mivel egyes hiányokat pótolhatnak az új beépítés részeként létrehozott és a környezetre is figyelemmel méretezett intézmények. Ugyanakkor hasznosulhatnak a szomszédos területeken levő intézmények esetleges fölös kapacitásai. Előnyös lehetőségek nyílhatnak az új és meglevő lakóterületek lakói számára közösen használható zöldfelületek, autóparkolók létesítésére. Javulhat a közművesítési helyzet is, ha az új vagy átépített lakóterületen magasabb ellátási szint jön létre, mint jelenleg a szomszédságban van. Megnövekedhetnek a kívülről jövő ártalmak megszüntetésének esélyei is, mivel most már nagyobb, több lakást tartalmazó lakóterület megvédésének érdekében történnek a beavatkozások. Végül mód nyílna városképi hiányosságok orvoslására, önmagában azáltal is, hogy a környezetben rendezettség jön létre, és még inkább akkor, ha az építkezés által egy nagyobb együttes kiegészítésére, befejezésére nyílik mód. Az igénybevétel külön járulékos feladata lehet a környezet helyzetének javítása érdekében bizonyos beavatkozások elvégzése. Különös jelentőséget kap ez a probléma, ha az együttműködés lehetővé tétele által a szomszédos lakóterületek ellátottsága és helyzetének egyéb összetevői olyan mértékben megjavulnak, hogy ott a rekonstrukciós beavatkozás hosszabb távon mellőzhető.

Amikor a szomszédságban nem lakóterület van, ez lehet a kölcsönös előnyök alapján az igénybevétel indoka vagy speciális kialakítási feltételek okozója. Így például új vagy létesítendő ipari terület mellett fekvő — attól a szükséges szélességű védőterülettel elválasztott — terület igénybevétele mellett szólhat egyfelől az együttes közművesítés gazdaságossága (az üzemek rendszerint magas szintű közműellátást igényelnek), másfelől a lakóhely-munkahely kapcsolat egyszerű megoldási lehetősége. Zöldterülettel, vízfelülettel szomszédos terület beépítése, illetve átépítése nagyobb távolságban is megjelenő városképek rendezettségét eredményezheti. Értelemszerűen ugyanez vonatkozhat távolsági utakhoz, azok bevezető szakaszaihoz csatlakozó területek igénybevételével járó előnyökre is. Végül ide tartoznak a

városközpont, alközpontok melletti lakóterületek átépítésének kedvező használati és városképi hatásai is, amelyeket másutt már részleteztünk.

— A városszerkezet rekonstrukciójának realitását megnöveli, ha a területfelhasználás, közlekedési hálózat, intézményellátás stb. korszerűsítését célzó beavatkozások elsősorban olyan lakóterületeket érintenek, amelyek egyébként is átépítésre szorulnak. A városszerkezet-rekonstrukció ilyen megfontolással történő tervezése elősegíti, hogy a lakásfejlesztési tevékenység színtereként előnyben részesüljenek azok a városrészek, amelyek átépítése az egész város számára kívánatos korszerűsítések megvalósulását előmozdítja.

A lakásépítés városszerkezet-korszerűsítő hatását erősíti, ha az összvárosi rekonstrukciós teendők és a lakásépítés színhelyei között nemcsak területi egybeesés, hanem olyan megvalósulási-ütemezési kapcsolódás is létrejöhet, amely a városban egybeült elvégzendő műveletek formáját veszi fel. Így például már beépült területeken folytatandó lakásépítéshez olyan előkészítő műveletek (ipari üzemek áttelepítése, átmenő forgalmat lebonyolító utak kihelyezése, közműlétesítmények megépítése stb.) tartozhatnak, amelyek a lakásépítés színhelyén kívüli építést igényelnek. A lakásépítési tevékeny-

ség korszerűsítő-javító következményei így nem zárulnak az érintett lakóterület határai közé, hanem szétterülnek a városban. Kettős haszon származik ebből az építési tevékenységből: egyfelől hozzájárul a város területfelhasználásának és infrastruktúra-hálózatának korszerűsödéséhez, másfelől a telepítés elősegíti az érintett városrészek funkcionális rendeződését. Hasonlóképpen hasznosulhatnak a beépítetlen területek teljes értékű lakóterület-válásához szükséges — korábban említett — azon műveletek, amelyeket a város már beépült részein kell folytatni. Ezek a városszerkezeti összefüggések megteremtése mellett egyúttal az ottani helyzet javításához is hozzájárulnak.

A lakóterületek hely kiválasztásában érvényre juttatandó városfejlesztési-városépítési szempontok egy-egy lakóterület beépítésében, illetve átépítésében esetenként kialakításbeli megkötésekkel járnak és költségtöbbletet okoznak. A területi és időbeli következményeket helyesen értékelő beruházás azonban általában olyan, gazdaságilag is mérhető előnnyel jár, amely megtakarítást jelent ahhoz képest, mint ha a lakásépítést és a szűkebb vagy tágabb környezet helyzetének javítását célzó építési feladatokat területileg elkülönítve bonyolítanánk le.

IRODALOM

A szakirodalomban nem található olyan munka, amely a városi lakóterületek hely kiválasztásának problémájával komplexen foglalkozna. Az alábbiakban felsorolt, közelebbi múltban megjelent könyvek és tanulmányok az ide tartozó valamelyik résztemában adnak eligazítást.

Autzen R.—Becker H.—Schäfer R.: Aufgaben künftiger Stadterneuerung. Informationen zur Raumentwicklung, 1986. 8. sz.

Dylewski R.: Rosna cy problem: rehabilitacja osiedli Architektura, 1984. 6. sz.

Faragó K.: Városrekonstrukció Budapest, 1986.

Gádorosi F.: Lakás és lakóterület fejlesztése. Budapest, 1982.

Hruska E.—Zalcki T.—Dulla M.: Kontinualna prestavba mestu. Architektura a urbanizmus, 1981. 15. sz.

Lammert V.—Autorenkollektiv: Städtebau. Berlin, 1979.

Müller W.: Städtebau. Stuttgart, 1979.

Perényi I.: Korunk urbanisztikája. Budapest, 1979.

Rosenthal D.B.: Urban Revitalization. London, 1980.

Usztenko T.V.—Filvarov G.I.: Tendencii preobrazovanija planirovocsnuj sztruktury Kijeva. Sztoitelsztvo i Architektura, Kijev, 1982. 8. sz.

A város lakóterülete — helyzet és tennivalók — tudományos konferencia anyaga.

Településtudományi Közlemények, 30. sz.

Településfejlesztés 1987. 4. számában megjelent tanulmányok

A RÉSZLETES RENDEZÉSI TERVEK METODIKAI TOVÁBBFEJLESZTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

Veszprém városközpont részletes rendezési tervének tapasztalatai alapján

DR. MEGGYESI TAMÁS
a műszaki tudomány kandidátusa

Az utóbbi években a területi tervezés eddig kialakult rendszerét, módszereit, hatékonyságát és továbbfejlesztésének lehetőségeit egyre szélesebb szakmai körökben vitatják. Az alábbi tanulmány ehhez a vitához szeretne hozzájárulni egy konkrét tervezési feladat tapasztalatai alapján. Veszprém városközpontja egyébként is évtizedek óta a szakmai érdeklődés homlokterében áll, miután átépítésének első üteme éles kritikát, a rekonstrukció utóbbi években végrehajtott műveletei viszont általában elismerést váltottak ki. A részletes rendezési terv készítését sürgető okok között ki kell emelni a városközpont forgalmi hálózatainak túlterhelődését különösen a nyári idegenforgalmi időszakban, az egymástól elszigetelt fejlesztési szándékok koordinálásának időszerűségét, valamint azt a körülményt, hogy a városközpont funkcionálisan jóval nagyobb térséget érint, mint amivel a korábbi tervezés során számoltak. A központ léptéke, összefüggéseinek összvárosi kérdéseket érintő komplexitása, a környezeti adottságok értékelésében bekövetkező változás és nem utolsósorban az érintett terület topográfiai és funkcionális heterogenitása nehéz feladat elé állította a BME Városépítési tanácskének kollektíváját. A nehézségeket fokozta az a tudat, hogy a tervezés eddig kialakult metodikája és szemlélete nem nyújt kielégítő segítséget egy ennyire egyedi jellegű, fejlesztési szándékaiban bizonytalan térség rendezéséhez. Már a vizsgálati szakaszban felvetődött a kérdés, hogy valójában miként fogja használni a tanács a tervet, milyen javaslatokra van ténylegesen szüksége, hogy vajon a hagyományos állapot-tervekkel szemben nem indokolt-e ebben az esetben egy kifejezetten a helyi adottságokra szabott, racionális tervezési metodika kialakítására törekedni. Ezt az érzést tovább mélyítette az a tapasztalat, hogy a részletes rendezési tervek végrehajtásában az idő nem pusztán csak a megvalósítás távlatát jelenti, hanem abban aktív, konstruktív szerepet játszik. A tervezés a tervek jóváhagyásával nem szűnik meg, hanem tovább folytatódik, jöllehet már nem a tervkészítés formalizált keretei között, hanem az időközben folyamatosan változó körülményeknek engedve. Mindez arra készítette a tervezőket, hogy a térség egyedi jellegéből kiindulva módszertanilag is egy „veszprémi” rendezési tervet készítsenek olyan szemlélettel, amit esetleg más, ehhez közel álló

feladat esetében is érvényesíteni lehet. Az alábbiakban nem törekszünk a terv egészének ismertetésére, hanem inkább azokat a mozzanatokat ragadjuk ki, amelyeket a részletes rendezési terv műfaji továbbfejlesztése szempontjából tanulságosnak ítélnünk.

Városszerkezeti összefüggések

A megyei településhálózat-fejlesztési terv 1980-ban elkészült korszerűsítési javaslata szerint Veszprém hosszú távon *felsőfokú központtá* fejlesztendő. Miután Veszprém középfokú vonzáskörzete Balatonfüred, Várpalota és Zirc szerepkörének és vonzáskörzetének növekedésével arányosan csökken, a városközpontra nehezedő terhek lényegesen nem nőnek, sőt bizonyos korábbi fejlesztési elképzelések elmaradnak. Így az intézményhálózat fejlesztését inkább a népességszám várható lassú növekedése, mint a településhálózati szerepkör megváltozása határozza meg. Jelentős terheket ró azonban a városra a Balaton nyári, lökésszerűen jelentkező idegenforgalma, amelynek fogadására Veszprém nincsen felkészülve.

A veszprémi településcsoport léptékében és az adottságok szorításában a város folyamatos fejlődésének lehetőségét az általános rendezési terv készítésének időszakában déli irányban keresték. Az ún. déli városrész időtávlatában azonban kitolódott, így az ezredfordulóig jelentkező lakásépítési igények kielégítését a város nyugati szélén, az állatkerttől délre eső térségben lehet csak keresni. A térség feltárására kiírt tervpályázat bebizonyította, hogy ez a terület csak korlátozott mennyiségű lakás befogadására alkalmas, így a város rákényszerül a gyűrűn belüli egyéb térségek még kihasználatlan kapacitásainak igénybevételére. Ezzel függ össze az a körülmény is, hogy a városközpont részletes rendezési tervprogramjának készítésénél egy olyan változat került elfogadásra, amelyik a központ térségében megvalósítható lakásépítési programok feltárásával bízta meg a tervezőt.

A déli városrész elmaradása bizonyos mértékben kihatott az 1982-ben jóváhagyott általános rendezési terv (ÁRT) területfelhasználási és közlekedési koncepciójára is. Veszprém fejlődésének fizikai keretét és határát hosszú távon a külső körút képezi, a külső kapcsolatok tervezett átszervezésének feltételei pedig – főleg déli irányban – megváltoztak. Ennek a város-

központ térségében jelentkező hatása elsősorban az Almádi és Balatonfüred irányából érkező főutaknak a város tervezett É–D-i irányú főforgalmi útjába történő bekötésében jut kifejezésre. Így ez utóbbi nyomvonala — az ÁRT-ben rögzített nyomvonallal szemben — a jelenlegi elképzelések szerint a Siófoki vértanúk utcájának felhasználásával a 73. sz. főközlekedési úthoz csatlakozik, ami a körúton kívül egy új összekötő szakasz kiépítését kívánja meg.

A városközpont szerkezeti háttere az ÁRT forgalmi koncepciójának megfelelően jelentősen megváltozik. E változás eredményeképpen az ezredfordulóig a városszerkezet hagyományosan sugaras rendszerű fő közlekedési hálózatát egy *eltolt kereszt-tengelyes és kettős gyűrűs* rendszer váltja fel. A külső gyűrű kiépítése befejezéséhez közeledik, a kereszt-tengely új eleme, a Felszabadulás útját a 73. sz. főközlekedési úttal összekötő új É–D-i forgalmi tengely pedig a városközpontot K-ről érintő, tangenciális jelleggel a városközpont forgalmi rendszerének gyökeres átalakítását célozza.

A tervezési program alapelvei

Az 1982-ben jóváhagyott ÁRT az egész városközpont *rehabilitációja* mellett foglal állást, miközben az extenzív fejlődés következtében túlszűfoltta váló térség mennyiségi jellegű fejlesztési programjait részben K-i és DK-i irányú lineáris sávokba, valamint az alközpontokba irányítja. E fejlesztési programnak a részletes rendezési terv (RRT) területére vonatkozó számszerű adatai a vizsgálatok alapján *felülvizsgálatra szorulnak*, miután azok egy részét a fejlődés már meghaladta, másik része pedig túlméretezettnek, ill. esetenként alülméretezettnek bizonyult. A legjelentősebb korrekciót a városközpont hosszú távon előrebecsült *lakás-, ill. lakosszáma* igényelte. Az ÁRT az 1975-ös állapotnak megfelelő lakosság megkésztetését irányozza elő, miközben az azóta eltelt időszakban a lakosság több mint 20%-kal *csökkent*. Az RRT programja — amellett, hogy a városközpont lakófunkciójának megtartását fontos várospolitikai feladatnak minősíti — hosszú távon reálisan csak a lakosság tovább csökkenő tendenciájának megállításával, legjobb esetben csekély mértékű növelésével számolhat.

Az ÁRT, a vizsgálatok és a számítások mellett a megyei és városi szakigazgatási szervek fejlesztési elképzelései viszonylag kevés támpontot adtak a városközpont reálisan előirányozható fejlesztési és rendezési feladatainak meghatározásához. Éppen ezért a program kialakításánál — a számszerűsíthető igények adatainak rögzítése mellett — abból a feltételezésből indultunk ki, hogy *a városközpont eltarthatósága és fogadóképessége mind területi, mind infrastrukturális szempontból véges*. Miután

meggyőződésünk szerint ez utóbbinak az adott térségben műszaki és városépítészeti határértékei vannak és ezek az értékek csak a tervezés során dolgozhatók ki pontosan, a *program célját* elsősorban a fejlesztési lehetőségek mértékét és a rendezési feladatok jellegét *befolyásoló tényezők* kidolgozásában láttuk. E célkitűzés megközelítéséhez — a megyei és városi szakigazgatási szervekkel egyetértésben — a következő *területi jellegű* programokat dolgoztuk ki:

1. *A városközpont övezeti rendszere*. Ennek keretében az egyes térségek kialakult — és a térségalkalmassági vizsgálatokban feltárt — funkcionális profilja, valamint fejlesztési potenciálja alapján a városközpont területét 9 övezetre bontottuk. A tervezési program az egyes övezeteken belül részletesen meghatározza a prioritást élvező funkciókat, valamint a fejlesztési és rendezési feladatokat.

2. *Városképi és műemléki területek*. A program javaslatot dolgoz ki a területi jellegű védetség különböző fokozatainak meghatározására és lehatárolására a hivatalos műemlékjegyzékben szereplő épületek, a vizsgálat eredményeképpen városképi védelemre javasolt épületek, valamint a védendő térfalak és utcavonalak feltüntetésével.

3. *A tervezési terület minősítése az átépítés jellege szerint*. A program tömbönkénti bontásban minősíti a lakó-, intézmény- és zöldterületeket a revitalizációs, rehabilitációs és rekonstrukciós jellegű feladatok szerint. Ennek megfelelően 9 kategóriát állapít meg, amelyek a beavatkozás mértékét és jellegét határozzák meg. A javaslat egyidejűleg a tömbök OÉSZ szerinti területfelhasználási és övezeti besorolását, valamint az új szabályozási vonalakat is tartalmazza.

A fenti, területi jellegű megközelítések — az ágazati fejlesztési elképzelésekkel és a közelítő számításokkal együtt — funkcionális, városképi és intézkedési oldalról alátámasztott tervezési programot határoznak meg. A számítások során kalkulált fejlesztési programadatokban rejlő bizonytalanságot a fejlesztési és rendezési feladatok célkitűzéseinek és jellegének fenti *területi differenciálása* küszöböli ki. A módszer lehetővé teszi a térség tényleges fogadóképességének meghatározását a tervezés során, és lehetővé teszi annak eldöntését, hogy a kalkulált fejlesztési programok igényei mennyiben elégíthetők ki a tervezési területen, és mennyiben kell azokat a tervezési területen kívülre irányítani.

A városközpont övezeti rendszere

Az övezeti rendszer tényleges létezését és struktúráját a vizsgálatok tárták fel. Az RRT készítésének egyik

1. ábra

alapelve volt, hogy a kialakult övezeti sajátosságokat meg kell tartani és a fejlesztés területi elosztását e sajátosságokra kell alapozni. A kialakult övezetek ugyanakkor általában sajátosan kevert funkciójuk. A tervezés ezt a tényt kedvezőnek ítélte, és így a fejlesztési javaslatok kidolgozásánál is került a tiszta, monofunkcionális térségek kialakulását. A javasolt övezeti rendszer a tervezés stádiumában került abba az állapotba, hogy konkrét fejlesztési, ill. rendezési célokat lehessen hozzájuk rendelni. E célok meghatározását a terv egyik alapvető feladatának tekintettük.

Az övezeti rendszer elemei és a fejlesztés, ill. rendezés legfontosabb céljai a következők:

1. övezet: Vár

A történelmi városközpont morfológiailag kiemelkedő, jól lehatárolható és műemlékekben leggazdagabb eleme. A városközpont funkcionálisan ma is egyik legösszetettebb része, esti élete mégis kihalt. Annak érdekében, hogy a vár is bekapcsolódhasson a városközpont eleven vérkeringésébe, az RRT – a VÁTI műemléki osztályával közösen – egy-egy épület funkciócseréjére tesz javaslatot. A műemlékileg védett együttes funkciófejlesztésének céljai:

- az Ifjúsági Parkhoz kapcsolódó ifjúsági szabadidő-tevékenységek, ifjúsági turizmus, étkeztetés, szabadterei rendezvények telepítése (elsősorban a Megyei Bíróság, a börtön és a börtönudvar felhasználásával);
- kiállítások, múzeumok létesítése;
- igényesebb idegenforgalmi szálláshelyek létesítése;
- vendéglátóipari funkciók telepítése.

2. övezet: történelmi kereskedelmi központ

Az övezet magába foglalja a Vörös Hadsereg tér, Szabadság tér közvetlen környezetét, a Kossuth Lajos u. ÉNy-i térségét, valamint a Jókai u.–Szabó Gáspár u.–Szeglethy u. vonalától K-re eső tömböket. A csápszerűen szétágazó övezetnek a Jókai u. vár alatti sávja a térség intenzíven fejlesztendő része; az RRT – a VÁTI műemléki osztályával közösen – részletes javaslatot dolgozott ki egy a belső udvarokat összekötő passzázs-sor kialakítására. Az övezet egyidejűleg városi szintű igazgatási létesítményeket és lakásokat is tartalmaz. A térségben az épületállomány zömének megtartásával, ill. rehabilitációjával kell számolni.

A történelmi kereskedelmi központ funkciófejlesztésének céljai:

- differenciált jellegű, idegenforgalmi igényeket is kielégítő, kis kapacitású kereskedelmi létesítmények telepítése;
- kisebb vendéglátóipari létesítmények telepítése;
- városi igazgatási intézmények rekonstrukciója (a

városi tanács áttelepítése a volt járási hivatal épületébe, zsúfolt irodaegyüttesek rendezése);

- az övezet lakásfunkciójának megtartása, minőségi lakásátalakítások elősegítése (Jókai utca).

3. övezet: új kereskedelmi központ

Az övezet magába foglalja a városközpontnak a 60-as évektől kezdődően kiépített összefüggő térségét a Skála-áruházal, a Cserhát lakóteleppel, a piaccal és a jelenlegi autóbusz-pályaudvarral, valamint a Kossuth Lajos u. és a Bajcsy-Zsilinszky u.–Budapesti út közti tömböt. A térség kialakultnak és befejezettnek tekinthető; fejlesztési feladatok 3 helyen jelentkeznek:

- az autóbusz-pályaudvar kitelepítése a volt vasútállomás helyére; a területen parkolók létesítendőek;
- a piac fejlesztése;
- a Lordok háza és a Cserhát 5. sz. („Bakony”) lakóépület összekötése a Skála előtti térfal lezárása érdekében.

4. övezet: a városközpont északi háttérövezete

Az 1. 2. és 3. sz. övezettől északra fekvő, a Séd felé lejtő térségeket, a Vöröscsillag u. völgyét, valamint a régi Cserhát városrészt foglalja magába. Az övezetre elsődlegesen a lakásfunkció jellemző, de a központhoz való közelsége, kedvező topográfiai adottságai, a várra és a Séd völgyére való változatos rálátások és a zöldövezethez való kapcsolódás miatt kedvező adottságokkal rendelkezik részben idegenforgalmi szálláshelyek, vendéglátóipari funkciók, valamint a várba irányuló forgalom fogadására. Ezen túlmenően a térségen korlátozott számú lakásépítési lehetőséggel is számolni lehet. Az övezet fejlesztésének legfontosabb céljai a következők:

- az Úrkút u.–Deák Ferenc u.–Fenyves u. vonalán idegenforgalmi parkolóhelyek létesítendőek, amelyek egyidejűleg a Séd menti zöldterületek megközelítését is szolgálják; ezek közül jelentősebb parkolókapacitásra van lehetőség a Vár alatt;
- idegenforgalmi szálláshelyek különböző formái alakítandók ki (fizetővendégszolgálat önálló lakrésszel, panziók, vállalati vendégház) elsősorban a Deák Ferenc u.–Fenyves u. torkolatánál, valamint a régi Cserhát területén;
- vendéglátóipari egységek telepítése a Séd mentén, valamint a régi Cserhát területén;
- lakásépítési akció a Táborállás u. és az Árva u. között, valamint a Deák Ferenc u.–Fenyves utca torkolatánál önálló vendéglakrésszel kombinálva;
- új gyalogos feljáróhelyek létesítése a várba.

5. övezet: a városközpont nyugati háttérövezete

Az övezet a Jókai u.–Bem u.–Dózsa György út által határolt, elsődlegesen lakóterületi jellegű térséget foglalja magába. A Jókai u. menti intézmények, a

Béke tér, valamint a Fertő u. és a református templom környezetének topográfiai és hangulati értékei miatt a terület a városközpont idegenforgalmi vonzásszába tartozik.

Az övezet fejlesztésének fontosabb céljai:

- a Fertő u. térségében levő házsorok hangulati elemeinek megtartása;
- lakásépítési program a református templomtól É-ra és D-re fekvő domboldalakon;
- a Béke tér rendezése;
- kilátóhely és vendéglátóipari létesítmény telepítése a Szarvas utcában.

6. övezet: a városközpont zöldövezete

A zöldövezet a Séd mentén kialakítható közparkokból, a Völgyikút völgyéből és a megyei úttörőház bővített területéből áll. Az övezetbe sorolható még az öregek házáinak térsége, a bölcsőde és a Lovassy Gimnázium is. A térség fejlesztési céljai a következők:

- a Séd menti ingatlanok hátsó telekrészeinek ki-sajátításával összefüggő közparksáv alakítandó ki;
- a Völgyikút völgyében szabadidő-, ill. ifjúsági park alakítandó ki a szomszédos megyei úttörő-házzal összefüggésben;
- a Varga Jenő Szakközépiskola sporttelepe jelenlegi helyéről a CENTRIKÖT helyére telepítendő át.

A városközpont zöldövezetének másik egysége a Lenin liget–Színház kert, a Lenin sétány és a temető területe. Fejlesztésük elsődlegesen a megőrzésre és a felújításra korlátozódik.

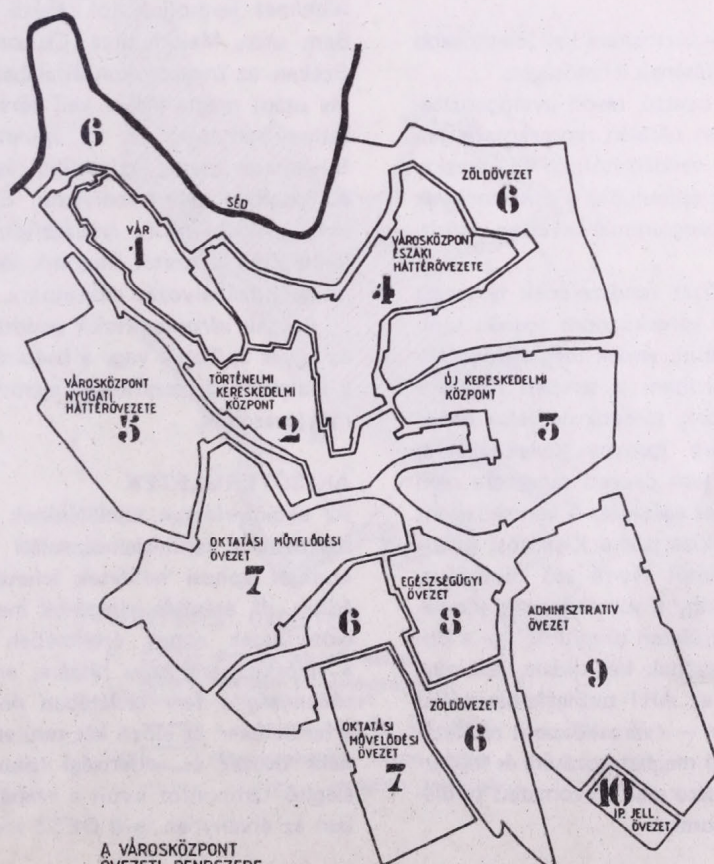
7. övezet: oktatási-művelődési övezet

A városközpont legnagyobb kiterjedésű övezete. Magába foglalja a Bem u.–Szabó Gáspár u.–Szegelethy u.–Népköztársaság útja vonalától délre, ill. a Lenin tér–Schönherz Z. úttól Ny-ra fekvő tömböket. Az övezetbe tartozik a megyei tanács és az új mozi épületét tartalmazó tömb is. A térség fejlesztési céljai a következők:

- a Dimitrov művelődési ház környezetének rendezése és fejlesztése;
- a Toborzó u. K-i oldalán levő épületek részbeni átalakítása iskolafejlesztési célokra;
- a Pázmándy u.–Kádár u. közti tömbszáv átalakítása a sportterülethez, ill. az iskolához kapcsolódó funkciók befogadására;
- a Pázmándy u. tömbáttöréssel történő bekötése a Dózsa György útba;
- a Színház kert rendezése.

8. övezet: egészségügyi övezet

Az övezet a megyei kórház I., II. és III. (rendelő-intézet) ütemére, valamint a Kórház utca és a Bajcsy Zs. utca közti tömbre korlátozódik. A megyei kórház elfogadott fejlesztési programján túlmenően a

2. ábra

A VÁROSKÖZPONT
ÖVEZETI RENDSZERE

Kórház u.-i tömb kialakítása, az övezet legfontosabb fejlesztési-rendezési programja.

Ennek keretében

- vissza kell állítani az elbontott térfalat;
- meg kell oldani a kórház parkolási igényének egy részét;
- az új épületekbe a kórház járulékos funkcióit, valamint lakásokat kell elhelyezni.

9. övezet: adminisztratív övezet

Az övezet a Budapesti út, a Felszabadulás út új nyomvonal, az Ibolya utca és a Mártírok útja által határolt területet foglalja magába. A térség – a városközpontot Ny-ról határoló új É–D-i forgalmi tengelyének, valamint a Budapesti út új bekötő szakaszának kiépülésével – várhatóan erőteljes átalakulás előtt áll. A fokozatos átépítés eredményeképpen, a térség sajátos városszerkezeti helyzetéből adódóan az övezetet összetett feladatkör betöltésére kell alkalmassá tenni. E feladatkör ill. funkciócsoportok a következők:

- a Radnóti tér és a megyei rendőrség közti szakaszon ütemezhető módon biztosítani kell jelentősebb és reprezentatív jellegű irodaépületek kiépítésének lehetőségét (megyei bíróság);
- a fenti program részeként jelentős koncentrált parkolófelület alakítandó ki;
- a munkásörség térsége – a főúthálózat új elemével összhangban – lakásépítési akció számára alakítandó ki;
a Bezerédi utca mentén biztosítani kell jelentősebb parkolókapacitás kiépítésének lehetőségét;
- a Fürst Sándor utca hosszú távon gyalogosutkaként alakítandó ki; két oldalán reprezentatív jellegű irodai, szállodai, vendéglátóipari és kereskedelmi létesítmények telepítendő; a létesítmények egy része lakásépítési programmal keverten valósítható meg;
- a térség – a főúthálózat rendszerének tervezett átalakulása miatt – a városközpont fogadó területeként fog funkcionálni; ennek megfelelően különös gondot kell fordítani a tervben rögzített városépítészeti javaslatok, térhatároló falak betartására és építészeti igényes kialakításukra.

A városközpont fent leírt övezeti rendszere nem terjed ki a tervezési terület egészére. A városközpont funkcionális területéből kizártuk a Kiskörösi utca–Dózsa György út vonalától Ny-ra eső tömböket. Ugyanakkor valószínű, hogy a városközpont tényleges területe a tervezési területen túlnyúlik. Így a Budapesti út bekötő szakaszának két oldala, valamint a Radnóti tér térsége – az ÁRT területfelhasználási javaslatának is megfelelően – a városközpont területéhez tartozik. Ezek övezeti meghatározására és fejlesztési programjuk kialakítására csak a szomszéd területek RRT-i adhatnak támpontot.

MŰEMLÉKI VÉDETTSÉGŰ ÖVEZETEK

Az RRT – a programban rögzített módszertannak megfelelően – az övezeti rendszer után a területi védettséget élvező övezetek lehatárolására is javaslatot dolgozott ki. A védelem különböző fokozatainak bevezetését az ÁRT is tartalmazza, az RRT ezt a rendszert nomítja tovább. Az ÁRT kategóriái a következők:

- műemléki védettség alá eső terület
- városképi és városszerkezeti jelentőségű terület
- városszerkezeti jelentőségű terület

Az RRT a fenti kategóriák megtartásával azok kisebb mértékű kiterjesztésére ad javaslatot.

A *műemléki védettség alatt álló területen* nemcsak a műemlékek, ill. a műemlék jellegű épületek, hanem az összes épület megtartására kell törekedni. Mindenemű építési, átalakítási vagy bővítési szándékot az OMF-fel egyeztetni kell. Az „M” jelű övezet ezért a teljes épületállomány védelmét jelenti. Az egyes épületek esetleges funkciócseréjénél a prioritást a funkcionális övezeti besorolás adja.

A *városképi és városszerkezeti jelentőségű területen* – a műemléki, ill. műemlék jellegű épületeken kívül, amelyek az OMF hatáskörébe tartoznak – az egyes épületek, valamint a beépítés jellege és az utcákat kísérő térfalak karaktere helyi védelemre szorul. Ezen az övezeten belül különösen a város történelmi karakterét őrző néhány jellegzetes, magántulajdonban levő lakótelekekkel, ill. lakóházakkal kísért *utca védelmét* javasoljuk (pl. Fertő utca, Szarvas utca, Bem utca, Malom utca, Csutorás utca, Kőd utca). Ezek az utcákon általában az épületek felújítás utáni megtartására kell törekedni, az elkerülhetetlen bontások, ill. az épületek lecserélődésének folyamatát pedig szigorúbb és kötöttebb építési előírásokkal kell szabályozni. Ez utóbbi területekre ezért *„rehabilitációs lakásépítési terület”* néven külön építési övezetet hoztunk létre, ami utal a részletesebb szabályozási előírásokra.

A csak *városszerkezeti jelentőségű területen* nem az egyes épületek vagy a beépítés karakterét, hanem a kialakult városszerkezeti elemek, ill. térfalak védelmét javasoljuk.

AKCIÓTERÜLETEK

Az akcióterületek kijelölésének célja egyrészt a városközpont területfelhasználási rendszerén belül a konkrét építési területek lehatárolása, másrészt az építés, ill. átépítés jellegének meghatározása. Az akcióterületek ennek értelmében nem terjednek ki a városközpont azon részére, amelyeken építési tevékenység a terv távlatában nem várható. Ezek a területeken az előző két területi rendszer (funkcionális övezet és védettségi fokozat) együttesen kielégítő támpontot nyújt a szabályozáshoz; egyebekben az érvényben levő OÉSZ vonatkozó rendelkezé-

sei irányadóak. Az RRT a következő konkrét akcióterületeket jelöli ki:

1. Lakóterületek

1.1 *Tömbtelkes, akciószerű lakásépítési terület.* Az övezet az OÉSZ I. építési övezetének előírásai szerinti zárt sorú átépítést teszi lehetővé. Az átépítés különböző szintszámokkal történhet, ami-re az övezet jele utal.

1.2 *Lakótelkes beépítés.* Az övezet az új telekosztással nyert lakóterületekre vonatkozik. A beépítés módjára és szintszámára külön jel utal; az egymástól eltérő építési előírással rendelkező telekcsoporthoz részletes adatait a szabályozási és az intézkedési terv tartalmazza.

1.3 *Rehabilitációs lakásépítési terület.* A városképi és városszerkezeti védeltséget élvező övezetekben meghatározott utcákonra vonatkozik, ahol a telkenként jelentkező átépítési vagy bővítési igényeket részletes építési előírásokkal kell szabályozni.

2. Intézményterületek

2.1 *Új intézmények építésére kijelölt terület.* Az övezet azokat a területeket tartalmazza, ahol — a területfelhasználás megváltoztatásával — intézményfejlesztési programok valósíthatók meg.

Az intézményt tartalmazó épület lakásokat is tartalmazhat.

Amennyiben az intézmény megvalósítása csak hosszú távon, vagy a terv távlatán túl várható, és ahol ennek következtében ütemezett, átmenetileg más területfelhasználású igénybevétel is elképzelhető, ott az övezet jele fölötti jel utal arra, hogy az *ütemezett területfelhasználás* rendszerére javaslat található az intézkedési tervben.

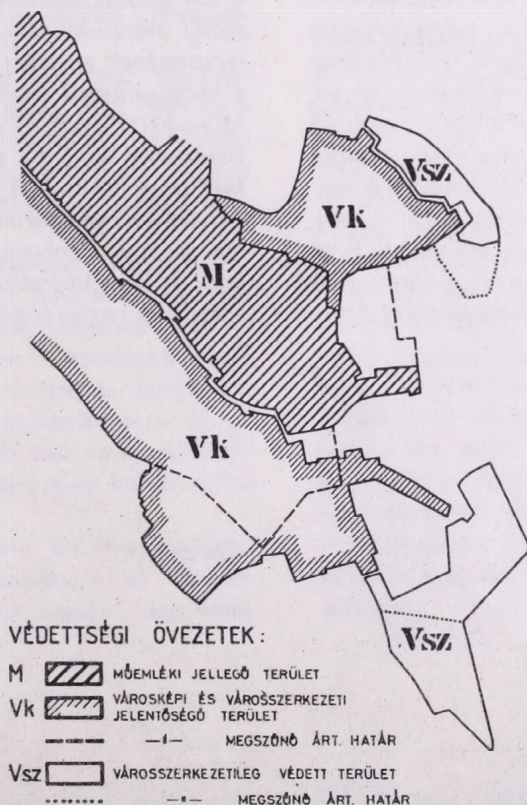
2.2 *Rekonstrukciós intézményterület.* Azokat a térségeket tartalmazza, ahol a meglévő épületállomány átalakításával, rekonstrukciójával és funkciócseréjével intézményfejlesztésre van lehetőség.

3. Zöldterületek

3.1 *Rehabilitációs zöldterület.* Az akcióterület a meglévő, de elhanyagolt, rendezendő zöldterületeket foglalja magába.

3.2 *Rekonstrukciós zöldterület.* Az akcióterület azokat a jelenleg más területfelhasználási jellegű területeket foglalja magába, amelyek kisajátítással és rendezéssel új zöldterületekké alakítandók.

3.3 *Sportolási célú területek.* Azokat a térségeket jelöli, amelyeken a jelenlegi hasonló felhasználás bővítésére, fejlesztésére van lehetőség.

3. ábra

4. Parkolóterületek

A területbe csak a jelenleg más területfelhasználási kategóriába tartozó, de összefüggő, nagyobb parkolóhelyekké alakítható területek tartoznak.

A funkcionális övezetek, a műemléki védettségű övezetek és az akcióterületek együttesen határozzák meg az egyes területekkel kapcsolatos intézkedések, ill. korlátozások jellegét és mértékét. A háromfajta övezeti besorolás egyidejűleg a szabályozási terven is megjelenik. Ezen túlmenően az intézkedési terv tömbökre, azon belül pedig telkekre is lebontva tartalmazza a fejlesztési és rendezési javaslatokat terület és kapacitás szerinti bontásban. Ez az RRT módszertani elve, ami lehetővé teszi a szabályozási tervben jóváhagyott alapvető szerkezeti és területi döntések keretei közti flexibilis, a változó igényekhez alkalmazkodó telekgazdálkodást.

A szabályozási és intézkedési tervben ennek megfelelően az RRT elemeinek területi minősítésére három jelből álló jelkombinációt használunk:

1. jel: funkcionális övezeti besorolás
2. jel: műemléki védettségi fokozat
3. jel: akcióterületi minősítés.

A részletes rendezési terv érdemi része, a szabályozási terv a szabályozási vonalakon kívül egy differenciált építési programot ír le. Ezzel a hangsúly a beépítési terv állapotterv jellegű és esetleges javaslatainak szabályozási és építési vonalakká történő visszarájzolásáról a tervezési program telekcsoportonként, ill. tömbönként történő pontosabb meghatározására tevődik át. Ezzel módszertanilag a terv *közelebb kerül az általános rendezési terv műfajához*, ugyanakkor *a fejlesztési elhatározások megalapozását és finomítását helyezi előtérbe* a bizonytalan időtávlatú akciók beépítési konfigurációi helyett. A hármas övezeti rendszer módszertanilag térbeli halmazoknak feleltethető meg, amiben értelmezni lehet az unió-, a metszet- és az üres halmaz kategóriáját is. A halmazok tartalmilag a fejlesztés-rendezés dichotómiáját a fejlesztés irányába tolják el azzal a megfontolással, hogy egy akció realizálódása esetén

úgyis kell készíteni beépítési tervet, ez utóbbi azonban már a konkrét beruházás ismeretében, 1 : 500 vagy 1 : 200 méretarányban és ennek megfelelő városépítészeti részletességgel készül. Az RRT lényegét a programadatok, ill. *a fejlesztés során figyelembe veendő prioritások* adják és nem a beépítési javaslat.

A fentiekből nyilvánvalóvá válik, hogy adott esetben el tudunk képzelni egy olyan területi tervezési rendszert is, amelyikből hiányzik a hagyományos részletes rendezési terv. Ebben az esetben az általános rendezési terv felértékelődik, és a bemutatott módszer alapján egy jóval részletesebb, fejlesztési program-orientált tervdokumentummá válik. A városépítészeti léptékű akciókat nem előzi meg egy köztes léptékű rendezési tervfajta, hanem közvetlenül beépítési terv készíthető. Hogy ez valójában így is van, arra utal az a körülmény, hogy maga az RRT számos területegységre beépítési terv készítését írja elő. Így a veszprémi terv lezárásakor is érvényesíteni kellett a városi tanács igényét, aminek megfelelően a szabályozási egységek jelentős részére beépítési tervkészítési kötelezettséget írtunk elő. Ezzel azonban megkérdőjelezhető a részletes rendezési terv értelme is, hiszen elodázza a döntést és – érthető módon – lehetőséget teremt a részletek megváltoztatására egy olyan későbbi időpontban, amikor az építés vagy átépítés aktuálissá válik. A jelenlegi területi tervezési rendszerének egyetlen előnye az, hogy rákényszerít a városszerkezeti összefüggések újbóli átgondolására és az ÁRT, valamint az akciók közé egy biztonsági láncszemet iktat. Ez a láncszem azonban nélkülözhető lenne, ha az ÁRT-k nagyobb mélységben és megalapozottabban készülnének, valamint ha érvényesíteni lehetne a folyamatos tervezés valóságban meglevő, de nem formatizált kereteit az ÁRT naprakész állapotban tartása érdekében.

ÚTKERESÉS ÉS VÁLTOZÁSOK: TELEPÜLÉSTERVEZÉS MA, EURÓPÁBAN

VAJDOVICHNÉ DR. VISY ERZSÉBET

Bármely szakterület nemzetközi helyzetének áttekintése akkor célravezető, ha az általános tájékozódáson túlmenően hozzásegít a hazai helyzet tágabb összképbe való beillesztésére és ezen keresztül fő vonásainak értékelésére. Ilyen értelemben a külföldi tapasztalatokkal való összehasonlítás saját viszonyaink jobb megismerését, megmérettetését teszi lehetővé.

Tanulságos emellett annak áttekintése is, hogy a nálunk jelentkező problémák másutt, más feltételek között megjelennek-e, ha igen, milyen színben, jelleggel tűnnek ezek fel, és megoldásukra milyen próbálkozások történnek, milyen sikerrel.

A nemzetközi elemző vizsgálatoknak ugyancsak fontos értéke lehet, hogy a hazaitól eltérő gondolkodásmódok megismerése viszonylagossá, sőt kérdésessé tehet bizonyos hazai sztereotípiákat, szemléleti berögzöttségeket, felvetheti a kérdést, hogy nem érdemes-e túllépni rajtuk.

Meggyőződésem, hogy a nemzetközi vizsgálatok jelentőségét elsősorban ezek a szempontok adják, és hozzájuk képest eltörpül az *ad hoc* módon felvetődő módszertani ötletek vagy divatos irányzatok átvételének, másolásának haszna.

A településtervezés jelenlegi nemzetközi helyzetéről azért nehéz összefoglaló képet adni, mert ez a tevékenység (szakterület) más országokban is változóban van. A változások jellegét ma még az útkeresés határozza meg, ezért az irányok, tendenciák megragadása meglehetősen nehéz.

Az átalakulás a tervezés szerepét és gyakorlatát érinti, nem annyira kodifikált rendszerét, így nem (még nem?) kapcsolódik olyan látványos tervezési reformokhoz, mint amilyenek a hatvanas-hetvenes években Európa igen sok országában lezajlottak. Az utóbbi években több országban adtak ki új tervezési jogszabályokat, de ezek csak egyes részletekben módosították a hetvenes évekre Európa-szerte kialakult rendszert.

A változások kialakulásában két tényezőcsoport játszik közre. Az egyik a tervezés „külső” feltételrendszerében végbemenő fordulatokkal függ össze.

A társadalmi, gazdasági, politikai (irányítási) szférákban spontán vagy tudatos módon alakuló fejlemények hatása mélyen áthatja a településtervezés tárgyát (a szűken vagy tágabban definiálható települést), bizonytalanná teszi működésének, mozgásának erőterét. (Módosult a településfejlesztés erőforrás-szerkezete, változtak az elosztási viszonyok, a konkrét fejlesztési célok, érték- és érdekrendszerek stb.) „Akármilyen is lesz a válság kimenetele, ebben a szakmában sem dolgozhatunk többé a régi módon” — írta a településtervezés jövőjéről gondolkodó svéd szakember, Erik Wirén.

Az új utak keresésének másik motiválója a településtervezés „belső” szakmai problémáiból következik. Az az elégedetlenség is megújulásra késztet, melyet a hetvenes évek — azaz a településtervezési reformokat követő időszak — tervezési gyakorlata és annak következményei váltottak ki. Fontos megjegyezni, hogy a problémáknak ez a csoportja egyértelműen a tervezési reform elveinek nem konzisztens megvalósításából következik.

Településtervezési reformok

A hatvanas-hetvenes években végrehajtott reformintézkedések azért érdemelnek figyelmet, mert (kevés kivételével) ma is ezek a településtervezés rendjének, kereteinek formális, hivatalos meghatározói. Ugyancsak figyelmet érdemel az, hogy számos lényeges, közös vonásuk van több országban, társadalmi-gazdasági berendezkedéstől függetlenül.

A reformintézkedések helyenként új tervezési törvény és kapcsolódó szabályozás formájában jelentek meg (pl. Angliában, Franciaországban, Dániában), másutt a korábbi, érvényben maradó törvényt kiegészítő és ezáltal módosító törvény, illetve jogi szabályozás útján (pl. az NSZK-ban, az NDK-ban, Bulgáriában). Indítékaik, céljaik, tartalmi jegyeik más-más módon fogalmazódtak meg. Visszatekintve azonban ma már kimutatható néhány lényeges, közös, a településtervezés átalakítására irányuló törekvésük:

- a tervezés, a tervezésirányítás decentralizálása összefüggésben a helyi önállóság, az önkormányzat erősödésével;
- a településtervezés hagyományos építészeti-műszaki szemléletének kitágítása, a település mint társadalmi-gazdasági-fizikai entitás kezelése, a tervezési funkcióknak a tanácsi gazdálkodás egészében való érvényesítése;
- a végállapot helyett a figyelem előterébe a fejlődési-változási folyamat helyezése, ezzel együtt a tervezési végtermék helyett a tervezési folyamat korszerűbbé tételére és a folyamatos tervezésre való törekvés;
- a településtervezés demokratizálása az érintett lakosságnak a tervezési munkafolyamatba való bevonásával.

Ezek a törekvések a településtervezés szemléletének, tartalmának, problémamegközelítési módjának, egész gyakorlatának gyökeres átalakítását tételtezték fel. Mivel jelentőségük ma is érvényes, mivel figyelembevételük hazai viszonyok között is hasznos volna, célszerű röviden áttekinteni lényegüket, már csak az itthon is ismert és használt terminológia jelentéstartalmának megvilágítása érdekében is.

Decentralizáció

A településtervezés decentralizációja tartalmilag két egymással nem összetévesztendő folyamatot jelent. Az egyik a tervezőtevékenység decentralizálása, helyileg és esetleg szervezetiileg közelítése a településekhez és azok tanácsához. Ez a folyamat a nyugati országok többségében (Nagy-Britanniában, az NSZK-ban, Dániában stb.) már régen lezajlott, vagy a településtervezési rendszer eleve így alakult ki. Ugyancsak decentralizáltan, területi egységekhez rendeltén történik a településtervezés Lengyelországban, az NDK-ban, és újabban – részlegesen – Csehszlovákiában is.

A tervezés decentralizációjának másik, fontosabb jelentése az irányítás – a tervezésirányítás – decentralizálása, összefüggésben a helyi közigazgatási egységek irányítási, gazdálkodási önállóságával, és ennek kapcsán a központi irányítási funkciók egy részének az alacsonyabb irányítási szintekhez való leadásával. A településtervezési reformokkal összefüggő decentralizáció ilyen tartalommal érvényesült.

A folyamat több országban kapcsolódott össze a helyi közigazgatási rendszer reformjával (jellegzetesen Nagy-Britanniában, Skandináviában, Bulgáriában). Ennek célja a szétagrozott helyi közigazgatási rendszer „racionalizálása” radikális összevonással és kisebb számú, hatékony működésre, önkormányzatra alkalmas közigazgatási egységek létrehozása. A drasztikus és egyáltalán nem fájdalommentes intézkedés hatására a magyar városkörnyékeknek megfelelő

nagyságrendű, azaz településcsoportokat vagy funkcionális városkörzeteket felölelő helyi közigazgatási egységek jöttek létre. Természetesen ezek területe alkotja a helyi rendezési terv (az általános rendezési terv koszerűsített változata) tervezési területét. Ez a reform a településközi funkcionális-területi kapcsolatok közigazgatási elismerése. A közigazgatási reform tehát két törekvés érvényesítését szolgálta. Egyrészt a településközi kapcsolatok erősödésével, az agglomerálódás előrehaladásával kialakuló, együtt élő településcsoportok ügyeinek egységes intézését, egységes irányítását, másrészt pedig a működési hatékonyság, szakszerűség erősítését a nagyobb, ütközesebb helyi tanácsi szervezetek kialakításával.

A közigazgatási reform egyúttal a tanácsi szervezet reformját is jelentette. Ez a helyi hatósági-irányítási funkciók bővítését és az önkormányzat erősítését hozta magával. A településtervezést illetően abban nyilvánult meg, hogy a helyi tanácsok nagymértékű önállóságot kaptak nemcsak a tervek kidolgozása, hanem azok jóváhagyása terén is, és a felsőbb szintű (területi, országos) hatóságok beleszólási, ellenőrzési, irányítási funkciója ezzel párhuzamosan minimálisra mérséklődött. A jogi szabályozás terén, azaz formálisan ez azokban az országokban – NDK, Csehszlovákia, Bulgária – is így alakult, ahol ténylegesen a tervezés központi irányítása továbbra is erős maradt.

Érdemes megjegyezni, hogy Svédországban az utóbbi években egy újabb decentralizációs folyamat indult meg. A csatolt településekben tanácsi előjáróságok szervezése kezdődött, és ezek az előjáróságok a helyi hatósági funkciók egy részét is átveszik (lakáspolitikai, oktatási, sport, közterület-fenntartás stb.). A tervezés nem tartozik a leadott funkciók közé: ennek ellátására mindenütt az új, településcsoport méretű közigazgatási egységek bizonyultak a legalkalmasabb keretnek.

Tartalmi bővülés

A településtervezés spektrumának kiterjesztése, felölelve a társadalmi-gazdasági szempontokat, nagyobb hangsúlyt adva a környezeti, ökológiai megfontolásoknak és követelményeknek, régóta igényelt változás volt.

Ilyen irányban ösztönözte a szakterület fejlődését maga a rendezési tervezés is, felismerve, hogy a területfelhasználás és a beépítési viszonyok alakítása nem egyszerűen technikai művelet, hanem kemény gazdasági, politikai, társadalmi összetevői – mozgatói és erdei – vannak. Igen lényeges ezért annak beható vizsgálata, elemzése, hogy a települések fizikai szerkezetének, szerkezeti egységeinek alakulását, tervszerű alakítását milyen szempontok, érdekek vezetik, illetve, hogy a tervszerű alakításnak a társadalmi,

gazdasági szférában milyen következményei lesznek.

A településtervezés tartalmi bővülését a szakterület „külső környezete” is ösztönözte. Mind a nyugati, mind a szocialista országokban, bár gyökeresen más feltételek között, a területi és helyi hatóságok az ellátás, a gazdaságfejlesztés vagy helyreállítás, a társadalmi gondoskodás mind szélesebb körű feladataival, felelősségével kerültek szembe. Bővülő feladatkörük betöltéséhez jogositványokhoz és anyagi eszközökhöz is jutottak, bár a feladatok volumenéhez képest sohasem megfelelő mértékben. Tervezésre — ágazati tervezésre — lett szükségük ahhoz, hogy pénzügyi, jogi és más természetű erőforrások ésszerű felhasználásával a rájuk áruló feladatokat a lehető legelfogadhatóbb módon tudják ellátni. Így a tervezés — ágazati tervezés — a helyi hatósági (tanácsi) szektorban kiterjedt gyakorlattá vált a kapitalista országokban is.

A szocialista országokban a tervgazdálkodás természetesen már hagyományossá vált gyakorlat. A tanácsi szektorban a változást a területi elvű irányítás súlyának növekedése kapcsán — elsősorban az NDK-ban és Bulgáriában — a területi és helyi tanácsi fejlesztési tervezés bevezetése jelentette. A tanácsi fejlesztési tervezés keretében a mechanikus végrehajtási és szuverén döntési elemek egymáshoz viszonyított aránya a helyi önállóság mértékének függvénye. Így az utóbbiak jelentősége elenyésző az NDK-ban, Bulgáriában, Csehszlovákiában, jóval nagyobb Jugoszláviában, változó Lengyelországban.

Hamarosan felismerést nyert viszont annak szükségessége is, hogy ezek az ágazati tervezőmunkák valamilyen közös nevező alapján összehangolásra, egyítésre kerüljenek. Erre a célra a területi dimenzió alkalmasnak kínálkozott. Mivel a „klasszikus” rendezési tervezés is a tartalmi tágulás irányában fejlődött, kézenfekvő volt, hogy a jelentős hagyományokkal, kikísérletezett módszertannal és társadalmi érzékenységgel tradíciói folytán is rendelkező rendezési tervezés munkafolyamatára fűzve lehet ezt az ágazati koordinációt megvalósítani. Ilyen megfontolás alapján nyert a rendezési — elsősorban az általános rendezési — tervezés egy gyökeresen új integratív funkciót, mely nem szakította el eredeti, térbeli-fizikai kereteitől, de minőségileg új tartalommal, szemlélettel tágította és helyezte magasabb szintre azokat.

Ebben a gondolkodásmódban a térbeli-települési struktúra jóval összetettebbé vált, egyidejűleg magasabb absztrakciós szinten jelent meg, elvonatkoztatva a részletektől. A „struktúratervet” — az általános rendezési terv korszerű megfelelőjét — ez a gondolkodásmód termelte ki.

A tartalmi komplexitás a sokféle információ összevont kezelésére alkalmas eljárásokat igényelt. Így ke-

rültek alkalmazásra a számítástechnikai eljárások, így kerültek előtérbe a tervezés tudományos háttérének megteremtéséhez a településfejlődés értelmezésére, leírására, szimulálására, prognosztizálására irányuló kutatások. (Valójában a regionális és településtudományi elméleti és módszertani kutatás, valamint a tartalmilag bővülő településtervezés egymással kölcsönhatásban levő folyamatok voltak.)

A társadalmi-gazdasági szemléletnek a rendezési tervezésbe való „behatalása” nemcsak az „általános”, hanem a „részletes” (beépítési, rehabilitációs) tervezésnél is érvényesült, sőt az utóbbi időben éppen az ilyen léptékű tervezést jellemzik a leginkább az ez irányú változások.

A rendezési tervezés tartalmi-szemléleti átalakulásának velejárója és egyben indikátora volt igen sok országban (Nagy-Britanniában, Dániában, Finnországban, Lengyelországban, Csehszlovákiában stb.) a főhatósági irányítás szervezetének átalakulása. Legjellemzőbb a rendezési tervezési funkciónak az építésügytől való különválása volt és összekapcsolódása a környezetgazdálkodással.

A tervezés tartalmi bővülése, integratív funkciójának kibontakozása — elsősorban az „általános” illetőleg „struktúra” típusú tervezésnél — mindennek előtt a tanácsi keretek közötti, ágazatközi — „testületi tervezésben” kulmináló — együttműködés kialakulásához vezetett.

A szocialista országokban ez utóbbi a fejlesztési és rendezési tervezés összekapcsolásának törekvésében nyilvánul meg (illetőleg abban is megnyilvánult). Ennek oka az volt, hogy a fejlesztési tervezés jelezte vagy szimbolizálta azt a „többletet”, amely a klasszikus, műszaki-jogi bázisú rendezési tervezésből hiányzott. A két tervezési mód összekapcsolására akkor lett mód, amikor a helyi tanácsi szinten is bevezették — legalábbis formálisan, látszólagosan — a fejlesztési tervezést (látszólagosan akkor, ha minimális a helyi szintre jutó döntési kompetencia). Erre a legkövetkezetesebben az NDK-ban került sor, azon az áron, hogy a rendezési tervezés teljes mértékben a fejlesztési tervezés alá rendelődtött, az egyeztetés vagy visszacsatolás (alku) elenyésző lehetősége mellett.

Végül szükséges megjegyezni, hogy a tervezési reformok az országok többségében legfeljebb lehetőséget adtak a tervezés tartalmi komplexitásának fokozására. Valójában a tervezési gyakorlat függvénye, hogy ezt a lehetőséget mennyire, milyen színvonalon és módon használja ki.

Tervezési folyamat

A tervezés tartalmi bővülése természetesen jelentős szemléletmód-változást vont maga után, ez pedig a tervezési végtermék (a tervdokumentáció) helyett a tervezési folyamatra terelte a figyelmet egyfelől,

másfelől pedig elérték a valós, tényleges településfejlődési folyamatok megértésének jelentőségét. Jellemző, hogy a hatvanas, de főleg a hetvenes években Európa- (illetve világ-) szerte ugrásszerűen nőtt meg az értékelő-elemző és prognosztikai kutatások súlya. A településtervezéssel foglalkozó központilag kiadott anyagok (kézikönyvek, segédletek, javaslatok) többsége is ezekkel a témakörökkel foglalkozott elsősorban Angliától Hollandián át Jugoszláviáig Európa legtöbb országában (kivéve pl. az NDK-t, ahol a hagyományos műszaki-építészeti szemléletnél megmaradt településrendezési tervezés előírásai cél- és állapot-orientált normatívarendszerekben merülnek ki).

A folyamatorientáció tükrében viszonylagossá vált egy-egy kiválasztott célállapot, illetve az azt tükröző grafikus terv jelentősége. Éppen ezért, a tervdokumentáció tartalmi követelményeire vonatkozó előírások az országok túlnyomó többségében rövidek, kevésbé részletezettek lettek és azt sugallták, hogy az általános, illetve struktúra típusú tervet csak a stratégiát, csomópontokat rögzítő dokumentum formájában kell kidolgozni, és a részletszempontok kimunkálására csak aktuálissá válásuk esetén kell sort keríteni. Ezt a településrendezési tervezést szabályozó országos rendeletek gyakorlatilag mindenütt rögzítették.

Felismerést nyert az is, hogy a mindenkori változásokat figyelembe véve, azokhoz alkalmazkodva, folyamatos tervezésre van szükség. Ennek előfeltétele a tervezési háttérinformáció naprakészen tartása számítógépes adatbank alkalmazásával. A monitoring-rendszerek és eljárások elterjesztése a tervezés-fejlesztés egyik legjelentősebb lépése volt.

A folyamatos tervezés a nyugati országokban nagy súllyal mint tanácsi keretek között végzett önértékelő, önellenőrző tevékenység érvényesült, és nem kis része volt a településtervezés – gazdasági, társadalmi változások nyomán bekövetkező – változásjelenségeinek felismerésében.

A szocialista országokban – az NDK-ban, Csehszlovákiában, Bulgáriában igen következetes módon – a folyamatos tervezést szakaszos-iteratív tevékenységként értelmezik a népgazdasági tervezés modellje alapján. Ennek megfelelően az új tervezési előírások a rendezési és fejlesztési tervezés időtávlatainak egységesítésével a két tervezési mód kapcsolatának biztosítása mellett az ilyen felfogású folyamatos tervezés érvényesítését is szolgálják. Az ilyen felfogás szerint a rendezési tervezés nem a reálfolyamatokhoz, hanem az irányításban elsőbbséget élvező népgazdasági tervezéshez alkalmazkodik.

Közösségi részvétel

A jogszabályokban testet öltő tervezési reformok különösen jelentős eleme volt az érintett lakosság bevonásának követelménye.

A demokratikus, azaz „közösségi részvétellel folyó” településtervezés módszereit, eljárásait az előírások hangsúlyosabban, részletesebben rögzítették a legtöbb országban, mint bármilyen más módszertani szempontot.

A társadalmi kontroll érvényesítésének általános törekvése mellett a tervezésben való közösségi részvétel elterjesztését konkrét megfontolások is motiválták. Ilyen volt többek között a területi közigazgatási átszervezés (település-összevonás) miatti társadalmi elégedetlenség minden olyan országban, ahol ezzel kapcsolatos intézkedéseket hoztak. A lakosság bevonásával történő településtervezés lehetőséget kínált a csatolt, illetve egyesített települések lakosainak meggyőzésére arról, hogy az adminisztratív változtatás nem hátrányos, hanem az együtt-tervezésből következő előnyök révén inkább kedvező számukra.

A közösségi részvétellel való tervezés egyúttal módot adott tanácsi fejlesztéspolitikák bemutatására, az érintett lakossággal való megtárgyalására, szükség szerinti módosítására.

Ugyancsak a közösségi részvétellel való tervezés elterjesztését indokolta az a megfontolás, hogy az együttesen kialakított döntéseket a lakosság jobban elfogadja, és végrehajtásukkal szemben kevésbé fejt ki aktív vagy passzív ellenállást. Ilyenformán a közösségi részvétel bevezetése a tervezés hathatóssá tételének is egyik eszköze volt.

Végül említést érdemel, hogy a lakosoknak a tervezési döntésekbe való bevonása eszköz volt a kedvező, kooperatív helyi társadalmi légkör kialakítására is.

A közösségi részvétel bevezetése különösen nagy hangsúlyt kapott a skandináv tervezési rendszerekben. Másutt – pl. az NSZK-ban, Ausztriában, az NDK-ban, Csehszlovákiában, Bulgáriában stb. – a központi előírások kevés intézkedést tartalmaznak, eltekintve a kész tervek kötelező bemutatásától és a választott testületek általi tervjóváhagyástól. Fontos azonban megjegyezni, hogy a közösségi részvétel elvének tényleges megvalósítása a tapasztalatok szerint nemcsak – sőt nem is elsősorban – a központi rendelkezésektől függ, és ezért nemcsak országonként, hanem egy-egy országon belül is lényeges differenciákat mutat. Országos kérdés viszont, hogy mennyire és milyen eszközökkel készítik fel a lakosságot – oktatással, ismeretterjesztéssel és aktuális informálással – a tervezésben való közösségi részvételre. A felkészítés terén Nagy-Britannia, Dánia, és az NSZK különösen figyelemre méltó tapasztalatokkal rendelkezik.

A reformtörekvések érvényesítésének problémái

A tervezési reformok időszakában nagy ambícióval és optimizmussal kibontakozott gyakorlat nem minden tekintetben váltotta be a hozzá fűzött remé-

nyeket — a településfejlődés gördülékenyebb, szak-
szerűbb, demokratikusabb irányítását, orientálását.
A reformintézkedéseket motiváló törekvések nem ér-
vényesültek elég következetes módon. Ennek egyik
igen lényeges oka az lehet, hogy az új alapokon, új
szemléletmóddal induló tervezés eredményes kibon-
takozásához nem volt elég idő: túlságosan hamar kö-
vetkeztek be a társadalmi, gazdasági és politikai szfé-
rában újabb változások, melyek ismét irányváltásra
kényszerítettek.

Az előbbieket alapján jól látható, hogy a reformok
jegyében alakult új településtervezési rendszer csak
a helyi irányításhoz kötődve, decentralizált felté-
telek között működhet. Csak egyedi megoldásokkal,
központi irányítási kötöttségektől mentesen lehet
a reálfolyamatokat nyomon követve azok alakulása-
ra megfelelően ragálni, csak ilyen feltételek között
lehet a települési struktúrát sajátosságai szerint ér-
telmezni, csak így lehet csomópontjait megragadni
és elkerülni a rugalmas stratégiának a merevség vagy
a képlékenység irányába való elcsúszását.

A decentralizált, a központi irányítás túlzott sú-
lyától mentes tervezési rendszer viszont a szándékok-
nak megfelelően azzal jár, hogy a különböző telepü-
lésekre a tervezési folyamat nem lesz egyforma, ter-
mékei, a tervek is különbözni fognak. A különbség
pedig nemcsak a helyi adottságok eltérései szerint
alakul, hanem a tervezők és irányítók a helyi taná-
csok felkészültségében, szemléletében stb. rejlő kü-
lönbségek szerint is. Presszió és utasítások hiányában
nem várható, hogy az új tervezési elvek egyszerre
terjedjenek el, és ez nem is szerepelt a reformtörek-
vések között. Az új típusú tervezés indító országában,
Angliában a központi kormány (Környezeti Minisz-
térium) nagy gondot fordított a településtervezés
alakulásának nyomon követésére a hetvenes években,
és számos értékelő és orientáló dokumentumot, ter-
vezési segédletet adott közre. Ez azonban nem je-
lentette a helyi hatóságok kompetenciaszférájába
tartozó településtervezés mozgásterének korlátozását.
Ezért is tanúskodnak a felmérések a gyakorlat igen
széles körű differenciálódásáról. Hasonló helyzet
alakult ki sok más országban, pl. Dániában, ahol a
módszertani tarkaságon belül a hagyományos, építé-
szeti orientációjú, a technokrata, közgazdasági szem-
léletű és a participatív, érdekegyeztető irányultságú
tervezés típusait emelték ki.

Több országban következett be viszont, hogy a
jogilag deklarált decentralizáció rövidesen érvényét
vesztette a gyakorlatban, mert a központi irányítás
pótlólagos előírásokkal nyert teret. Bulgáriában, az
NDK-ban és Csehszlovákiában a tanácsok (főépíté-
szek) mellé szervezett településtervezés továbbra is
igen erőteljesen centralizált, mivel a központi irányí-
tás súlya alatt a tanácsai kompetencia névlegessé vált.

A nyugati országok közül Angliában erősödött meg
a konzervatív kormány központi irányítása döntően
a finanszírozás feltételrendszerén keresztül.

A gazdasági változások a helyi önkormányzat
mozgásterét más országokban is szűkítették. Foko-
zódott a központi kormánytól és a vállalatoktól való
gazdasági függés, és így természetesen korláto-
zódott a helyi települési viszonyok alakításának,
ezzel a tervek érdemleges kidolgozásának és megvaló-
sításának a lehetősége.

A reformintézkedések nyomán kibontakozó „új”
tervezési rendszer legproblematisabb vonásai mód-
szertani jellegűek voltak. Az angolszász — angol és
amerikai — hatásra a tervezési folyamatba behatoló
matematikai modellezés igen gyakran öncélúvá vált,
másutt idegen testként szerepelt a rutinszerű tervezési
gyakorlatban. A tervezők és a megbízók jelentős há-
nyada fogadta idegenkedéssel az új módszereket, mi-
vel nem értették az eljárásokat, mert a költségek túl
magasak voltak, mert a ráfordításokkal, úgy látszott,
nem állt arányban az ismeretek bővülése, a tervezési
színvonal emelkedése.

Az ilyen problémák minden új eljárás térhódításá-
val szükségképpen járnak együtt addig, amíg a prog-
resszió és konzervativizmus egészséges viszonyai, ará-
nyai kialakulnak. Súlyosabb ellentmondás volt vi-
szont az, ha — a tapasztalatok szerint igen sok eset-
ben — az újszerű módszertan leple alatt megmaradt
vagy visszaállt a tervezés klasszikus gyakorlata, ha-
gyományosan statikus építészeti-műszaki-bürokra-
tikus modellje. Ez akkor következett be, amikor a
metodikai korszerűsítésre fordított túl sok energia
miatt háttérbe szorult a módszertan eszköz-szerepe
a korszerűbb tervezési szemlélet szolgálatában. Ilyen-
kor a struktúratervék lényege, a stratégiai jelleg
sikkadt el. A tervdokumentumok ugyanúgy a jövő-
beni célállapotot rögzítették, mint a régi általános
rendezési tervek, csak korszerűbb, matematikai mo-
dellekkel díszített köntösben. Akkor, ha a jogszabá-
lyok bonyolult és részletes előírásokat tartalmaztak
a jóváhagyásra, egyeztetésre, közösségi részvételre
vonatkozóan, a folyamatos, adaptív tervezés lehe-
tőségei is beszűkültek.

A tervezés tartalmi bővülése is ellentmondásosan
alakult. A csehszlovák, lengyel, jugoszláv, bolgár,
NDK gyakorlatban a műszaki építészeti dominancia
nem csökkent — esetenként hasonlóan statikus szem-
léletű környezeti-ökológiai szempontokkal egészült
ki, például Lengyelországban. A társadalmi-gazdasági
szempontok feldolgozása a tervdokumentáció nélkü-
lözhető mellékleteként szerepel akkor is, ha tartalma
színvonalas, mert nem épül be — legfeljebb semati-
kusan — a rendezési elgondolásokba. Az NDK-ban
a településtervezésnek a népgazdasági tervezéssel való
szoros és következetes kapcsolata egyértelműen a ren-

dezési tervezés függő, alárendelt helyzetében nyilvánul meg. A rendezési tervek itt csakis és kizárólag a népgazdasági elhatározások megvalósítását szolgáló műszaki dokumentumok.

Nyugaton az egységes, integrált tanácsi tervezés gondolatát a gazdasági változások söpörték el. A megvalósítást eleve nehezítetté egyfelől az ágazatok ellenállása a koordinatív törekvésekkel szemben (pl. Svédországban), másfelől pedig a koordinációval együtt járó bürokratizálódás veszélye.

A gazdasági válság nyomán lényegesen megváltozott a települési viszonyok alakításának orientációja. A korábbi átfogó, integratív, koordinatív szemlélettel szemben — melyet a településtervezés „rendezési” bázisából és hagyományaiból következően képviselt —, egy nagyon is célirányos törekvés került előtérbe. Egyértelműen a települések gazdasági bázisának helyreállítása és a legsúlyosabb társadalmi-politikai probléma, a munkanélküliség csökkentése lett a domináns prioritás. Sok helyen tapasztalható — Angliában, az NSZK-ban, Franciaországban, Ausztriában —, hogy a tanácsi működés egészére kiható egységes, tervszerű irányítás a településpolitikai apparátusok kezében összpontosul. Előfordul, hogy a tervezési osztályok, miután így elvesztették ágazatközi koordinatív szerepüket, a hagyományos műszaki-építészeti szemléletbe csúsznak vissza.

A településtervezés átfogó, integratív szemlélete azonban mégsem tűnt el teljesen. Életben tartója, elsősorban az „aktuális” részletes tervek készítésénél, a reformintézkedések keretében bevezetett, széles körben propagált és idővel meggyökeresedett közösségi részvétel.

Ez utóbbi — a tervezési és irányítási folyamat demokratizálását célzó — intézkedés bizonyult a legéletképesebbnek a tervezési reformtörekvések közül. Formális eljárásai — a kötelezően előírt társadalmi viták, a lakossági észrevételek kötelező bevétele és figyelembevétele — nem bizonyultak sikeresnek; ami hathatósan bizonyult, az maga a részvételi elv. A lakosság valóban érdeklődővé vált lakókörnyezetének alakulása iránt, egyre inkább felkészültté vált szempontjainak, érdekeinek megfogalmazására. Ez a másik oldalról a tervezők társadalmi felelősségének, szociális érzékenységének alakulására is kedvező módon hatott. Segített életben tartani a tervezés humanista értékeit, körültekintő, integratív szemléletét. Ha valami, akkor ez a habitus segíthet az új tervezési paradigma kialakításában.

A tervezés-megújítási törekvések érvényesülése vagy azért volt következtelen és ellentmondásos, mert a reformintézkedések időszerűtlenek, felületesek voltak, csak látszólagos reformot jelentettek, vagy pedig azért, mert az új tervezési rendszerek életbe léptetése után kevés idő volt a beérésre, az új szemlélet elsajátítására, térhódítására. A rövidesen

bekövetkező társadalmi-gazdasági válság a településtervezés feltételeit, gyakorlatát is alaposan szétzilálta. A szakma válságos helyzetét ma az okozza, hogy a régi klasszikus városrendezési gyakorlat — hagyományos, részletezett általános rendezési terveivel — végleg idejétmúlttá vált, miközben az újabb átfogó tervezési modell sem bizonyult teljesen használhatónak.

Az útkeresés vákuum-helyzete ott a leginkább fájdalommentes — elsősorban a skandináv országokban — ahol a gazdasági válság hatása kisebb, és ahol a tervezési rendszerre vonatkozó hivatalos előírások rugalmasak, tág mozgásteret hagynak a helyi adottságok érvényesítésére, az eltérő megközelítések alkalmazására, és így a tervezési gyakorlat alkalmazkodni tud a változó körülményekhez.

A tervezésirányítás nemzetközi tapasztalatai közül ez utóbbi tekinthető a leglényegesebb, a hazai hasznosítás szempontjából figyelmet érdemlő tanulságnak.

A mai településtervezési gyakorlat néhány vonása

A következőkben az európai országok jelenlegi településtervezési gyakorlatának néhány, a hazai gyakorlat továbbfejlesztése során megfontolást érdemlő vonását vázoljuk. A mai nemzetközi gyakorlat általános jellemzői, hogy formális, jogszabályi kereteit egy korábbi, a gazdasági válságot megelőző időszak ismeretanyaga, tapasztalata, törekvései alapján alakították ki vagy a hatvanas-hetvenes években (Anglia, Franciaország, Dánia, Svédország, Finnország, az NDK, Csehszlovákia, Bulgária, Jugoszlávia stb.), vagy annál is korábban. A mai, útkereső, szemléletében, módszereiben, tartalmában differenciált gyakorlat vagy illeszkedik ezekhez a keretekhez és emiatt rutinszerű, tartalmatlan, vagy áttöri, megsérti a formális kereteket, vagy pedig, ha a formális keretek tágak, rugalmasak, akkor megmarad közöttük, de nem tölti ki teljesen azokat.

Tervfajták

A rendezési terveknek a különböző országokban kialakult rendszereit áttekintve mindenképp az tűnik szembe, hogy igen sok helyen hiányzik az a szigorú, területi hierarchia szerinti építkezés, ami a hazai rendszert jellemzi.

A nagyterjedésű területekre (az országok egészére vagy nagy részegységére) a regionális tervezés keretében készülő munkák inkább regionális vizsgálatok, tanulmányok, vagy egy-egy aspektusra, tényezőcsoportra összpontosuló tervek, (környezet- és természetvédelmi tervek, regionális fejlesztési programok stb.). Ausztria nemrég elkészült országos rendezési koncepciója is elsősorban vizsgálati-elemzési anyag, valamint a szövetségi és tartományi akcióprogramok összefoglalója.

Érdekes folyamat Nagy-Britanniában a regionális

tervezés szerepének, helyzetének alakulása a konzervatív, liberális-kapitalista gazdaságpolitikai szemlélet hatására. A hatvanas években és a hetvenes évek elején, a munkáspárti hatalom időszakában a területi tervezés — a területi egyenlőtlenségek mérséklése érdekében — jelentős súlyt képviselt. A fejlesztési-rendezési aspektusokat logikus rendszerben ötvöző regionális tervezés kiterjedt gyakorlat volt, és országos léptékben, ha terv nem is, de a korlátok-lehetőségek prognózisa elkészült, továbbá nagy, több megyét felölelő országrészekre stratégiai kerettervek készültek. Egy alacsonyabb, de még mindig regionális szinten helyezkednek el a megyék — county-k —, amelyek tervszerű fejlesztésének megalapozására szolgált az 1968–1971-ben bevezetett struktúratervezés. Ez az egész európai gyakorlatra gyökeresen fordulatot eredményező hatású tervezési mód tehát Angliában (és Wales-ben) először is regionális területegységekben vált gyakorlattá, továbbá a nagyvárosokban. (A területi-közigazgatási reform nyomán kétféle county alakult ki Angliában: az összefüggő városszövedéket felölelő, metropolitan county és a kisebb városokra, vidéki településekre tagolt shire county. Struktúratervet a county-k mindkét fajtájára és a jelentős központi városokra készültek.) A konzervatív kormány hatalomra jutásával a nagykörzetek stratégiai tervezése rögtön abbamaradt, továbbá fokozatosan csökkent a fejlesztési támogatásra kijelölt térségek kiterjedése (egészen addig, amíg minimálisra korlátozódott, és a támogatások súlya a strukturális gondokkal küszködő nagyvárosokra jutott, azaz a támogatás városléptékű lett. (Végül, politikai okok miatt közigazgatásilag megszüntették Nagy-London és a többi metropolitan county-t is, azt a közigazgatási egységet — természetesen struktúratervezésével együtt — ahol a területi-településközi összefüggések figyelembevétele a legfontosabb volna.

Igen sok ország regionális tervezési gyakorlatára jellemző az absztrakt keretjelleg, Dániában például országos szinten grafikus tervek nem is készülnek, hanem az alacsonyabb szintű tervezés keretétől szolgáló irányelvek, előírások, természetesen különféle regionális vizsgálatok mellett, illetve éppen azok eredményeképpen.

Több nyugati országban (Dánia, Franciaország, Ausztria, NSZK, Svédország) vált rendszeressé — amerikai hatásra — a rendszeres felülvizsgálat és beszámoló az ország, illetve adminisztratív területegységei regionális helyzetének alakulásáról.

Az NDK-ban regionális szinten — speciális térsége speciális tartalmú terveitől eltekintve — a megyei területfejlesztési tervek készülnek, és a rendezési előírások azoknak egyik fejezetét alkotják.

A területi tervezés alapja és leglényegesebb eleme természetesen mindenütt a *településtervezés*. Figye-

lemre méltó, hogy az utóbbi évek (a nyolcvanas évtized évei) számottevő változást hoztak a településrendezési tervek fajtáit illetően. A változásokat a gyakorlat — a tervezési tevékenységgel szemben támasztott gyakorlati igény — termelte ki, és ezeket részben szentesítette az országos szabályozás. Így pl. 1985–87 között Angliában, Svédországban, Hollandiában a településtervezési törvény módosítására került sor.

A településrendezésnek továbbra is döntő tervfajtái az általános vagy struktúratervet és a részletes vagy beépítési tervek, de távolról sem kizárólagos módon. Az utóbbi években a tervezésfejlesztés hangsúlya az általános vagy struktúratervtől a részletes vagy beépítési terv felé tolódik el, új tervfajták alakulnak ki, amelyek a kettő közötti köztes sávban helyezkednek el.

Ugyanakkor megfigyelhető hangsúlyeltolódás a másik irányban is, abban, hogy az általános, illetve struktúratervet funkcióját, illetve funkcióinak egy részét a megyei regionális tervek veszik át. Ez olyan országokban fordul elő — például Hollandiában — ahol nem vezették be — Dániához, Angliához, Svédországhoz hasonlóan — a hatvanas vagy hetvenes években a városkörzeti közigazgatási rendszert.

A külföldi gyakorlatban ma már mintegy két évtizedes hagyománnyal rendelkezik az általános rendezési tervezés megreformálása, a struktúratervezés bevezetése. Ennek jellemzői:

- A tervezésnél a társadalmi-gazdasági szempontok súlyponti figyelembevétele, a terv településpolitikai dokumentumként való elismerése és kezelése.
- A terv nem kötelező érvényű. A grafikus terv csak a csomópontokat, legfontosabb elhatárolásokat rögzíti. Az összefoglaló tervanyag grafikus és írásos módon rögzíti a helyi szabályozási előírásokat, melyek természetesen visszavonásig, illetve módosításig kötelező érvényűek. (Azaz: az összefoglaló tervdokumentum célja nem a távlati területfelhasználási és hálózati rendszer összefoglaló ábrázolása.)
- Folyamatos tervezés keretében biztosítják a struktúratervet naprakészen tartását, érvényesülésének ellenőrzését, szükség szerinti módosítását. (Éppen ezért új struktúratervet készítésére a hetvenes évek eleje óta nem is volt szükség, csak ott, ahol korábban nem struktúratervet készítettek.)
- A struktúratervet mindig összetartozó település-csoportokra készülnek.

Azokban az országokban, ahol közigazgatási reformot — területi átszervezést — hajtottak végre, ott a tervezési terület — településcsoport, illetve városkörzet — egyben a helyi közigazgatási szerkezet fennmaradt, a tervezési terület több város, illetve község együttese, és a tervet helyi tanácsi szinten az összes

érintett tanács külön-külön vagy együttesen, testületet alkotva rendeli meg és hagyja jóvá. (A tervezési településközi együttműködés az NDK-ban központi irányításra, szabályozottan történik, Ausztriában helyi kezdeményezésre van terjedőben, Franciaországban rendszeres gyakorlattá vált.)

Településcsoportokra — ÁRT léptékben — külön ágazati, illetve szakági tervek is készülnek (mint írásos és rajzi dokumentumok), az NDK-ban például közlekedésfejlesztési és közműfejlesztési, Dániában szociálpolitikai, egészségügyi, oktatási stb. tervek. Itt az ágazati tervek az „átfogó” (struktúra-) tervekben kerülnek összefoglalásra.

Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi években az országok többségében ritkán készülnek új átfogó (struktúra-) tervek, inkább csak a meglévő tervek korrekciójára kerül sor. A nem részletezett, keretjellegű tervek általában a továbbtervezés elég rugalmas alapjainak bizonyulnak (pl. Dániában, Angliában, Ausztriában stb.), és a változások miatt szükséges korrekciókat a folyamatos tervezés keretében nagyobb zökkenők nélkül lehet megtenni.

Angliában az újabb, pártpolitikai érdekeket szolgáló közigazgatási átszervezés (a metropolitan county-k megszüntetése) a tervezési rendszer módosítását is maga után vonta (a volt metropolitan county-k helyi közigazgatási egységeiben, városkörzeteiben, valamint a londoni városrészekben, borough-ban az „egyesített tervezési rendszer” keretében struktúraterv is és részletesebb helyi tervek is készülnek).

Másutt új átfogó település- (településcsoport, városkörzet) tervek kidolgozására csak akkor kerül sor, ha a tervezési reform elmaradása vagy elkésett érvénybe léptetése miatt a korábbi tervek még a klasszikus általános rendezési tervezés szellemében készültek és elavultak. Nyugat-Berlin új terve például kifejezetten ezért készül — a lakosság bevonásának figyelemreméltó, korszerű törekvéseivel — hangsúlyozottan a struktúratervezés szellemében. A tervezés egyik fontos célja — jellegzetesen — a korábban tervbe vett fejlesztések (főleg városi autópályaépítés) elmaradása miatti következmények rendezése (a rehabilitáció előkészítése a korábban bontásra ítélt lakóterületeken). A másik — inkább latens — cél ugyan csak összefügg a gazdasági válság hatásaival: a bizonytalan jövőjű város konszolidált helyzetének dokumentálása.

Helyenként a struktúratervezés súlya a megyei szint felé tolódik el. Hollandia példája jól illusztrálja ezt a körülményt. Itt nem került sor radikális közigazgatási átszervezésre, hanem fokozatos, jelenleg is folyó átszervezés keretében próbálnak község- vagy város-község-összevonással legalább 30–40 ezer lakosú helyi közigazgatási egységeket kialakítani.

Így természetesen Hollandiában az összetartozó településegységek közigazgatásilag több egységre tagolódnak, ezért célszerűnek mutatkozik a struktúratervezés elveinek nem a helyi, hanem megyei szinten történő érvényesítése. Ez a módszer feltételezhetőleg célravezetőnek bizonyul, tekintve hogy annak ellenére, hogy megyei tervek készítése nem kötelező, mégis kidolgozták a struktúraterveket valamennyi megyében, és az ezekben rögzített elhatározásokat a megyei tanácsok a helyi tanácsok felé konzultatív módon, illetőleg keretszabályozáson keresztül érvényesítik.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a struktúratervezést elsőként bevezető országban, Angliában is megyei szinten készülnek a struktúraterv, és csak a legutóbbi években kezdődött el — a nagyvárosi county-k megszüntetése után — nagyvárosi struktúraterv kötelező kidolgozása. Persze itt többmillió nagyvárosról van szó.

Az országok túlnyomó többségében az általános vagy átfogó (struktúra-) terv nem hatósági szabályozó funkciót tölt be, hanem elsősorban a helyi tanács fejlesztési és irányítási munkáját és a továbbtervezést orientáló, programadó dokumentum. A tervezési jogszabályok kifejezetten rögzítik viszont, hogy az általános, ill. struktúratervben foglaltak a helyi tanács számára kötelező érvényűek. „A helyi tanács fejlesztési-beruházási tevékenysége nem térhet el a struktúratervben foglaltaktól” — mondja ki a dán várostervezési törvény.

Az építésügyi igazgatás alapját képező, kötelező előírásokat tartalmazó dokumentum szerepét számos országban a területfelhasználási vagy övezeti tervek töltik be. Ezek leginkább a hazai ÁRT-k szabályozási tervéhez és szabályozási előírásaihoz hasonlíthatók. A területfelhasználási tervek többnyire kötelezően készülő és esetenként — de nem mindig, így például Angliában, Dániában nem — kötelező érvényű dokumentumok.

A területfelhasználási terveket a közigazgatási egységek rendszerint nem együttesen, hanem külön-külön dolgozzák ki saját területükre. E tervek funkciója sem a területfelhasználás távlati rendszerének bemutatása, hanem az adott, helyi közigazgatási egység, illetve tanács területfelhasználási, területgazdálkodási politikájának kifejezésre juttatása.

Angliában együtt kell készülniük, egyazon tervezési munkafolyamat keretében a struktúratervvel, másutt ez lehet külön, de egyeztetett munkafolyamat (Franciaország, Svédország, Hollandia stb.).

Éppen ezért, a területfelhasználási tervek nem, illetőleg nem feltétlenül készülnek a közigazgatási egység egészére. A holland tervezési törvény előírása szerint például csak a szabad — beépítetlen — területekre kell készíteni területfelhasználási tervet,

másutt azokra a területekre, ahol az elkövetkező időben jelentős változás várható. A svéd helyi közigazgatási egységekben a területfelhasználási tervek azt tükrözik, hogy a tanácsok milyen módon, milyen sorrendben képzelik el a területfelhasználás átalakítását, alakítását.

A részletes rendezési tervezés a településtervezésnek mindenütt a legrészletesebb, kötelező érvényű munkaszakasza. E tervek mindenütt a településtervezés — nem az építészeti tervezés — keretében készülnek, természetesen összekötő kapcsot jelentenek a kettő között, illetőleg a településpolitika, a szabályozás és a konkrét építés, építési beruházás között.

A részletes terv egyes országokban (pl. az NDK-ban, Csehszlovákiában, továbbá Bécsben) automatikusan készül az ÁRT-t követően, mint annak részletezett és rövidebb időtávlatú változata. Másutt kidolgozása — szabályozott feltételek között — az aktuális szükségletek szerint történik. A településtervezési jogszabályok rögzítik, hogy milyen esetekben kötelező ilyen — átfogó tervek keretei közé illeszkedő — részletes tervek készítése. Szintén közös vonás az országok túlnyomó többségében, hogy az általános vagy átfogó tervek hosszabb, 10–15 éves (ütemezett) időtávlatával szemben a részletes tervek időtávlatát általában 5 év, és az előírásaikban rögzített építési tilalom sehol sem haladhatja meg az 1–2 évet.

Beépítési, illetve részletes rendezési tervek természetesen nem a közigazgatási egységek teljes területére készülnek, bár Bécsben például a város teljes területére vonatkozóan elkészültek, és Csehszlovákiában is van törekvés teljes körű kidolgozásukra.

A tervek jellegük, tartalmuk szerint igen sokfélék az egyedi építkezések településrendezési összefüggéseinek — a hazai helyszínrajznak megfelelő — bemutatásától a zöldterületi, közlekedési létesítmények rendezési aspektusainak feldolgozásán keresztül a telekosztási, szabályozási tervekig és az új lakóterületi tervekig.

Részletes rendezési vagy beépítési tervet kell — kötelező — készíteni minden jelentősebb építkezés esetén akkor is, ha egyetlen épületről van szó, az engedélyezési terv részeként. Egyedi épületek esetében a terv azt mutatja be, hogy a tervezett objektum hogyan illeszkedik környezetébe, milyenek az infrastruktúra-hálózatokkal való kapcsolatai, környezeti, forgalmi hatásai stb.

Ennek a „helyszínrajz” jellegű tervek és az összefüggő területekre előírányzott új beépítés, rehabilitáció vagy átépítés, útkorrekció stb. részletes rendezési tervei a beruházási program részei. A tervek készítői és készíttetői sokfélék, mivel a kidolgozás — a beruházási folyamat részeként — a beruházó feladata.

Az átfogó (struktúra-) tervek komplex tartalmával szemben a részletes rendezési (beépítési) tervek

döntően műszaki-fizikai tervek, de kidolgozásukat — a feladat jellegének megfelelő — szociológiai, gazdasági stb. előkészítés előzi meg, mely a tervezési folyamat integráns része. Az angol szóhasználat szerinti „planning” és „desing” szoros összefüggése ennek a tervfajtának a kidolgozásánál érvényesül a legnyilvánvalóbb módon.

Míg az általános (struktúra-) tervek készítése, főleg a nyugati országokban, pillanatnyilag kevésbé jellemző, részletes rendezési, (beépítési) tervek nagy számban készülnek. Ez a körülmény összefüggésben van a településfejlődés mai, zömmel kisléptékű fejlesztésekre tagolódó folyamatával, valamint ezeknek a fejlesztéseknek jelleg, forrás, kezdeményező, tartalom stb. szerinti differenciálódásával. (Éppen ezért érvényesül markáns törekvésként a szerteágazó, mozaikszerű fejlesztések összefogására, koordinálására irányuló ún. „többközpontos”, multicentrikus tervezés, szemben az általános struktúratervek alapvető egyetlen központ (a helyi tanács) által irányított, s a többi döntéshozóval csak egyeztetett kidolgozásával.)

Az utóbbi — nyolcvanas — évek tervezésfejlesztésének jellegzetes iránya a részletes rendezési tervek, illetve tervezés korszerűsítése. E korszerűsítés lényege egyértelműen — a programorientációval összefüggésben — a társadalmi-gazdasági szempontok bővülése, érvényre juttatása.

Ilyenformán jelenleg a korszerű részletes rendezési tervek sem tekinthetők steril műszaki-építészeti terveknek. A differenciált megközelítés okai és egyen fő irányai a következők:

- **Gazdasági szempontok.** Akár tanácsai, akár vállalati, illetve magánberuházásról van szó, jelentősek a költségkhatások, ezért nem közömbös, hogy mi lesz a tervezett beruházás gazdasági hatása konkrétan és az egész település életére vonatkozóan. Ezek a megfontolások a tervezést döntő módon befolyásolják.

- **Társadalmi szempontok.** Főleg a településtervezésben és településirányításban ma már Európa-szerte széleskörűen érvényesülő közösségi részvétel hatására vált szükségessé mindenfajta településfejlesztési, rendezési akció társadalmi feltételeinek, hatásainak alapos átgondolása, elemzése és az érdekeltekkel való egyeztetése.

- **Környezeti szempontok.** A környezet — a települési környezet, városi környezet — védelme, javítása (fizikai, biológiai, esztétikai szempontból egyaránt) közismerten előtérben levő, a társadalom által igényelt követelmény, és ezért ma már sehol sem kerülhet jóváhagyásra olyan terv, beruházási elgondolás, melynek környezeti szempontjai, hatásai nem tisztázottak. Ezek a szempontok a rész-

letes rendezési tervezés szemléletét behatóan átalakítják anélkül, hogy építészeti, műszaki szakszerűségét csorbítanák.

A részletes rendezési tervi feladatok között jelenleg közismerten a városi lakóterületi rehabilitáció tervezése a leggyakoribb. A rehabilitáció tervezési feladatainak egyik szélső típusa a nagyon igényes és költséges, reprezentatív belső városi helyreállítás: részben városközpontok, belvárosok építészeti igényes, műemlékvédelmi rekonstrukciója, (szükség és lehetőség szerint a foghíjakon vagy bontási területen igényes, új épületek beillesztésével), részben pedig a belső városi lakóterületek lakosságcseréjével, a zsúfoltság felszámolásával, a környezet helyreállításával járó „radikális rehabilitáció”. Mindkét esetben a rehabilitáció a belső városi (lakó-, intézmény-) területeknek az utóbbi években történt jelentős felértékelésével függ össze.

A rehabilitáció másik formája — szintén a belső városrészekben — a leromlott, korszerűtlen lakóterületek költségtakarékos helyreállítása. Ilyenkor a legfőbb törekvés az eredeti, alacsony jövedelmű lakosság megtartása és következetes bevonása a tervezési és tényleges megvalósítási folyamatba. A közösségi részvétellel történő tervezési folyamat szükségképpen kiterjed a gazdasági és szociológiai, sőt szociálpszichológiai és etnikai aspektusokra, mivel a szóban forgó területek helyreállítás után gyors leromlásának megakadályozása társadalmi tervezést, felkészülést és megfelelő intézkedéseket igényel (a munkaalkalmak biztosításától a kisvállalkozások ösztönzéséig, speciális oktatási, képzési, szabadidős intézmények létesítéséig stb.).

Míg az előbbieket jellegzetesen piaciorientált akciók, az utóbbi tipikusan szociálpolitikai orientációjú törekvés.

Tervezőszervezetek

Több ország gyakorlatát összegezve általános tendenciának látszik a településrendezési tervezésnek a tanácsai szervezethez való közeledése. A tanácsok vagy külső, állami vagy magán tervezőirodákat bíznak meg a tervek kidolgozásával, vagy tervezési osztályuk készíti a terveket.

Egyes országokban (pl. Anglia, Franciaország) a tervezési feladatoknak tanácsai (helyi hatósági) keretek között történő ellátása hagyományos gyakorlat, és a „külső” tervezőintézmények (egyetemek, magántervezők stb.) kiegészítő — de egyáltalán nem jelentéktelen — szerepet játszanak.

Az NDK-ban és mintájára Csehszlovákiában megyei és városi főépítészek irányítása mellett működő, a tanácsai szervezethez tartozó irodák látják el a településrendezési feladatok egy részét. (Eredeti elképzelés szerint teljes egészét, de erre kapacitásuk és

színvonaluk nem bizonyult megfelelőnek.) A helyi tanácsok szervezeti keretei között természetesen nemcsak akkor készülnek a tervek, ha megfelelő nagyságrendű és minőségű tervezőapparátus áll rendelkezésre. Ilyen szakapparátusok hálózatának kiépítése a közigazgatás (és általában az irányítás) decentralizációs folyamatának keretében történt, ami együtt járt közigazgatási átszervezéssel, nagyobb, „ütőképesebb” helyi közigazgatási egységek és tanácsai szervezetek kialakításával. Ezek hiányában a tervek tanácsai megbízásra, nem helyi tanácsai tervezőszervezeteknél készülnek (megyei tanácsai vagy állami tervezőintézetek a szocialista országokban, magán, szövetkezeti, non-profit tervezőirodák, egyetemek stb. a kapitalista országokban).

A nem helyi tanácsai tervezőszervezetek természetesen nemcsak kisebb közigazgatási egységek terveit készítik, hanem akár nagyvárosokra, fővárosokra is készítik különféle rendezési terveket vagy tervi munkarészeket.

Ennélfogva egy-egy tervezőapparátus (iroda, intézet, tanácsai osztály) létszáma változhat, és nemcsak egyes országok között, hanem a helyi tanácsok illetve az egyes szervezetek között is jelentősek ebben a tekintetben a különbségek. A megbízások, alvállalkozások, bedolgozások, szakértések széles körű lehetősége következtében nem szükséges teljes, komplex tervezőapparátusok állandó foglalkoztatása tanácsai keretek között. Egyébként pedig a komplexitás kooperációs keretek között is biztosítható.

A létszám-nagyságrendek, illetve azok időbeli változása központi intézkedéseknek is függvénye. Így az egyes országokban az elmúlt években csökkentették a tanácsai tervezőszervezeteknek a hatvanas évektől jelentősen felduzzadt létszámát (pl. Angliában) a költségvetési összegekkel való takarékoskodás érdekében, másutt erre nem került sor.

A tanácsoktól független — egyetemi, magán, szövetkezeti, állami — tervezőszervezetek hálózata és tevékenysége minden országban igen jelentős. A munkát tanácsai, állami megbízásra vagy magánberuházók megbízására végzik. Tevékenységük a szaktanácsadástól a kutatáson, vizsgálaton keresztül az önálló és részletes tervezési feladatok elvégzéséig igen széles skálát fog át. Ezek között kiemelkedik a kormány megbízásra történő tervezésfejlesztési és kísérleti tervezési tevékenység, elsősorban az állami tervezőszervezeteknél (a nyugati országokban is).

Irányítás

A településrendezési tervezés gyakorlatát általánosan jellemzi, hogy a központi irányítás mértéke arányos a központi finanszírozás mértékével.

Ez az összefüggés megnyilvánul olyan vonatkozásban is, hogy minél nagyobb mértékű a telepü-

lésfelkészítés központi támogatása, annál számottevőbb a tervezés központi befolyásolása, és úgy is, hogy a központi irányítás a központi finanszírozású fejlesztésekre összpontosul elsősorban.

A rendezési tervezés központi irányító intézménye több országban változott meg a tervezési reformintézkedések kapcsán. Ennek legáltalánosabb módja a tervezés kikerülése az építésügyi irányítás alól. Többnyire új, környezeti minisztérium szervezésére került sor, amely a rendezési tervezésnek és a helyi hatóságoknak is kormány szintű irányító intézménye lett.

Az utóbbi években az országok túlnyomó többségében jelentősen mérséklődött, illetve áttételest vált a terület- és településrendezés, illetve a rendezési tervezés központi irányítása.

A tervezésirányítás döntő elemeként több országban vezették be a terület- és településrendezéssel kapcsolatban a *keretszabályozás* elvét, melynek következtében az egymásra épülő tervek, illetve tervezési produktumok rendszerének fokozódik a jelentősége.

A keretszabályozás – amely jellegzetesen érvényesül az angol, holland, dán, NDK és csehszlovák gyakorlatban – a hangsúlyt a helyi szintű településrendezési tervezésre helyezi. A magasabb szintű országos és regionális tervezés nem kötelezően, hanem szükség szerint folytatott gyakorlat. Produktumai pedig nem grafikus tervanyagok, hanem rendezési irányelvek, amelyek azáltal válnak kötelezővé, hogy a helyi szintű tervezésnek, illetve a helyi – településrendezési – tervek készítésének ezeknek alkalmazkodniuk kell. (Országos, illetve regionális tervek készülnek természetesen a nagy, államilag finanszírozott infrastruktúra-rendszerekre is.)

Hollandiában, Angliában, Dániában a keretszabályozás elve a helyi szintű tervezés keretében is érvényesül. Ennek megfelelően az átfogó, általános vagy struktúraterv egészében nem kötelező szabályozási dokumentum. Kötelező joghatállyal csak a tervezés keretében kidolgozott, esetenként és részben grafikusan is feldolgozott helyi szabályozási előírások rendelkeznek.

A keretszabályozás elve tehát két dolgot jelent: – Egyrészt azt, hogy a különböző szinteken történő tervezés produktuma, terméke nemcsak, illetve nem minden esetben terv, hanem lehet tervezési irányelv illetve szabály.

– Másrészt azt, hogy a magasabb szintű tervek, irányelvek nem általánosan kötelező érvényűek, hanem csak az alacsonyabb szintű tervek, illetve tervezés számára. Így a magasabb szintű rendezési elhatározások az alacsonyabb szintű tervezésen keresztül érvényesülnek. Ezért lényeges a tervek egymásra épülése. E rendszernek megfelelően minden terv – illetve tervezési produktumot – az adott

szintnek megfelelő hatóság vagy jóvá (országos szinten a parlament vagy a minisztertanács, megyei szinten a megyei, helyi szinten a helyi tanács), de a jóváhagyás feltétele a magasabb szintű hatóság hozzájárulása, ami viszont attól függ, hogy alkalmazkodik-e a terv a magasabb szintű irányelvekhez, érvényesíti-e a magasabb szintű előírásokat. Más szempontból – a jóváhagyási eljárás kapcsán – a felsőbb szintű hatóságok az alacsonyabb szintű tervek tartalmát, kidolgozását nem befolyásolhatják.

A településrendezés központi irányításának másik dimenziója a tervezés és a tervek tartalmi szempontjaira vonatkozó *szakmai irányítás*.

Az NDK, Csehszlovákia, Bulgária esetében a hagyományosan erőteljes központi irányítás a tanácsok, illetve tanácsi intézmények felé az utóbbi években valamelyest mérséklődött és közvetettebbé vált. A bázisintézeti szerepet betöltő, költségvetésből finanszírozott állami tervezőszervezetek felé a kontroll változatlan maradt, és ezeken keresztül tartja kézben továbbra is a központi főhatóság a tervezés irányítását.

Más országokban a szakmai irányítás inkább az oktatás, képzés, tájékoztatás különböző formáin keresztül érvényesül, deklaráltnak az orientáció, összehangolás, tanácsadás és nem a direkt irányítás igényével.

Az élenjáró nemzetközi tervezési gyakorlatot vizsgálva meg kell különböztetni a *tervezéssel* és a *tervekkel kapcsolatos tartalmi követelményeket, elvárásokat*.

A tervezéssel kapcsolatban mindegyik országban általános követelmény a tartalmi gazdagság széles körű kitekintés, differenciált problémamegközelítés.

Jelenleg a nyugati országokban is valamennyi helyi tanácsnál folyik „fejlesztési tervezés”, bár nem ezt a nevet viseli, és természetesen nem olyan szabályozott, mint nálunk.

A tanácsok készítenek éves és „hosszú távú” költségvetési tervet (a hosszú táv 3–5 évet jelent!), kidolgozása során a népességszám, összetétel, társadalmi problémák, működtetési és fejlesztési feladatok alakulását, valamint a bevételek alakulását veszik figyelembe. Szükség esetén nagyobb időtávra is készítenek prognózisokat, koncepciókat.

Ezen túlmenően a tanács valamennyi osztálya készít saját szakágazatára tervet (lakásépítés, szociális ellátás, egészségügy stb.). Ez a helyzet Svédországtól, Anglián, Franciaországon, Hollandián át Ausztriáig minden nyugati országra.

Az általános típusú terveknek, a struktúraterveknek ezekhez a fejlesztési, illetve ágazati tervekhez nemcsak illeszkedniük kell, hanem területi szempontból integrálniuk is kell azokat. A dán tervezési tör-

vény például explicit módon rögzíti, hogy a struktúrátervek egyik feladata a különféle tanácsi tervek összefoglalása.

Ez a fejlesztési tartalom a tervezés során következetesen érvényesül, magán a „terven” nem, bár annak tartalmát természetesen befolyásolja. Ugyanez a helyzet válik mindinkább jellemzővé a részletes rendezési tervek esetében.

A tervek tartalmi követelményeit illetően a szabályozási tartalom bővítése, az egyszerűség és közérthetőség kiemelten fontos jellemzők.

— A szabályozási tartalom bővítése az irányítási decentralizáció velejárója. A decentralizáció egyes országokban (Anglia, Hollandia) hagyományosan jellemző, másutt (Dánia, Franciaország) főleg az utóbbi 15 évben érvényesül erőteljesen. Az irányítási decentralizáció velejárója, hogy minimálisra — a keret-szabályozás során érvényesülő irányelvekre — szűkül a települések belső ügyeit befolyásoló rendezési előírások köre. Ma már Angliában például egyáltalán nem alkalmaznak övezeti előírásokat országos szinten, Dániában is csak háromféle (mezőgazdasági, üdülő- és települési) övezetet különböztetnek meg országosan.

Ilyenformán a helyi szabályozásoknak jelentősen megnő a szerepe, és ezek kidolgozása a rendezési tervezés keretében történik. Korábban már szó volt róla, hogy a struktúrátervek összefoglaló lapjának fő feladata az érvényes rendezési előírások bemutatása.

— Az egyszerűsítés követelménye természetesen következik abból az igényből, hogy a terv, elsősorban

a kötelező érvényű tervdokumentum csak a kulcsfontosságú szempontokat, kööttségeket rögzítse. Ezt tükrözi például az is, hogy a területfelhasználási tervek méretaránya általában 1 : 10 000, ennél sehol sem részletesebb. A struktúrátervek léptéke is hasonló, vagy még vázlatosabb a feldolgozás.

A kötelező teranyagok csak azt rögzítik, ami az elkövetkező öt évben aktuális rendezési kööttség (akár nagytávlatú kitekintés alapján, akár a soron következő feladatok alapján mérlegelve). A dán, holland, angol, svéd, osztrák előírások egyaránt rögzítik, hogy ezek a kööttségek automatikusan érvényüket veszítik öt év múlva, hacsak nem környezet- vagy természetvédelmi, tűzvédelmi, higiéniai stb. előírásról van szó.

— A közérthetőség követelménye az egyeztetés, elsősorban a társadalmi egyeztetés érdekében lényeges. Meg kell azonban jegyezni, hogy valamennyi országban — ebben a tekintetben élenjáróan Svédországban — társadalmi egyeztetésre külön anyagok készülnek, melyek szabatos magyarázatot adnak a tervezési elgondolásokról, ezeknek az állampolgárok életére való kihatásáról. Nyugat-Berlin új tervét magyarázó szövegekkel, rajzokkal, diagramokkal, sőt szakkifejezés-magyarázatokkal kísérve állították ki.

Az irányítás oldódása is összhangban van azzal a legtöbb országban általánosan érvényesülő törekvéssel, mely újításra, kezdeményezésekre ösztönöz a megváltozott vagy átalakulóban levő településfejlődési feltételekhez alkalmazkodó, és ennek megfelelően korszerű településtervezési irányok megtalálására, alkalmazására.

IRODALOMJEGYZÉK

A különböző európai országok településtervezési elveinek és gyakorlatának vizsgálata igen széles körű szakirodalom áttekintését tette szükségessé. Az alábbiakban közölt irodalomjegyzék csak egyes fontosabb, összefoglaló jellegű forrásmunkák megjelölésére szorítkozik.

Amos, F.J.C.: Planning and Transportation. University of Birmingham, 1986.

Berichte zur Raumforschung und Raumplanung. 30. Jahrgang, 1986.

Davies, H.W.E. et al.: The Relationship Between Development Plans, Development Control and Appeal. University of Reading, 1986.

Demko, G. (Ed.): Regional Development: Problems and Policies in Eastern & Western Europe. Croom Helm, London, 1984.

Garner, J.F. — Gravells, N.P. (eds.): Planning Law in Western Europe. Elsevier, Amsterdam, 1986.

Gustaffson, A.: Local in Sweden. The Swedish Institute. Udevalla, 1983.

Hall, P.: The coming revival on town and country planning, Town and Country Planning, Vol. 57, No. 2, 1988.

Ivarsson, U. — Bergqvist, S.: Planning and Building in Sweden. Plankverket, Karlskrona, 1986.

Lammert, U. et al.: Städtebau: Grundsätze, Methoden, Beispiele, Richtwerte. Berlin, 1979.

Madiot, Y.: Aménagement du Territoire. Litec. Paris, 1987.

Matthiensen, Ch. W.: Urban Policy and Urban Development in the 1980s: Danish Experience in a European Context. Kobenhavns Universitet, Rapport 16

ÖROK (ed.): Raumordnungsberichte, I—IV. Wien, 1975—1984. Raumforschung und Raumordnung, Bonn; Hannover. 1986—1987.

Savitch, H.V.: Post-Industrial Planning in New York, Paris, London. JAPA Vol. 53, No. 1, 1987.

Sindjic, M.: Planning in Yugoslavia. STP, Belgrade, 1981.

SK VTIR, CK VTIR, VUVA, URBION (eds): *Zasady a Pravidla Uzemního Planování*, I–V. vols., Bratislava, 1981–1985.
Svensson, O.: Danish Town Planning Guide. Copenhagen, 1981.
Territorialforschung — Territorialplanung, 1982–1987.

Tsoulovis, L.: Aspects of statism and planning in Greece. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 11, No. 4, 1987.
Willis, K. G. (ed.): Contemporary Issues in Town Planning. Aldershot, Gower, 1986.

О НЕОБХОДИМОСТИ ИЗМЕНЕНИЯ ВОЗЗРЕНИЯ НА ОТЕЧЕСТВЕННУЮ УРБАНИСТИКУ

ИМПРЕ ПЕРЕНИ, Д-Р

Несмотря на грандиозное развитие венгерской урбанистики, в ней не устранились исторические обострения и даже появились новейшие. Это требует переоценки всей проблематики урбанистики и формирования ее задач заново. Основные тенденции, влияющие на это, являются следующими:

- Изменение в многосекторной экономической системе пропорций и характера различных форм собственности сопровождается переоценкой меры концентрации производства.
- Частичное изменение характера рабочих мест из-за переформирования экономической структуры, а в результате этого факт большой мобильности рабочей силы.
- Изменения, прошедшие в экономическом управлении, повышают самостоятельность хозяйствующих организаций и это вызывает переоценку и переформирование уровней управления.
- Усиляющаяся интеграция промышленной, сельскохозяйственной, торговой, обслуживающей деятельности создает новейшую систему связей между экономическими отраслями.
- Ускорение технического, технологического развития, сочетаясь с обоснованным изменением прибыли, является в настоящее время одной из исходных основ экономического, промышленного развития, что характеризует экономией энергии и территории.
- В области жилищного строительства, хозяйствования квартирами изменяются пропорции

форм собственности и несения нагрузок, отношение потребностей и возможностей.

- Охрана окружающей среды по-новому появляется в области планирования и проектирования населенных пунктов.
- Усиляются качественные ожидания и требования к построенной среде; к среде окружающей населенные пункты.
- Тенденции изменения соотношения демографии и занятости (сокращение прироста населения, ускорение процесса старения, сокращение доли занятости в промышленности и т.д.) и дифференцированное появление этих тенденций в зависимости от характера и порядка величин городов требуют дифференцирования принципов и способов проектирования планировки населенных пунктов, в широком понятии рекреационных потребностей, в соответствии с характерными группами населенных пунктов.
- Ускоряющийся рост ценности участков, приземлемых для строительства и находящихся на внутренних территориях населенных пунктов, и сокращающиеся общественные источники на формирование инфраструктуры требуют — по крайней мере еще в течении определенного периода — применения строгих методов экономии территории.
- В интересах демократизма проектирования особенно важным является увеличение роли органов советов и населения, их привлечение в процесс проектирования.

ПРИНЦИПИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ТЕРРИТОРИИ

ИШТВАН БАРТКЕ, Д-Р

Исследование территориальной структуры по системному воззрению раскрывает новые возможности с точки зрения управления развитием территории. Такие исследования распространяются на реальные процессы, выражающиеся в территориальном размещении общества и хозяйства, на круг и средства (управления, процессы регулирования) возможного общественного вмешательства. Понятие "территориальная единица", используемая в территориальном планировании и управлении, является синонимом

пространственной системы, в которой предыдущая удовлетворяет основным критериям системы. Самые общие взаимосвязи, служащие фоном для регионального управления, могут быть раскрыты на основе обзора по системному воззрению, распространяющемуся на все основные факторы территориальной проблематики.

Факторы (элементы, формирующие территориальные системы с общественно-экономическим содержанием, можно причислить в три различающиеся по функции группы, а именно: естествен-

ные, физические (искусственные) и общественные факторы.

Естественные факторы региональных систем состоят из тех элементов природы, на которые человек влияет в процессе общественного воспроизводства, или которые являются непосредственными условиями для существования человека. Физические факторы систем создают те искусственные элементы, которые создает человек (общество) и которые передают его связь с природой. Обобщение общественных факторов региональных систем означают связи между группами людей, живущими в данной системе. Человек, как общественный элемент системы, является формирователем и носителем умственных процессов.

Закономерности, влияющие на территориальное размещение общества и экономики, определяют основные направления расположения территориальных систем, перемещения естественных, физических и общественных элементов. Два противоположных направления перемещения (пространственная концентрация и децентрализация), влияя друг на друга, совместно основывают в пространстве неравномерное развитие общества и экономики.

Второй основной закономерностью (наряду с упомянутым неравномерным развитием) является тенденция, направленная на согласование элементов системы и структурных единиц, имеющих различный тип и содержание.

На основе построения территориальной структуры, региональных систем, закономерностей

территориального развития можно сформулировать две основные задачи территориального управления. Первая регулирует пространственные системы, воспроизводство факторов, создающих эти системы. При решении этого следует учесть требования, преграды закона территориального неравномерного развития, несмотря на то, что имеет приоритет в политике по развитию территории — уравнивающее или дифференцированное пространственное развитие. Управление развитием может быть выполнено на основе центрального решения или с использованием монетарных средств, с содержанием автономных кругов хозяйствования.

Второй основной задачей является регулирование региональных условий равновесия, что основывается на той общей взаимосвязи, согласно которой в региональных системах необходимы конкретные количественные взаимосвязи между искусственными элементами и общественными составляющими для того, чтобы системы гармонично действовали. В результате неравномерного развития, действительного и для элементов системы, снова нарушается восстановившееся созвучие. Требования равновесия изменяются не только во времени и в общем, например, в зависимости от технического развития, но и территориально, в зависимости от величины и содержания системы.

КАРТИНА БУДУЩЕГО И ВЫВОДЫ ИЗ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ РАЗВИТИЯ СЕЛИТЕБНОЙ СЕТИ

ГЕЗА КОВАЧ, Д-Р

При разработке перспективной комплексной картины будущего мы пришли к тому выводу, что примерно к 2020-ому году у нас может создаться такой новый синтез естественной окружающей среды, технико-экономического и общественного развития, развитости сознания, который уже лучше предтворит структуру и порядок ценностей пост-индустриального общества. Если этот уровень развитости переформируем в приводимое в технической литературе количество брутто национальной подукции, приходящейся на одного человека, то видно, что для достижения этого уровня необходимо в среднем

почти 3%-ое экономическое развитие. При более усиленном движении в направлении более экономного общества этот уровень может быть достигнут скорее. Следует считаться с тем, что определенные элементы перспективной картины будущего — так например: новое отношение к естественной окружающей среде, определенные аспекты технического развития, охрана гуманного биологического богатства — уже и раньше формулировались с особой притязательностью. Однако, удовлетворение этих потребностей на более низком уровне экономической развитости можно обеспечить лишь при допущении

более больших обострений другого характера. Поэтому экономический рост является важным вопросом.

Превращение в действительность перспективной картины будущего требует значительных изменений также и в пространственной структуре и в развитии селитебной сети. Ведь пространственная структура населенных пунктов полна обострений. Хорошо можно пронаблюдать то, что в Венгрии существуют "сгущающиеся" и "редеющие" пространства. Одни пространства переполнены техническими сооружениями, другие пространства недостаточно обеспечены различными искусственными сооружениями. На одном полюсе формируются инновационные центры, а на другом создаются технически "эродированные" территории. Сеть наших городов сильно асимметрична в том отношении, что технический и умственный потенциал наших городов с историческим прошлым более многообразен, их функциональная система более богата, чем в новых городах, возникших в период социалистической индустриализации. Особую заботу причиняет то, что в этих новых городах часто большой вес составляют предприятия, относящиеся к кризисным отраслям.

В предтворении в действительность перспективной комплексной картины будущего роль

играют альтернативы, подготовленные при разработке долгосрочного плана, выходящего за пределы данного тысячелетия, и особенно альтернативы, для оценки развития ближайших 6—8 лет. При планировании сначала было разработано 4, а затем 3 альтернативы. Аспекты 6—8-летнего развития, особенно учтенные в постановлении ЦК ВСРП, в двух вариантах обрисовали стратегию экономической политики. В то время как в учреждениях, подготавливающих вынесение решения, и в аппарате, занимающемся планированием, последовательно сокращалось количество альтернатив, в общественных дискуссиях сформулировались также новейшие альтернативы. Из альтернатив, приведенных в исследовании, тоже хорошо можно видеть то, что они имеют различные предложения по развитию селитебной сети как в отношении целей, так и в отношении действия механизма. Выбор среди альтернатив в рамках реформы планирования влечет за собой также и помещение на новую основу проектирования развития селитебной сети, особенно тогда, если учитывать общественное управление с центричностью на населенные пункты, рост роли местных обществ.

УМСТВЕННАЯ ИНФРАСТРУКТУРА

ДЁРДЬ КЁСЕГФАЛВИ, Д-Р

В жизни, развитии и всегдашнем формировании наших населенных пунктов, а особенно городов, определяющая роль принадлежала, принадлежит и в будущем еще сильнее будет принадлежать "умственной инфраструктуре", в результате ожидаемых требований, предъявляемых общественно-экономическим, научным и техническим развитием. Это относится, во-первых, к цивилизованным, высокообразованным людям с профессиональной квалификацией, чувствительных и восприимчивых ко всему новому, имеющих широкий кругозор, а во-вторых, к тем учреждениям, которые действуют в отрасли обучения, просвещения, культурной жизни и занимаются научными исследованиями, экспериментами. Значит, под понятием "умственная инфраструктура" следует подразумевать то, какие персональные, учрежденческие, предметные факторы, свойства характеризуют умственную жизнь, ее развитость, уровень в данной стране, регионе, городе.

В жизни нашей страны, в общественно-экономическом развитии отдельных исторических периодов умственная инфраструктура — вместе с системой учреждений, характерных для данного периода — занимала различную роль. Наша национальная история может представить множество примеров того, когда интеллектуальная жизнь имела выделенное значение в процессе общественно-экономического развития, в жизни отдельных городов. Неопределенные общественно-политические условия, застой экономической жизни, войны, оккупации неблагоприятствовали интеллектуальной жизни.

Сегодняшняя умственная инфраструктура наших населенных пунктов, а особенно городов, ее уровень развитости показывает очень различную — в определенном отношении противоречивую — картину. Одна часть наших городов играет выделенную, определяющую роль в интеллектуальной жизни страны, в культурном

развитии: уровень развитости умственной инфраструктуры, их специфичный интеллектуальный облик отражает характерные черты нашей национальной культуры. И в то же время в значительной части наших городов интеллектуальная жизнь — несмотря на глубокое переформирование общественной структуры населения и быстрое экономическое развитие — в возможной и тем более в необходимой мере не характеризует процессов изменений прошедших десятилетий или их прямых и косвенных влияний, последствий.

В сущности, исследуя территориальное размещение инфраструктуры интеллектуальной жизни можно согласиться с мнением многих, провозглашающих то, что в этом отношении мы являемся однополюсной страной. То есть Будапешт несет определяющую роль в интеллектуальной жизни страны, в научном и культурном развитии. Если в ближайшее время мы не сможем изменить это в возможной и в необходимой мере, не сможем устранить это противоречие, которое сегодня характерно определяет также и развитие наших населенных пунктов, то едва ли может идти речь о более равномерном территориальном общественно-экономическом развитии.

Ослабление и ликвидирование однополюсности, исторически сформировавшейся и еще имеющейся и сегодня в территориальном размещении нашей умственной инфраструктуры, является очень составной проблемой. Постепенное создание, обеспечение многих предпосылок, необходимых для того, чтобы развитие умственной инфраструктуры было равномерным также и территориально и удовлетворяло не только требования, возникающие из общественно-экономического развития, но также и территориальной и селитебной структуре страны. Предтворение этого стремления стратегической важности является не только одним из ключевых вопросов в более узком понятии нашей политики по развитию населенных пунктов и инфраструктуры, но и одной из решающих проблем

ускорения общественно-экономического развития страны в желательном направлении и с желательным характером.

Одним из основных вопросов развития инфраструктуры интеллектуальной жизни страны, ее более пропорционального территориального размещения и структурного формирования является то, каким должно быть соотношение между столицей и провинциальными городами. Вторым ключевым вопросом общественно-экономического развития, более пропорционального и равномерного развития селитебной системы является развитие умственной инфраструктуры наших больших городов. Эти города за счет этого смогут выполнить свою роль в развитии венгерской селитебной системы, только таким образом, таким путем могут способствовать в этом отношении ослаблению чрезмерного веса и значимости Будапешта. В концепции, формирующей такие цели развития следует во-первых, взвесить опыт исторического развития умственной инфраструктуры этих больших городов, их сегодняшнее положение, тщательно учесть их ценности и свойства, а во-вторых, возможности и условия их развития. Развитие умственной инфраструктуры областных городов намечает задачи различного характера. Стремления и акции, служащие развитию умственной инфраструктуры этих городов, должны служить более сознательной охране существующих ценностей, лучшему использованию таких свойств. Не менее важной задачей является развитие интеллектуальной жизни городов средних размеров, не имеющих функции областного центра. Развитие умственной инфраструктуры наших городов тесно связано с общим развитием этих городов, а особенно с улучшением условий инфраструктурной обеспеченности живущего и работающего в них населения. Развитие умственной инфраструктуры может быть лишь всеохватывающим на все необходимое. Следует продумать ожидаемые условия, возможные последствия любого развития с таким характером.

АСПЕКТЫ ПРИ ВЫБОРЕ МЕСТА ДЛЯ ГОРОДСКИХ ЖИЛЫХ ТЕРРИТОРИЙ

КАЛЬМАН ФАРАГО, Д-Р

Выбор территории для жилого района, как задача по проектированию населенного пункта, может появляться в двух формах:

1. Следует учесть те территории, которые в ближайшей перспективе могут быть местом для развития жилья. К этому одинаково от-

носятся как незастроенные в настоящее время территории и приемлемые для застройки, так и те территории, которые застроены и жилищный фонд, условия жизни в которых требуют вмешательства.

2. Следует выбрать те территории, которые лучше всего соответствуют целям развития жилья в определенный период времени. Следует конкретизировать то, какие мероприятия необходимы для предпосылок строительства, а также и то, на каких территориях можно начать мероприятия по подготовке к строительству для развития жилья в следующий период времени.

При оценке приемлемости территории следует взвесить следующее

- в какой мере строительство будет способствовать повышению жилищного фонда,
- насколько срочно выполнение сохранения жилого фонда на данной территории и повышение его используемости,
- какой характер вмешательства необходим в интересах усовершенствования условий проживания,
- каким образом можно удовлетворить требования по приемлемости в окружающую городскую структуру,
- каковы условия выполнения строительства без помех для окружения.

При выборе места для жилого района среди характеристик данного города в первую очередь влияние имеет следующее:

- величина города, что в основном влияет на распространение по величине и на необходимость перестройки,
- местные свойства через качество жилого фонда, естественно-географические условия, специальные функции населенного пункта и состав жителей,

— ход развития города до сих пор, от уже начатого развития жилья, до начавшегося переформирования структуры города.

Места для жилищного строительства в определенный период времени следует выбрать среди территорий, считаемых приемлемыми в соответствии с вышеприведенным. Для этого обычно необходима разработка и оценка вариантов, так как в определенных пределах можно выбирать, в какой форме и в какой мере следует использовать для жилищного строительства отдельные территории и имеется также возможность в нескольких видах объединения отдельных территорий. В вариантах следует учесть

- распространение выбранных территорий, как глобальную необходимость, а также отдельно по территориям,
- применяемый характер застройки тоже глобально и отдельно по территориям,
- соотношение заново строящегося жилья и перестраиваемого жилья,
- распределение финансовых средств, затрачиваемых на подключающиеся и вспомогательные капиталовложения,
- возможности по-этапного строительства в отношении всего процесса развития жилья и в отношении последовательности выполняемых процессов,
- требования к строительству с точки зрения развития города и градостроительства, а также к его соседним городским частям, а также по отношению ко всему городу.

Если по заранее не видимым обстоятельствам изменится ход развития жилья и продолжение может выполняться по второму спроектированному варианту, следует учесть влияние предшествующего.

ВОЗМОЖНОСТИ ДАЛЬНЕЙШЕГО МЕТОДИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ ПЛАНИРОВКИ

ТАМАШ МЕДДЬЕШИ, Д-Р

Исследование представляет методический прием на основе опыта разработки детального проекта планировки для городского центра г.Веспрем, законченного в 1986-ом году. Сущность метода заключается во многократной аттестации территории, в процессе чего было определены функциональные зоны, охраны и зоны для акций.

Территориальное перекрытие трех зональных систем определило детальную программу проектирования. Наряду с предписаниями по регулированию и строительству эта комплексная программа, разбитая на группы участков, зафиксировала приоритет, который следует учесть при вынесении решения. Этот метод находится бли-

же к общим проектным приемам планировки, таким образом возникает вопрос, что есть ли вообще необходимость в одном самостоятельном виде проектов между генеральным планом и планом застройки. Наиважнейшие функции более детального проекта планировки может

взять на себя более комплексный генеральный план, в то время как разработка предложений по застройке может быть выполнена лишь при ознакомлении с конкретным капиталовложением.

ПОИСК ПУТИ И ИЗМЕНЕНИЯ В ПРОЕКТИРОВАНИИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ СЕГОДНЯ В ЕВРОПЕ

ЭРЖЕБЕТ ВИШИ, Д-Р

Обзор международного положения в любой спецотрасли является целесообразным лишь в том случае, если он кроме общего информирования способствует приспособлению отечественного положения в более широкую общую картину и через это способствует оценке его основных черт. В таком отношении сопоставление с зарубежным опытом позволяет лучше познать, замерить свои условия. О настоящем положении проектирования населенных пунктов потому трудно дать обобщающую картину, так как эта деятельность (спецотрасль) и в других странах находится в процессе изменения. Характер изменений сегодня еще характеризуется

поиском пути, поэтому по-возможности трудно описать направления и тенденции.

Переформирование затрагивает роль и практику проектирования, не настолько кодифицированную систему, поэтому не (пока не?) подключается очень видимым образом к реформам проектирования, как это в шестидесятых-семидесятых годах произошло в очень многих европейских странах.

За последние годы во многих странах изданы новые юридические правила проектирования, но они лишь в отдельных частях изменили систему, сформировавшуюся по всей Европе к семидесятым годам.

ÜBER DIE NOTWENDIGKEIT DES WECHSELS DER BETRACHTUNGSWEISE IN DER UNGARISCHEN URBANISTIK

DR. IMRE PERÉNYI

Trotz der grossangelegten Entwicklung der Urbanisation in Ungarn sind die geschichtlichen Spannungen nicht zurückgetreten und es machten sich ja neue bemerklich. Diese Tatsache erfordert die Umwertung des ganzen Problemkreises der Urbanistik und die erneute Formulierung ihrer Aufgaben. Die darauf wirkenden wichtigsten Tendenzen sind wie folgt:

- In einem Wirtschaftssystem, das mehrere Sektoren aufweist, ist die Änderung der Verhältnisse und Eigenarten der verschiedenen Eigentumsformen mit der Umwertung des Ausmasses der Produktionskonzentration verbunden.
- Durch die Umwandlung der Wirtschaftsstruktur findet eine teilweise Abänderung im Charakter der Arbeitsstelle und demzufolge eine grössere Bewegung der Arbeitskraft statt.
- Die in der Wirtschaftsleitung eingetretenen Veränderungen erhöhen die Selbständigkeit der wirtschaftenden Organisationen und das ergibt die Umwertung und Umordnung der Leitungsebenen.
- Die zunehmende Integration der Industrie-, Agrar-, Handels- und Dienstleistungstätigkeit bringt ein neues Verbindungssystem unter den Wirtschaftszweigen zustande.
- Die Beschleunigung der technischen und technologischen Entwicklung mit dem begründeten Profitwechsel gepaart bildet zur Zeit eine Ausgangsbasis der wirtschaftlichen und industriellen Entwicklung, die durch eine Energie- und Flächeneinsparung gekennzeichnet wird.
- Auf dem Gebiet des Wohnungsbaus und der

Wohnungswirtschaft ändern sich die Proportionen zwischen den Eigentumsverhältnissen und der Lastentragung, zwischen den Ansprüchen und Möglichkeiten.

- Die Wirkung des Umweltschutzes macht sich auch auf dem Gebiet der Siedlungsordnung und -planung neuartig bemerkbar.
- Die Qualitätsforderungen gegenüber der gebauten Umgebung und der Siedlungsumgebung erhöhen sich.
- Die Tendenzen der Veränderung der demographischen und Beschäftigungsverhältnisse (die Abnahme des Bevölkerungszuwachses, die Beschleunigung der Veralterung, die Verringerung der Proportion der Industriebevölkerung usw.) und ihre differenzierte Erscheinung erfordern je nach dem Charakter und der Grössenordnung der Städte die Unterscheidung der Prinzipien und Verfahren der Siedlungsordnung und -planung nach den Rekreatiionsansprüchen im weiten Sinne und nach den charakteristischen Siedlungsgruppen.
- Die rasche Wertzunahme von Flächen, die in den inneren Bereichen der Siedlungen liegen und zur Bebauung geeignet sind sowie die abnehmenden öffentlichen Kraftquellen der Infrastrukturgestaltung machen die Anwendung von strengen flächeneinsparenden Verfahren – mindestens für eine Zeit – erforderlich.
- Im Interesse des Demokratismus der Planung ist die Verstärkung der Rolle der Ratsorgane und der Bevölkerung und ihre Einschaltung in den Planungsprozess von grundlegender Bedeutung.

PRINZIPIELLE FRAGEN DER LENKUNG DER RAUMENTWICKLUNG

DR. ISTVÁN BARTKE

Die systemorientierte Prüfung der Raumstruktur deckt aus der Sicht der Lenkung der Raumentwicklung neue Möglichkeiten auf. Eine solche Prüfung erstreckt sich auf die Realprozesse, die sich in der territorialen Anordnung der Gesellschaft und der Wirtschaft offenbaren sowie auf den Umfang und die Mittel

des möglichen gesellschaftlichen Eingriffes (Lenk- und Regelungsprozesse). Der in der territorialen Planung und Leitung gebrauchte Begriff „territoriale Einheit“ ist das Synonym des territorialen Systems, falls der erstere den grundlegenden Systemkriterien entspricht. Die zum Hintergrund der regionalen

Lenkung dienenden allgemeinsten Zusammenhänge können aufgrund einer systemorientierten Übersicht entdeckt werden, die sich auf jeden wichtigen Faktor des territorialen Problembereiches erstreckt.

Die Bestandteile (Elemente) der territorialen Systeme mit gesellschaftlichem und wirtschaftlichem Inhalt können in drei, funktionell abweichende Gruppen eingeteilt werden, nämlich: natürliche, physische (operative) und gesellschaftliche Faktoren. Die natürlichen Faktoren der regionalen Systeme bestehen aus jenen Elementen der Natur, auf welche der Mensch während der gesellschaftlichen Reproduktion eine Wirkung ausübt, bzw. die die unmittelbaren Voraussetzungen des menschlichen Lebens sind. Die physischen Faktoren der Systeme sind aus jenen operativen Elementen gebildet, die von dem Menschen (der Gesellschaft) zustande gebracht werden und die seine Verbindung zur Natur vermitteln. Die Summierung der gesellschaftlichen Faktoren der regionalen Systeme wird durch die Verhältnisse der im gegebenen System lebenden Gruppe von Menschen dargestellt. Der Mensch ist, als das gesellschaftliche Element des Systems, der Gestalter und Träger der geistigen Prozesse.

Die auf die territoriale Anordnung der Gesellschaft und Wirtschaft wirkenden Gesetzmässigkeiten bestimmen die grundlegenden Richtungen der Verschiebung der Lage der territorialen Systeme, der natürlichen, physischen und gesellschaftlichen Elemente. Zwei entgegengesetzte Richtungen (räumliche Konzentration bzw. Dezentralisation) wirken aufeinander und sie begründen gemeinsam die räumlich ungleiche Entwicklung der Gesellschaft und Wirtschaft. Die zweite grundlegende

Gesetzmässigkeit ist (neben der erwähnten ungleichen Entwicklung) die auf die Zusammenstimmung der strukturellen Projektionen und Systemelemente verschiedener Typen und Inhalte gerichtete Tendenz.

Aufgrund der territorialen Struktur, des Aufbaus der regionalen Systeme und der Gesetzmässigkeiten der territorialen Entwicklung können für die territoriale Leitung zwei Grundaufgaben formuliert werden. Die erste ist die Regelung der räumlichen Systeme und der Reproduktion der diese bildenden Faktoren. Bei der Lösung dieser Aufgabe sind die Anforderungen und Schranken des Gesetzes der räumlich ungleichen Entwicklung zu berücksichtigen, gleichviel ob die Raumentwicklungspolitik eine ausgleichende oder eine differenzierende räumliche Entwicklung präferiert. Die Lenkung der Entwicklung kann aufgrund von zentralen Entscheidungen oder unter Anwendung von Geldmitteln, durch die Aufrechterhaltung der autonomen Wirtschaftskreise verwirklicht werden.

Die zweite Grundaufgabe ist die Regelung der regionalen Gleichgewichtsverhältnisse. Sie beruht auf dem allgemeinen Zusammenhang, wonach in den regionalen Systemen unter der Naturumgebung, den operativen Elementen und den gesellschaftlichen Komponenten konkrete quantitative Zusammenhänge erforderlich sind, damit sie harmonisch funktionieren können. Infolge der ungleichen Entwicklung, die auch für die Systemelemente gültig ist, löst sich die wiederhergestellte Harmonie wieder auf. Die Gleichgewichtsforderungen ändern sich nicht nur in der Zeit und im allgemeinen, z.B. von der technischen Entwicklung abhängig, sondern auch territorial, von der Grösse und dem Inhalt des Systems abhängig.

ZUKUNFTSBILD UND SIEDLUNGSNETZENTWICKLUNGSKONSEQUENZEN VON ALTERNATIVEN STRATEGIEN

DR. GÉZA KOVÁCS

Bei der Ausarbeitung des weitblickenden komplexen Zukunftsbildes sind wir auf die Folgerung gekommen, dass eine neue Synthese der Naturumgebung, der technisch-wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und der Bewusstseinsentwicklung, die die Struktur und Wertordnung der postindustriellen Gesellschaft besser geltend macht, um 2020 auch in Ungarn zustande kommen kann. Wenn wir dieses Entwicklungsniveau mit dem Bruttosozialprodukt, das in der Fachliteratur

für eine Person festgestellt wird, vergleichen, dann wird in der vorliegenden Zeit zum Erreichen dieses Ziels eine etwa 3%-ige jährliche Wirtschaftsentwicklung erforderlich. Durch eine verstärkte Fortbewegung in Richtung einer sparsameren Gesellschaft kann aber dieses Niveau eher erreicht werden. Man muss auch damit rechnen, dass gewisse Elemente des weitblickenden Zukunftsbildes – wie z.B. das neue Verhältnis zur Naturumgebung, gewisse Aspekte

der technischen Entwicklung, der Schutz des human-biologischen Vermögens — schon früher mit besonderen Ansprüchen formuliert werden. Die Befriedigung dieser Ansprüche kann aber auf einem niedrigeren Entwicklungsniveau der Wirtschaft nur dann gesichert werden, wenn man anderwärtige grössere Spannungen in Kauf nimmt. Die Frage der Wirtschaftsentwicklung ist deswegen wichtig.

Die Verwirklichung des weitblickenden Zukunftsbildes erfordert in der Raumstruktur und auch in der Entwicklung des Siedlungsnetzes beträchtliche Veränderungen. Unsere Raum- und Siedlungsstruktur sind nämlich mit Spannungen belastet. Man kann gut bemerken, dass es auch in Ungarn Räume gibt, die sich „verdichten“ oder „lichten“. Einige Räume sind mit technischen Objekten überbelastet, andere sind unzureichend versorgt.

Auf dem einen Pol erwachsen Innovationszentren und auf dem anderen kommen technisch „erodierte“ Gebiete zustande. Unser Städtenetz ist recht asymmetrisch, d.h. in unseren traditionsreichen Städten gibt es eine vielseitigere technische und geistige Potential und ein reicheres Funktionssystem als in den neuen, im Zeichen der sozialistischen Industrialisierung entstandenen Städten. Es bereitet eine besondere Sorge, dass in den letzteren nicht selten die zu den sogenannten Krisenzweigen gehörigen Unternehmen überwiegen.

DIE GEISTIGE INFRASTRUKTUR

DR. GYÖRGY KÖSZEGFALVI

Die „geistige Infrastruktur“ spielt im Leben, in der Entwicklung und der jeweiligen Gestaltung des Schicksals unserer Siedlungen und besonders unserer Städte — aus den Anforderungen folgend, die von der zu erwartenden politisch-wirtschaftlichen und technisch-wissenschaftlichen Entwicklung gestellt werden — nach wie vor eine bestimmende Rolle. Dazu gehören einerseits die ausgebildeten Menschenköpfe, die über eine höhere Schulung und Fachqualifikation verfügenden, weitblickenden, für das Neue empfindlichen und aufgeschlossenen Menschen andererseits die Institutionen, die auf dem Gebiet der Schulung, Bildung und des Kulturlebens tätig sind und die sich mit wissenschaftlichen Forschungen und Versuchen beschäftigen. Der Begriff der geistigen Infrastruktur kann also als die Gesamtheit der personellen,

In der Verwirklichung des weitblickenden komplexen Zukunftsbildes spielen die Varianten, die bei der Ausarbeitung des über die Jahrtausendwende hinüberreichenden langfristigen Planes aufgestellt wurden und die die Entwicklung der kommenden 6–8 Jahre besonders überlegen, eine wichtige Rolle. Während der Planung wurden zunächst 4, dann 3 Varianten ausgearbeitet. Das Zentralkomitee der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei umriss die wirtschaftspolitische Strategie in seinem Beschluss der die Aspekte der 6–8-jährigen Entwicklung besonders berücksichtigte, in 2 Alternativen. Während die Anzahl der Varianten in den Institutionen und Planungsstellen, die die Entscheidung vorbereiteten, allmählich abnahm, formulierte man in den gesellschaftlichen Diskussionen neue Varianten. Es ist auch aus der Studie ersichtlich, dass die darin beschriebenen Alternativen — was die Ziele und den funktionierenden Mechanismus betrifft — abweichende siedlungsnetzentwicklungskonsequenzen haben. Die Wahl zwischen den Alternativen kann im Rahmen der Planungsreform auch die Stellung der Siedlungsnetzentwicklungsplanung auf neue Grundlagen nach sich ziehen, besonders dann, wenn wir die Verstärkung der Funktion der siedlungszentrischen Gesellschaftsleitung und der lokalen Kollektive in Betracht nehmen.

institutionellen und sachlichen Faktoren und Bedingungen interpretiert werden, die das Geistesleben, seinen Entwicklungsstand und sein Niveau im gegebenen Land, in der jeweiligen Region und Stadt kennzeichnen.

Die geistige Infrastruktur spielte im Leben unserer Heimat, in der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung der einzelnen Geschichtsperioden — mit ihren Institutionssystemen, die für die jeweilige Periode kennzeichnend waren — verschiedene Rollen. Die ungarische Geschichte kann viele Beispiele aufzeigen, in denen das Geistesleben in den Prozessen der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung, im Leben einiger Städte eine ausgezeichnete Rolle spielte. Die unsicheren politisch-gesellschaftlichen Verhältnisse, die Stagnation des Wirtschaftslebens, die Kriege und Besetzungen waren aber auch dem

Geistesleben nicht günstig.

Die heutige geistige Infrastruktur und das Entwicklungsniveau zeigen in unseren Siedlungen und besonders in den Städten ein sehr abweichendes — in gewissem Sinne widerspruchsvolles — Bild. Ein Teil unserer Städte spielen im Geistesleben, in der kulturellen Entwicklung des Landes eine hervorgehobene, bestimmende Rolle: der Entwicklungsstand ihrer geistigen Infrastruktur, ihre eigenartige geistige Physiognomie widerspiegeln die markanten Merkmale unserer Nationalkultur. Gleichzeitig zeigt das Geistesleben in einem beträchtlichen Anteil unserer Städte die Prozesse der in den vergangenen Jahrzehnten stattgefundenen Veränderungen bzw. ihre direkten oder indirekten Einflüsse und Folgen — trotz der tiefdringenden Umwandlung der Gesellschaftsstruktur und der raschen Wirtschaftsentwicklung ihrer Bewohner — nicht in dem möglichen und noch weniger in dem erforderlichen Masse

Die territoriale Anordnung der Infrastruktur des Geisteslebens prüfend kann man mit der oft geäußerten Meinung einverstanden sein, wonach wir ein einpoliges Land sind. Das bedeutet, dass auf das Geistesleben und das kulturelle-wissenschaftliche Leben des Landes die Hauptstadt, Budapest wirkt. Wenn wir das in absehbarer Zeit nicht in dem möglichen bzw. erforderlichen Masse besser machen, wenn wir diesen Widerspruch, der heute auch die Entwicklung unserer Siedlungen markant bestimmt, nicht auflösen, dann werden wir kaum über eine ausgeglichene territoriale gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung sprechen können.

In der territorialen Anordnung der geistigen Infrastruktur Ungarns ist die Mässigung und Auflösung der geschichtlich ausgestalteten und auch heute bestehenden Einpoligkeit ein sehr zusammengesetztes Problem. Es ist die Schaffung und Sicherstellung von vielen Bedingungen dazu erforderlich, dass die Entwicklung der geistigen Infrastruktur auch territorial ausgeglichen wird und nicht nur den Anforderungen, die sie aus der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung ergeben, sondern auch der Gebiets- und Siedlungsstruktur des Landes entspricht. Die Durchsetzung dieses

Bestrebens von strategischer Bedeutung ist ein Schwerpunktproblem nicht nur für die Politik der Siedlungs- und Infrastrukturentwicklung im engeren Sinne, sondern eine entscheidende Frage der Beschleunigung der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung des Landes.

Die Art des Verhältnisses zwischen der Hauptstadt und den Provinzstädten ist eine grundlegende Frage der Entwicklung, der proportionelleren Lage und der Strukturgestaltung der Infrastruktur des Geisteslebens des Landes. Die zweite Kardinalfrage der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung unserer Heimat und der proportionelleren und ausgeglicheneren Entwicklung des Siedlungssystems ist die Entwicklung der geistigen Infrastruktur der Grosstädte. Diese Städte können ihre Aufgaben in der Entwicklung des ungarischen Siedlungssystems nur dadurch erfüllen. Nur auf solche Weise, auf diesem Weg können sie die Mässigung des übermässigen Gewichts und der Bedeutung von Budapest fördern. In einer Konzeption, die solche Entwicklungsziele formuliert, sind einerseits die über die geschichtliche Entwicklung der geistigen Infrastruktur der Grosstädte gesammelten Erfahrungen, ihre heutige Lage zu überlegen, ihre Werte und Beschaffenheiten in Betracht zu nehmen, andererseits die Möglichkeiten und Bedingungen der Entwicklung zu prüfen. Die Entwicklung der geistigen Infrastruktur unserer Komitatssitze gibt anderweitige Aufgaben. Die diesbezüglichen Bestreben und Aktionen müssen dem bewussteren Schutz der vorhandenen Werte und der besseren Ausnutzung der damit zusammenhängenden Bedingungen dienen. Eine nicht weniger wichtige Aufgabe ist die Entwicklung des Geisteslebens in den mittleren Städten. Die Entwicklung der geistigen Infrastruktur der Kleinstädte steht im engsten Zusammenhang mit der allgemeinen Entwicklung dieser Städte und besonders mit der Verbesserung der infrastrukturellen Versorgung der dort lebenden und arbeitenden Bevölkerung. Die Entwicklung der geistigen Infrastruktur kann nur umfassend sein und muss auf alles Bedacht nehmen. Die zu erwartenden Bedingungen und die möglichen Folgen jeder Entwicklung solcher Art müssen durchgedacht werden.

GESICHTSPUNKTE DER STANDORTAUSWAHL VON STÄDTISCHEN WOHNGEBIETEN

DR. KÁLMÁN FARAGÓ

Die Standortauswahl der Wohngebiete kann als eine Aufgabe der Siedlungsplanung in zwei verschiedenen Formen erscheinen:

1. Es sind jene Gebiete in Betracht zu nehmen, die in absehbarer Zeit die Standorte eines Wohnungsbaus sein können. Darin sind die zur Zeit unbebauten dazu geeigneten und jene bebauten Gebiete deren Wohnungsbestand und Wohnverhältnisse eine Modernisierung durch Baumassnahmen erfordern gleichermassen miteinbegriffen
2. Es sind jene Gebiete auszuwählen, die dem Wohnungsbau einer bestimmten Zeitperiode am meisten entsprechen. Es ist zu konkretisieren, welche Massnahmen die Voraussetzungen für den Bau sind und auf welchen Gebieten die Bauvorbereitungen für den Wohnungsbau der nächsten Periode eingeleitet werden müssen.

Bei der Beurteilung der Eignung der Gebiete sind die folgenden abzuwägen:

- in welchem Masse wird der Vergrösserung des Wohnungsbestandes beigetragen,
- wie dringend ist die Bewahrung des dort befindlichen Wohnungsbestandes und die Erhöhung seiner Brauchbarkeit,
- was für Eingriffe sind zwecks Modernisierung der Wohnverhältnisse erforderlich,
- wie können die Anforderungen gegenüber der Anpassung an die Stadtstruktur erfüllt werden,
- was sind die Bedingungen der ungestörten Bauausführung.

Von den Merkmalen der gegebenen Stadt können die Standortauswahl der Wohngebiete in erster Linie die folgenden beeinflussen:

- die Grösse der Stadt, die vorwiegend die Ausdehnung und die Umbaubedürfnisse beeinflusst
- die potentiellen Eigenarten: die Qualität des Wohnhausbestandes, die geographischen und Naturverhältnisse, die speziellen Siedlungsfunktionen und die Zusammensetzung der Bevölkerung,

- die bisherige Stadtentwicklung unmittelbar durch die bereits begonnenen Wohnungsentwicklungen und indirekt durch die eingeleiteten Umgestaltungen der Stadtstruktur.

Die Wohnungsbaustandorte einer bestimmten Periode sind von den Gebieten, die nach den obigen für geeignet beurteilt wurden, auszuwählen. Dazu sind im allgemeinen Varianten auszuarbeiten und auszuwerten. Zwischen gewissen Schranken kann man nämlich wählen, in welcher Form und in welchem Ausmass die einzelnen Wohnungebauegebiete beansprucht werden müssen und auch für die Zuordnung der Gebiete gibt es verschiedene Möglichkeiten. In den Varianten werden berücksichtigt:

- die Ausbreitung der zu beanspruchenden Gebiete als Globalbedarf und auch einzeln,
- der anwendbare Bebauungscharakter ebenfalls global und auf die einzelnen Gebiete bezogen,
- das Verhältnis zwischen den auf den neu zu erschliessenden und auf den umzubauenden Wohngebieten verwirklichten Wohnungsbauten,
- die Verteilung der Geldmittel, die auf die damit verbundenen und Folgeinvestitionen verwendet werden können,
- die Möglichkeiten der Zeitplanung mit Rücksicht auf die Gesamtheit des Wohnungsbauprozesses und auf die Reihenfolge der durchzuführenden Massnahmen,
- die Folgen der Baumassnahmen innerhalb des Bereiches selbst, in dem benachbarten Stadtteil und in der ganzen Stadt für die Stadtentwicklung und den Städtebau.

Wenn der Gang der Wohnungsentwicklung wegen unvorhergesehenen Umständen verändert wird, kann die Fortsetzung nach der anderen Variante, die während der Planung bereits ausgearbeitet wurde, unter Berücksichtigung der Auswirkungen der Vorereignisse erfolgen.

DIE MÖGLICHKEITEN DER METHODISCHEN WEITERENTWICKLUNG DER BAULEITPLÄNE

DR. TAMÁS MEGGYESI

Die Studie beschreibt ein methodisches Verfahren aufgrund der Erfahrungen, die bei der Ausführung des im Jahre 1986 beendeten Bauleitplanes des Stadtzentrums Veszprém gesammelt wurden. Das Wesen der Methode ist die mehrfache territoriale Qualifikation des Planungsgebietes. Als Ergebnis dieser Qualifikation werden Zonen mit funktionellem Schutz- und Aktionscharakter bestimmt. Die territorialen Überdeckungen dieses Dreizonensystems setzen ein ausführliches Planungsprogramm fest. Neben den Regel- und Bauvorschriften werden die Prioritäten die während der Entscheidungen be-

rücksichtigt werden müssen, in diesem, in Grundstückgruppen aufgeteilten, komplexen Programm festgelegt. Diese Methode steht den Generalplänen näher, so erhebt sich die Frage, ob eine selbständige Projektart zwischen dem Generalplan und dem Einbauplan notwendig ist. Die wichtigsten Funktionen des Bauleitplanes könnten von einem komplexeren Generalplan ebenfalls übernommen werden, während es zur Ausarbeitung von Bebauungsplänen erst in Kenntnis der konkreten Investitionen kommen sollte.

DIE SUCHE NACH WEGEN UND UMWANDLUGEN: SIEDLUNGSPLANUNG HEUTE IN EUROPA

DR. ERZSÉBET VISY

Die Übersicht der internationalen Lage irgendeines Fachbereiches ist dann zweckdienlich, wenn sie über die allgemeine Orientierung hinaus die Einpassung der einheimischen Lage in das weite Gesamtbild und dadurch die Auswertung ihrer Hauptzüge ermöglicht. In diesem Sinne können die eigenen Verhältnisse durch den Vergleich mit den ausländischen Erfahrungen besser erkannt und ermessen werden. Über den heutigen Stand der Siedlungsplanung kann man nur schwer ein zusammenfassendes Bild geben, weil dieser Fachbereich auch in anderen Ländern einem Wandel unterliegt. Die Art dieser Änderungen

wird heute noch durch eine Suche nach Wegen bestimmt, deswegen ist die Erfassung der Richtungen und Tendenzen ziemlich schwierig.

Die Umwandlung betrifft die Rolle und Praxis der Planung und nicht so sehr ihr kodifiziertes System, so dass sie (noch?) nicht mit solchen spektakulären Planungsreformen verbunden ist, die in den sechziger-siebziger Jahren in vielen Ländern von Europa stattfanden. In den letzteren Jahren wurden in mehreren Ländern neue Rechtsnormen für die Planung herausgegeben, diese veränderten aber das in den siebziger Jahren in ganz Europa ausgestaltete System nur in einigen Details.

ON THE NECESSITY OF CHANGING TOWN PLANNING APPROACH

DR. IMRE PERÉNYI

In spite of the large scale development of Hungarian cities and town planning historical drawbacks and tensions could not be eliminated in this field, even new ones occurred. This situation calls for a thorough rethinking of the present practice of town planning and its concept. The main factors and trends affecting the new approach are:

- The variation of the character and share of different types of property (private, cooperative, state, etc.) in a pluralized economy requires revaluation of the rate of concentration of productive processes.
- Changing character of work places due to variation of the overall structure of economy generates greater mobility of manpower.
- Changes in the economy policy increase the independence of the companies, that revaluates and rearranges the decision hierarchy.
- Evolving integration of industrial, agricultural, commercial and service activities create new system of relations among branches of the economy.
- The basis of the industrial and economical development is presently the acceleration of technical

and technological development coupled to the urgent need to change. This is characterized by conservation of energy and land.

- The share of fundamental types of property and builders as well as the relation of demand and supply are changing in the field of housing.
- Environmental control sets new requirements to town planning and development.
- People expect better quality of built environment.
- Demographic and employment trends (decrease of birth rate, general aging of the population, less people employed by the industry) require flexible town-planning concepts fitted to the local conditions and capable of taking into account broad recreation demands.
- Rapidly growing value of empty plots in town centers and decreasing resources for the development of the infrastructure require the application of land-saving concepts.
- It is of fundamental importance to extend democracy to town planning, involving local municipalities and people into town planning decisions.

PRINCIPLES OF DEVELOPMENT POLICY

DR. ISTVÁN BARTKE

A system approach to land structure opens new possibilities to development policy. This approach includes real processes manifested in areal position of elements of the society and economy, scope and means of possible social interventions (control and governing of these elements). The concept of areas unit used in planning and development is a synonym to the areas system, that is corresponds to fundamental system criteria. Most general relationships, serving as a background to regional government can be revealed by a comprehensive, system approach survey of all main factors of regional problems.

Elements of social, economical area systems can be classified into three groups of different function: natural, artificial (physical) and social factors. Natural

factors of the regional systems comprise those elements of the nature that are immediate conditions of human life and are affected by the reproduction processes of the human society. Physical factors of these systems include those artificial elements that are created by the human society embodying its relation to the natural environment. Relationships among social groups of people living in the given system form the set of social factors of regional systems. Human beings, as social elements of the system are creating and bearing the intellectual processes.

Two laws governing regional arrangement of the society and economy determine basic trends of the movements of natural, physical and social elements and of the position of regional systems. The first is

that joint and interactive effects of two opposite trends, concentration and decentralization, result in regionally uneven development of the society and economy. Beside this uneven development the other basic law is a tendency trying to harmonize system and structural components of different type and content.

Two fundamental tasks of the regional control can be outlined on the base of the laws of regional development structure and setup of regional systems. The first task is the control of the reproduction of regional systems and their components. To carry out this task requirements and limits of the law of uneven development must be taken into account regardless preferred equalizing or differentiating intentions of the regional development policy. Control of the development can be

accomplished by the application of decisions or monetary means of the central power and by maintaining autonomous economic circles.

The second basic task is the control of the regional balance, which is based on the general recognition that for the harmonic operation of natural, artificial and social components it is necessary keep certain quantified ratios in the regional systems. The law of uneven development also applies for the system components, that permanently turns up the balance already achieved at an earlier stage. Balance requirements are changing not only in time and in a general sense (f.i. depending on the technical development) but are also dependent on the magnitude and actual content of the given regional system.

CONSEQUENCES OF FUTURE TRENDS AND ALTERNATIVE STRATEGIES IN SETTLEMENT DEVELOPMENT

DR. GÉZA KOVÁCS

While working on a long term future prediction model we came to the conclusion that around 2020 a new synthesis of natural environment, technical, economical, social and intellectual development may be reached which is characterized by the social structure and order of values of a postindustrial society. If we assume that this level of development corresponds to a certain, defined GNP per capita it can be concluded that to reach this level an average annual growth of 3% is necessary for the period till then. By moving more deliberately to a more saving society this level can be reached sooner. It must also be considered that certain elements of this future world, such as new attitude toward nature certain technical development aspects, protection of human-biological fortune, may be definitely demanded sooner. At a lower development level, however, supply of these demands may result even greater tensions and demands in other fields. The rate of economic growth is therefore of primary importance.

To achieve this predicted future state changes are necessary in regional structure and settlement development. This field has a lot of tensions now. It can be observed that there are „dense” and „thinning” regions in Hungary. Certain regions are overloaded with technical establishments while

others are insufficiently provided with such infrastructure. Innovation centers are born at one pole, regions are getting technically outdated at the other. Hungarian towns are strongly asymmetric in this respect. Technical and intellectual potential and the whole system of functioning are richer in historical towns than in those created by the socialist industrialization. It is a special problem of this later group that often companies and enterprises of the crisis industries are the majority.

In realization of this long term predicted future alternates of the long term plans beyond the turn of the century and especially those made for the next 6–8 years have a very important role. During the planning work first 4 then later 3 alternates have been worked out. Strategy of economy policy have been outlined in the second program version of the Hungarian Socialist Workers' Party with special regard to the development aspects of the next 6–8 years. While the number of alternatives elaborated in the planning institutions and apparatus were gradually reduced social debates turned up new ones. It can be seen from the alternatives discussed in the study that they have different impacts and consequences to settlement development as regards both the targets and the operation mechanism. A choice among these alternatives may conclude in the

necessity of putting the planning of settlement development onto new basic principles in the frame of a general reform of planning. It is especially so if

the increasing role of local communities and local social control is taken into account.

INTELLECTUAL INFRASTRUCTURE

DR. GYÖRGY KÖSZEGFALVI

The intellectual infrastructure had, has and, due to the requirements set by expectable social, scientific and technical development, will increasingly have a dominant role in the life and development of our settlements, especially cities. This role is played by educated, professionally qualified, higher school degree people, who have open, receptive mind, broad sight, and institutions of education, culture, scientific research and experiments. Thus intellectual infrastructure of any city, region or country means all those personal, institutional, material factors and conditions that characterize the intellectual life and its standards

In the history of our country the intellectual infrastructure and its institutions played different roles in the social, economical development of different ages. Our history can present several examples of periods when the intellectual life had an outstanding role in the processes of social and economical development. Uncertain political and social conditions, stagnation of the economy, wars, foreign occupation had adverse effect on the intellectual life.

The present intellectual infrastructure of our settlements and especially cities shows a rather diverse and somewhat contradicting picture. Part of the cities have an outstanding, even dominant role in the cultural life of the country. The level of their intellectual infrastructure, individual cultural character reflect striking marks of our national culture. In the same time the intellectual life of other cities, in spite of deep changes in the social structure of their population and their quick economical development, does not reflect these changes, neither their direct and indirect impacts and consequences to possible, even less to the necessary extent.

Examining the regional distribution of this intellectual infrastructure the often heard opinion can be essentially agreed that Hungary is a single-pole country in this respect. Budapest, the capital, dominates the intellectual life, cultural and

scientific development of the country. If this can not be helped to the possible and necessary extent, if we can not resolve the conflict which markedly affects the development possibilities of other settlements there is no hope for a more balanced regional social and economical development.

The reduction and resolution of this historical and still existing single polarity in the regional distribution of our country's intellectual infrastructure is a very complex problem. Many conditions have to be gradually created and maintained for a more balanced development that is required by not only the social and economical development but by the settlement structure of the country as well. The implementation of this strategic intention is not only the key problem of our settlement and infrastructure development policy but also a decisive question of the acceleration of the social and economical development of our country in the desired direction and character.

The relationship between the capital and the country towns is a fundamental question of the development of the intellectual infrastructure and its more proportional regional distribution and structure. Another key problem of the social and economical development of our country, the proportional and more balanced development of the settlements is the development of the intellectual infrastructure of the big cities. This is the only way these cities can contribute to the general development of Hungarian settlements, and to the compensation of the presently overwhelming weight of Budapest. In formulating development concepts of these cities two groups of factors have to be considered. First includes their historical development, present state, carefully explored values and giving. The second includes their development possibilities and conditions. The development of the intellectual infrastructure of the county seats presents different tasks. Development efforts and programs in these cities have to serve protection of existing cultural values and better utilization of such giving. Devel-

opment of the intellectual life in other medium range towns is also important. Development of the intellectual infrastructure in small towns is closely related to the general development and to the improvement of infrastructural supplies to the people

living and working there. The development of the intellectual infrastructure may only be general and comprehensive. Expectable conditions and possible consequences of any such development program must be carefully considered.

ASPECTS OF SELECTING HOUSING AREAS IN CITIES

DR. KÁLMÁN FARAGÓ

As a task of town planning the selection of housing area in cities can appear on two forms:

1. Areas for potential housing in the near future have to be surveyed. In this respect suitable empty pieces of land as well as built-up areas where modernization of the dwelling stock and living conditions requires construction are involved.
2. Areas suitable for a housing development concept of a given period have to be surveyed and selected. In this case preconditions of housing construction have to be cleared, and those are have to be defined where the preparatory actions of a future housing may readily be initiated.

In qualifying the suitability of any given area for housing purposes the following things have to be considered:

- the expectable increase of the dwelling stock by the housing project,
- urgency of preservation and improvement of the dwelling stock already existing there,
- what actions are necessary to modernize the living conditions,
- what are the conditions of a smooth implementation.

The following features of the city may have primarily influence on the selection of the housing area:

- size of the city, which influences mainly the extension of the new housing and the reconstruction needs,
- positional features, that impacts housing through the quality of the existing building stock, natural and geographical conditions, special settlement

functions and the social composition of the inhabitants,

- history of the development of the city until today, including already started housing developments, and changing of the structure of the city.

Housing areas for a given period have to be selected among those that are found suitable on the base of the above aspects. To make this choice it is usually necessary to work out and evaluate different housing alternatives, since, within certain limits, there is a freedom to decide in what form and to what extent would the available areas be made use of, and there may be possibilities to couple certain areas. In the alternatives the following factors can take place:

- extension of the available areas as compared to the global local need and individually,
- applicable global and individual mode of housing,
- relationship of new housing and reconstruction areas,
- distribution of financial resources over supplementary and additive developments,
- possibilities to plan execution stages of the whole housing project and of the sequence of the implementation,
- consequences of the housing project for the selected area itself, for the surrounding areas and for the whole city.

When the housing rate has to be modified because of unforeseen circumstances continuation might change to another alternative taking into account still acting effects of the previous stage.

POSSIBILITIES OF FURTHER DEVELOPMENT DETAILED PLANNING METHODS

DR. TAMÁS MEGGYESI

The paper presents a new planning method concluded from the experiences of the detailed development plans of the city center of Veszprém, Hungary, that was completed in 1986. The essence of the method is the application of a multiple qualification of the development area, the result of which is the determination of functional, protected and action zones. Overlaps of this triple zone system determine a detailed development program. Beside the current building codes and legislation this complex program, detailed to the level of groups of housing plots,

fixes those priorities that guide decisions on program details. This method is fairly close to the general development plan therefore it may be asked if there is any need for a third type of development plan between the general and the detailed one. Most important functions of the detailed development plan could be taken over by a more complex general plan, while working out detailed housing proposals would become necessary only when the actual housing investments became decided and known.

CHANGES AND SEARCHING NEW WAYS: EUROPE'S TOWN PLANNING TODAY

DR. ERZSÉBET VISY

The survey of the international state-of-art of any profession may be called successful if it, beyond general information, can contribute to fitting our national situation into a wider international picture, and through this to the evaluation of its main features. In this sense the comparison of foreign experiences with our ones helps to have a better knowledge and judgement of our conditions. It is difficult to draw a comprehensive picture of the present state of town planning because it is changing in other countries too. The character of these changes

is dominated by a kind of searching new ways, which makes it rather difficult to grasp trends and tendencies.

These changes affect the role and practice of planning, legislation and codes not so much so, thus they have not brought (not yet?) so great reforms that took place in many European countries in the sixties and seventies. Though new design rules have been issued in several countries during the recent years these only modified certain details of the existing system in use from the seventies in Europe.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Perényi Imre:</i> A hazai urbanisztika szemléletváltásának szükségességéről	3
<i>Dr. Bartke István:</i> A területfejlesztés irányításának elvi kérdései	19
<i>Dr. Kovács Géza:</i> Jövőkép és az alternatív stratégiák településhálózat-fejlesztési konzekvenciái	33
<i>Dr. Kőszegfalvi György:</i> A szellemi infrastruktúra	43
<i>Dr. Faragó Kálmán:</i> Szempontok a városi lakóterületek hely kiválasztásához	63
<i>Dr. Meggyesi Tamás:</i> A részletes rendezési tervek továbbfejlesztésének lehetőségei	79
<i>Vajdovichné Dr. Visy Erzsébet:</i> Útkeresés és változások: településtervezés ma, Európában	87
PE3I0ME	101
ZUSAMMENFASSUNG	107
SUMMARY	113

Felelős kiadó: Barna Gábor. Felelős szerkesztő: Dr. Keresztély György

Készült a VÁTI Sokszorosító Üzemében 1250 példányban, 15 (A/5) ív terjedelemben.

Felelős vezető: Vértesi Gusztáv

VÁTI ROTA 88 204

HU—ISSN 0040—2680

